

บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและ
การค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5

บทคัดย่อ
ของ
สมคน แผลงฤทธิ์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2548

สมคน แผลงฤทธิ์. (2548). *บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและการค้ากับ
ต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5*. ปริญญาพนธ์ ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์).

กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. คณะกรรมการควบคุม:
รองศาสตราจารย์ ดร. ชาคิชาย วัฒนานนท์, อาจารย์วิพรรณ สาสีผล.

งานวิจัยชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายหลักที่จะศึกษาปัจจัยที่ส่งเสริมให้ตลาดภายในกรุงเทพมหานคร
ขยายตัวตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 ตลอดจนศึกษาวิเคราะห์บทบาทของตลาดใน
กรุงเทพมหานครที่มีต่อการค้าภายในประเทศและการค้ากับพ่อค้าต่างชาติ ที่เข้ามาติดต่อค้าขายใน
ช่วงดังกล่าว เพื่อให้ทราบว่าการตลาดภายในกรุงเทพมหานครมีบทบาทอย่างไรทางด้านการค้าภายใน
และการค้ากับชาวต่างชาติ และนำเสนอภาพรวมเกี่ยวกับบทบาททางด้านการค้าขายของตลาดภายใน
ในตัวเมืองหลวงที่มีต่อเศรษฐกิจของประเทศ

ผลการศึกษาพบว่า มีปัจจัยสำคัญสามประการที่มีส่วนช่วยผลักดันให้ตลาดภายใน
กรุงเทพมหานครขยายตัวเพิ่มขึ้นในช่วงดังกล่าว คือ นโยบายการส่งเสริมการค้าของรัฐบาล สถานที่
ที่ตั้งและทรัพยากรภายในประเทศ และการขยายตัวทางด้านการคมนาคมภายในตัวเมือง ปัจจัยทั้ง
สามประการนี้ช่วยทำให้ตลาดสำคัญต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานคร เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดเสา
ชิงช้า ตลาดบางลำพู ตลาดสำเพ็ง ตลาดบางรัก ขยายตัวเพิ่มขึ้น และเกิดย่านการค้าต่างๆ ตามริม
ถนนสายสำคัญๆ เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร เป็นต้น ซึ่งมีทั้งกิจการ
ที่ดำเนินงานโดยชาวไทยและชาวต่างชาติ

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนั้น มีพ่อค้าและ
ลูกค้าชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายภายในกรุงเทพมหานครไม่มากนัก พ่อค้าและลูกค้าที่
เข้ามาติดต่อค้าขายในช่วงนี้ส่วนใหญ่มักเป็นชาวจีน ส่วนชาวยุโรปยังมีอยู่ค่อนข้างน้อย ในช่วงนี้
ตลาดภายในกรุงเทพมหานครจึงมีบทบาทสำคัญต่อการค้าขายภายในประเทศเป็นหลัก โดยทำหน้าที่
ที่เป็นจุดศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ภายในตัวเมือง และมีการติดต่อค้าขายกับ
ภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศด้วย

หลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 จนถึงสิ้นสมัยรัชกาลที่ 5 มีพ่อค้าและ
ลูกค้าจากต่างประเทศเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง การแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า
ต่างๆ ภายในตลาดกรุงเทพมหานครในช่วงระยะนี้จึงคึกคักมาก นอกจากจีนและชาติอื่นๆ ในแถบ
เอเชีย อาทิ สิงคโปร์ ส่องกง อินเดีย แล้ว ก็จะมีพ่อค้าและลูกค้าชาวยุโรปเดินทางเข้ามาแลกเปลี่ยน
ซื้อขายสินค้าต่างๆ เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะชาวอังกฤษ เยอรมัน สวีเดนและนอร์เวย์ และ
ประเทศอื่นๆ ทางทวีปยุโรป ได้ใช้เรือสินค้าขนาดใหญ่เดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครเป็น
จำนวนมาก

ตลาดในกรุงเทพมหานครจึงมีบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งต่อการค้าขายทั้งภายในและกับชาวต่างชาติ โดยทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าขายกับลูกค้าทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ในความเป็นตลาดหลักที่รวบรวมสินค้าต่างๆ จากภายในประเทศมาจำหน่ายให้กับลูกค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่เข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายในเมืองหลวง ในทางกลับกันก็เป็นศูนย์กลางกระจายสินค้าจากต่างประเทศไปสู่ตลาดในภูมิภาค นอกจากนั้นตลาดภายในกรุงเทพมหานครยังทำหน้าที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าออกมาจำหน่ายให้กับลูกค้าภายในตัวเมืองด้วย กิจกรรมทางเศรษฐกิจในตลาดกรุงเทพมหานครยังส่งเสริมให้มีการใช้เงินตราอย่างแพร่หลาย เนื่องจากการใช้เงินตราทำให้การซื้อขายสามารถดำเนินไปได้โดยสะดวก ตลาดในกรุงเทพมหานครช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 จึงมีความสำคัญในการส่งเสริมการขายตัวของเศรษฐกิจของประเทศในช่วงเวลาดังกล่าว

ROLES OF MARKETS IN BANGKOK IN DOMESTIC AND
FOREIGN TRADE FROM THE REIGN OF KING
RAMA III TO THE REIGN OF KING RAMA V

AN ABSTRACT
BY
SOMKHANE PLEANGRITT

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the master of Arts degree in Thai History
at Srinakharinwirot University
May 2005

Somkhane Pleangritt. (2005). *Roles of Markets in Bangkok in Domestic and Foreign*

Trade from the Reign of King Rama III to the Reign of King Rama V.

Master thesis, M.A. (History). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot

University. Advisor Committee: Assoc. Prof. Dr. Chatchai Panananon,

Miss. Ravipan Saleepon.

This research studies factors that stimulated the expansion of markets in Bangkok from the reign of King Rama III to the reign of King Rama V. It also investigates and analyses the roles markets in Bangkok played in both domestic and foreign trade at that time. Finally, this thesis presents the overall picture of how important markets in Bangkok were to the country's economy.

The author found three factors which helped markets within Bangkok area to expand: the government's policy to promote commerce, locations of the markets and domestic resources, and the expansion of transportation within the city. These three factors supported the growth of major markets in Bangkok, such as Tha Tien, Sau Chingcha, Bang Lamphu, Sampeng, and Bang Rak. They also created new commercial areas where both Thai and foreigners set up their commercial establishments along major roads, such as Charoen Krung, Bamrung Muang, and Fuang Nakorn.

From the reign of King Rama III to the reign of King Rama IV (prior to the Bowring Treaty), not many foreign traders came to trade with Bangkok. Most of the visiting traders were Chinese; few European traders sporadically frequented. Markets in Bangkok during this time were therefore important mainly as domestic trading centers within the city as well as with other regions of the country.

Since the signing of the Bowring Treaty in the reign of King Rama IV until the end of the reign of King Rama V, the number of foreign merchants and traders increased continually and trade in Bangkok flourished. Besides traders from China and other nations in Asia, like Singapore, Hong Kong, and India, there were a much larger number of Europeans traders, especially, British, Germans, and Norwegians, traveled on large vessels to trade with Bangkok.

As commercial centers for both domestic and foreign traders, markets in Bangkok played a very important role in both domestic and foreign trade. Not only did they sell various domestic products to both *Thai and foreign* customers, they also distributed imported products to markets outside of the capital. In addition, markets in Bangkok also produced their own products for customers within the city itself. Economic activities in these markets also stimulated the use of currency since it was a more convenient medium of exchange. Markets in Bangkok from the reign of King Rama III to the reign of King Rama V were very important to economic development of the country at that time.

บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและ
การค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5

ปริญญานิพนธ์
ของ
สมคน แผลงฤทธิ์

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

พฤษภาคม 2548

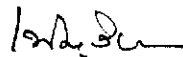
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ปริญญานิพนธ์
เรื่อง

บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและ
การค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5

ของ
สมคน แผลงฤทธิ์

ได้รับอนุมัติจากบัณฑิตวิทยาลัยให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

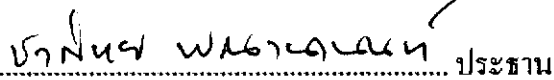

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. เพ็ญศิริ จีระเดชากุล)

วันที่...๔๐... เดือน...พฤษภาคม... พ.ศ. 2548

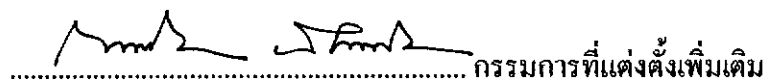
คณะกรรมการสอบปริญญานิพนธ์

 ประธาน

(รองศาสตราจารย์ ดร. ชาคิชาย พณานานนท์)

 กรรมการ

(อาจารย์วิพรรณ สาลีผล)

 กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(รองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ)

 กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(รองศาสตราจารย์สนั่น เมืองวงษ์)

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาเป็นอย่างสูงจากรองศาสตราจารย์ ดร. ชชาติ ชาญ พณานานนท์ ประธานการควบคุมปริญญานิพนธ์ และ อาจารย์วิพรรณ สาลีผล กรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ ที่ได้ให้คำแนะนำต่างๆ เป็นอย่างดียิ่ง รวมทั้งยังเอาใจใส่เป็นอย่างมากในการอ่าน ตรวจแก้ไขข้อผิดพลาดต่างๆ ความหวังดีและเอาใจใส่ในการจัดทำปริญญานิพนธ์เล่มนี้จนแล้วเสร็จ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ และ รองศาสตราจารย์สนั่น เมืองวงษ์ เป็นอย่างสูงที่ได้กรุณารับเป็นกรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติมในการสอบปริญญานิพนธ์ และ ขอบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์มาลินี ประเสริฐธรรม อาจารย์ที่ปรึกษา ตลอดจนอาจารย์ทุกท่านที่ได้ให้ความรู้ต่างๆแก่ผู้วิจัยในการศึกษาตลอดมา ผู้วิจัยจะพยายามนำความรู้ต่างๆ ที่ได้ศึกษามาไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นต่อไป

สุดท้ายผู้วิจัยต้องขอขอบพระคุณ พ่อ แม่ พี่ น้อง ทุกคนที่ให้ทั้งกำลังใจและกำลังใจเป็นอย่างดีเยี่ยมตลอดระยะเวลาที่ทำการศึกษา และขอขอบใจเพื่อนๆทุกคนที่เป็นกำลังใจและให้แรงกระตุ้นเป็นอย่างดีในการศึกษาวิจัย

สมคน แผลงฤทธิ์

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ.....	ก
ความสำคัญของปัญหา.....	ก
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	ข
จุดมุ่งหมายของการศึกษา.....	ค
ความสำคัญของการศึกษา.....	ค
ขอบเขตของการศึกษา.....	ง
นิยามศัพท์เฉพาะ.....	ง
วิธีดำเนินการศึกษา.....	ง
แหล่งข้อมูลที่จะใช้ในการศึกษา.....	จ
 1 ตลาดในกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2.....	 1
ลักษณะของตลาด.....	1
ความสำคัญของตลาดที่มีต่อเศรษฐกิจของประเทศ.....	3
บทบาทของตลาดในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2.....	5
 2 ปัจจัยที่ส่งเสริมการขยายตัวของตลาดในกรุงเทพมหานคร.....	 12
นโยบายการส่งเสริมการค้าของรัฐ.....	12
การส่งเสริมการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ.....	12
การส่งเสริมการสร้างอาคารพาณิชย์และตลาด.....	23
สถานที่ตั้งและทรัพยากร.....	25
สถานที่ตั้ง.....	25
ทรัพยากร.....	27
การขยายตัวทางด้านการคมนาคม.....	35
การคมนาคมทางน้ำ.....	36
การคมนาคมทางบก.....	39

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
3	บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติ	
	ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง.....	44
	สภาพของตลาด.....	44
	บทบาทของตลาดต่อการค้าภายใน.....	52
	การค้าภายในเมืองหลวง.....	52
	การค้ากับส่วนภูมิภาค.....	56
	บทบาทของตลาดในการค้ากับต่างชาติ.....	61
	ชาติตะวันตก.....	62
	ชาติตะวันตก.....	69
	ผู้ซื้อและผู้ขายในตลาด.....	72
	รัฐบาล.....	72
	เอกชน.....	74
4	บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติ	
	ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงถึงสิ้นสมัยรัชกาลที่ 5.....	81
	สภาพของตลาด.....	81
	บทบาทของตลาดต่อการค้าภายใน.....	100
	การค้าภายในเมืองหลวง.....	100
	การค้ากับส่วนภูมิภาค.....	108
	บทบาทในการผลิตสินค้า.....	114
	บทบาทของตลาดในการค้ากับต่างชาติ.....	119
	ชาติตะวันตก.....	127
	ชาติตะวันตก.....	128
	พ่อค้าและลูกค้าในตลาด.....	131
	พ่อค้า.....	131
	ลูกค้า.....	134
	การแพร่หลายของการใช้เงินตราในท้องตลาด.....	138

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5 บทสรุป.....	145
บรรณานุกรม.....	150
ภาคผนวก.....	167
ภาคผนวก ก.....	168
ภาคผนวก ข.....	175
ภาคผนวก ค.....	185
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	188

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 ชนิดสินค้าออกที่สำคัญในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5.....	31
2 จำนวนประชากรชาวไทยและชาวจีนในกรุงเทพมหานคร.....	34
3 จำนวนประชากรชาวยุโรปที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2452.....	35
4 เปรียบเทียบจำนวนเรือสินค้าระหว่างจีนและ ไทยในสมัยรัชกาลที่ 3.....	66
5 จำนวนสินค้าผูกขาดของพระคลังสินค้าก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริง.....	73
6 เปรียบเทียบจำนวนเงินอากรโรง รัน ดึก แพ ในปี พ.ศ. 2448 และ พ.ศ. 2449.....	108
7 เปรียบเทียบจำนวนและชนิดของเรือบรรทุกสินค้าเข้า-ออกที่ทำเรือ กรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2442-2443.....	120
8 เปรียบเทียบจำนวนเรือและปริมาณการบรรทุกสินค้าเข้า-ออกที่ทำเรือ กรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2444.....	121
9 มูลค่าการส่งสินค้าเข้า-ออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2449-2451.....	123
10 มูลค่าของสินค้านำเข้าที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2449-2451.....	125
11 มูลค่าของสินค้าส่งออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2449-2451.....	126
12 มูลค่าสินค้าเข้า-ออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2438-2439.....	128
13 จำนวนเรือและปริมาณการบรรทุกสินค้าที่ทำเรือกรุงเทพมหานคร ระหว่างปี พ.ศ. 2435-2439.....	130

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 ที่ตั้งของตลาดในกรุงเทพมหานครตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงสมัยรัชกาลที่ 3.....	80
2 ที่ตั้งของตลาดในกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 4.....	143
3 ที่ตั้งของตลาดในกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 5.....	144

บทนำ

กรุงเทพมหานครเป็นเมืองหลวงของไทยที่มีความสำคัญมากทางด้านเศรษฐกิจ ในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์พบว่า เมืองหลวงแห่งนี้เป็นเมืองท่าทางการค้าที่มีการติดต่อค้าขายทั้งภายในและภายนอกประเทศอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากบันทึกของชาวต่างชาติทำให้ทราบว่า ภายในเมืองหลวงมีตลาดเป็นแหล่งซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากระจายอยู่ทั่วไปตามย่านชุมชน¹ ตลาดเหล่านี้มีบทบาทที่สำคัญในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าระหว่างประชาชนชาวไทยที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงและชาวต่างชาติที่ได้เข้ามาติดต่อค้าขายในเมืองหลวง ในสมัยรัชกาลที่ 3 การค้าภายในตลาดเริ่มคึกคักมากขึ้น มีการผลิตและส่งผ่านสินค้าจากหัวเมืองต่างๆ เข้ามาขายโดยมีพ่อค้าคนกลางทำหน้าที่จัดซื้อและรวบรวมสินค้าเข้ามาจำหน่ายให้กับลูกค้าภายในเมือง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อรัฐบาลได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 การค้าขายจึงขยายตัวส่งผลให้ตลาดในกรุงเทพมหานครเพิ่มจำนวนขึ้น² สนธิสัญญาเบาว์ริงจึงเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่น่าจะเป็นแรงผลักดันให้เกิดการขยายตัวของตลาดในกรุงเทพมหานคร

การที่รัฐบาลได้ตกลงทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษและสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับชาติอื่น ๆ ในเวลาต่อมา มีผลทำให้พ่อค้าชาวต่างชาติสามารถเข้ามาติดต่อค้าขายกับคนไทยได้อย่างเสรี พ่อค้าเหล่านี้ได้พากันมาตั้งหลักแหล่งค้าขายตามย่านชุมชนภายในเมือง เมื่อรัฐบาลไทยให้การส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศ การค้าภายในประเทศจึงเริ่มขยายตัว ทำให้เกิดตลาดแหล่งร้านค้าตามย่านชุมชนต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานคร ดังจะเห็นได้จากการอนุญาตให้ชาวต่างประเทศสามารถเข้ามาเช่าที่ดินตั้งห้างร้านค้าขายได้ในสมัยรัชกาลที่ 4³ พร้อมทั้งจัดสร้างอาคารร้านค้าให้เป็นตลาดค้าขายโดยตรงเพื่อให้พ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติได้เข้ามาเช่าทำการค้าขายสินค้า⁴ และในสมัยรัชกาลที่ 5 พระคลังข้างที่ก็ได้ลงทุนก่อสร้างอาคารร้านค้าอีกหลายแห่งตามถนนที่

¹ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด: แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. หน้า 104. และ ปาลเลกซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 5,375.

²ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2. หน้า 140-141. และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. หน้า 334-337.

³กรมศิลปากร. (2511). ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2411. หน้า 142-145.

⁴ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8. (2487). หน้า 46-48.

ดัดขึ้นใหม่¹ ทำให้เกิดตลาดตามบริเวณถนนสายต่างๆ เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และ ถนนเขาวราช เป็นต้น นอกจากนั้นรัฐบาลก็ยังสร้างอาคารตึกแถวให้เช่าทำการค้าเพื่อส่งเสริมให้การค้าขายภายในตลาดขยายตัว² จึงทำให้เกิดตลาดกระจายหลายแห่งในกรุงเทพมหานคร เช่น ตลาดเสาชิงช้า ตลาดบางลำพู และตลาดท่าเตียน เป็นต้น ตลาดที่เกิดขึ้นในระบอบนี้มีบทบาทที่สำคัญมากต่อการค้าภายในและการค้ากับชาวต่างชาติ นอกจากจะทำหน้าที่ในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าระหว่างพ่อค้ากับลูกค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติแล้วยังมีบทบาทในการผลิตและเป็นแหล่งรวบรวมสินค้าต่างๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของลูกค้าอีกด้วย ด้วยเหตุนี้จึงเกิดผู้ประกอบการค้าทั้งพ่อค้าชาวไทยและชาวต่างชาติทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางในการจัดหาและรวบรวมสินค้าเข้ามาจำหน่ายยังตลาดภายในเมืองหลวง เป็นผลให้เกิดการขยายตัวทางด้านคมนาคมขนส่งสินค้าและทำให้การใช้จ่ายเงินเป็นสื่อกลางในการซื้อขายสินค้าแพร่หลายขึ้น กรุงเทพมหานครจึงกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญที่สุดของประเทศ

เมื่อตลาดภายในกรุงเทพมหานครขยายตัวและเจริญเติบโตพร้อมกับการค้าขายเช่นนี้ ตลาดจึงน่าจะมามีบทบาทที่สำคัญทางการค้าและทำหน้าที่เป็นกลไกอย่างหนึ่งทางเศรษฐกิจที่กระตุ้นให้เมืองหลวงแห่งนี้มีการพัฒนาทางด้านการค้าขายอย่างต่อเนื่อง จึงทำให้เป็นที่น่าสนใจศึกษาว่าตลาดภายในกรุงเทพมหานครมีบทบาทอย่างไรทางด้านการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงรัชกาลที่ 5 และนอกจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 แล้ว ยังมีปัจจัยอื่นอีกหรือไม่ที่จะเป็นแรงผลักดันหรือส่งเสริมให้ตลาดภายในกรุงเทพมหานครได้ขยายตัวในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ซึ่งปัญหาเหล่านี้ยังคงไม่ปรากฏในงานวิจัยที่มีอยู่ในปัจจุบัน ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการศึกษารื่อง “บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5” เป็นเรื่องที่ควรได้รับการศึกษาให้ละเอียดมากขึ้น เพื่อนำเสนอองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการศึกษาในวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยพบว่ายังไม่มีผู้ศึกษาในหัวข้อ “บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5” ไว้โดยตรง จากการศึกษาเบื้องต้นผู้วิจัยพบว่า งานการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการค้าของไทยส่วนใหญ่

¹เรื่องการจัดเก็บผลประโยชน์ของพระคลังข้างที่. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 41/8, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

²เรื่องการสร้างตึกแถวในที่วัดโสมนัสวิหาร. (ร.ศ. 117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9/40, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

มักจะเน้นประเด็นที่เกี่ยวกับการค้าระดับรัฐจึงมิได้อธิบายให้เห็นถึงบทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครที่มีต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติแต่อย่างใด สำหรับงานวิจัยเกี่ยวกับตลาดในกรุงเทพมหานครโดยตรงมีอยู่น้อยชิ้นมาก ได้แก่

1. เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัวและพัฒนาการ. รายงานผลการวิจัย เสนอคณะอนุกรรมการปฏิบัติการกิจโครงการวิจัยวิวัฒนาการของศิลปะและวัฒนธรรมไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. เป็นงานวิจัยที่มีจุดมุ่งหมายหลักเน้นที่การขยายตัวของตลาดในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2523-2525 โดยใช้ข้อมูลจากการสำรวจในช่วงระยะเวลาที่กำลังดำเนินการศึกษาวิจัย การศึกษาพบว่า ตลาดในกรุงเทพมหานครได้มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วจนทำให้เกิดผลกระทบทางสภาพแวดล้อมทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมตามมา

2. พูนเกษ จันทกานนท์. (2528). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. เป็นงานวิจัยที่มีจุดมุ่งหมายหลักเน้นที่การขยายตัวทางการค้าของชาวจีนที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ในกรุงเทพมหานคร การศึกษาพบว่า ชาวจีนที่ได้อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครมีบทบาทที่สำคัญมากต่อการค้าขาย ซึ่งได้ส่งผลให้เกิดการขยายตัวทั้งทางด้านการค้าและทางสังคมอย่างต่อเนื่อง

จุดมุ่งหมายของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งเสริมให้ตลาดในกรุงเทพมหานครขยายตัวในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครที่มีต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5
3. เพื่อเสนอภาพรวมเกี่ยวกับบทบาทของตลาดภายในกรุงเทพมหานครที่มีต่อเศรษฐกิจของประเทศ

ความสำคัญของการศึกษา

1. ทำให้ทราบปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นแรงผลักดันให้ตลาดในกรุงเทพมหานครขยายตัวในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5
2. ทำให้ทราบบทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครที่มีต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5

3. ทำให้ทราบภาพโดยรวมเกี่ยวกับบทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครที่มีต่อเศรษฐกิจของประเทศ

ขอบเขตของการศึกษา

จะศึกษาและวิเคราะห์บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครที่มีต่อการค้าภายในประเทศ และการค้ากับต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นสำคัญ สำหรับช่วงระยะเวลาก่อนหน้านี้ และหลังจากสมัยดังกล่าว จะกล่าวถึงแต่เฉพาะในส่วนที่อาจมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับประเด็นที่กำลังศึกษาอยู่

นิยามศัพท์เฉพาะ

คำว่า “ตลาด” เป็นคำที่มักใช้ในสองความหมาย ความหมายหนึ่งเป็นความหมายที่มักใช้กันโดยทั่วไป หมายถึง ตัวตลาดหรือสถานที่ที่มีผู้ซื้อและผู้ขายมาพบปะกันโดยตรงเพื่อซื้อขายและเปลี่ยนสินค้า เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดเสาชิงช้า ตลาดสำเพ็ง เป็นต้น ส่วนอีกความหมายหนึ่งเป็นความหมายทางด้านเศรษฐศาสตร์ที่กว้างกว่าความหมายโดยทั่วไป ซึ่งนอกจากจะหมายถึงตลาดในความหมายที่ใช้กันโดยทั่วไปแล้วยังหมายถึงภาวะการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าและบริการด้วย ตลาดตามความหมายทางเศรษฐศาสตร์จึงเป็นภาวะการซื้อขายซึ่งผู้ซื้อและผู้ขายสามารถทำการตกลงแลกเปลี่ยนซื้อขายกันได้ โดยมีการมาพบปะตกลงกันโดยตรงหรือไม่จำเป็นต้องพบปะกัน แต่อาจจะติดต่อซื้อขายได้ทางโทรศัพท์ จดหมาย โทรพิมพ์ ก็ได้ คำว่าตลาดในทางเศรษฐศาสตร์จึงมีความหมายรวมถึงภาวะทางการตลาดด้วย เช่น ระดับราคา และปริมาณการซื้อขาย¹

สำหรับคำว่าตลาดในงานวิจัยนี้จะเน้นศึกษาเฉพาะตลาดที่เป็นสถานที่ๆ มีผู้ซื้อและผู้ขายมาพบปะซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันโดยตรงตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงรัชกาลที่ 5 โดยจะจำกัดการศึกษาอยู่ที่ตลาดต่อไปนี้ คือ ตลาดท่าเตียน ตลาดเสาชิงช้า ตลาดบางลำพู ตลาดสำเพ็ง ตลาดบางรัก ตลาดแหล่งร้านค้าริมถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร ตลาดริมคลองผดุงกรุงเกษม คลองคูเมืองและคลองรอบกรุง

วิธีดำเนินการศึกษา

เป็นการศึกษาวิจัยตามแบบกระบวนการวิจัยประวัติศาสตร์ โดยอาศัยทั้งเอกสารชั้นต้น และเอกสารชั้นรอง

¹พิสมัย จารุจิตติพันธ์. (2526). *หลักเศรษฐศาสตร์*. หน้า 108-109. และ Thomas J. Hailstones and J. Harver Dodd. (1965). *Economics: An Analysis of Principles and Policies*. pp.132-133.

แหล่งข้อมูลที่จะใช้ในการศึกษา

1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ ทำวาสุกรี
3. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
5. หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร ท่าพระ
6. หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

บทที่ 1

ตลาดในกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2

ตลาดในกรุงเทพมหานครถือว่าเป็นตลาดที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเศรษฐกิจของประเทศ เพราะตลาดในกรุงเทพมหานครหลายแห่งเป็นศูนย์กลางทางการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ทั้งระหว่างพ่อค้าประชาชนภายในประเทศและชาวต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อทำการค้าขายด้วย แหล่งตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานครนั้นจะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามแต่สภาพพื้นที่ของแหล่งชุมชนที่ตลาดเหล่านั้นตั้งอยู่

1. ลักษณะของตลาด

ตลาดโดยทั่วไปจำแนกได้เป็นสองลักษณะใหญ่ๆ คือ ตลาดน้ำกับตลาดบก ซึ่งพอที่จะกล่าวถึงลักษณะสำคัญของตลาดทั้งสองแบบได้ดังนี้

1.1 ตลาดน้ำ

ลักษณะที่สำคัญที่สุดของตลาดน้ำก็คือจะเป็นบริเวณที่ชุมนุมกันของบรรดาพ่อค้าแม่ค้าที่มักพายเรือบรรทุกสินค้าต่างๆ มาค้าขายร่วมกันอยู่เป็นประจำ รวมทั้งยังเป็นแหล่งที่อยู่ของบรรดาเรือนแพที่ดัดแปลงแพของตนเป็นร้านค้าขายของขนาดเล็กอยู่ตามบริเวณริมฝั่งแม่น้ำ¹ นอกจากนี้ยังมีบ้านเรือนบางส่วนที่สร้างติดริมแม่น้ำลำคลองแล้วทำเป็นชานเล็กๆ ขึ้นออกมาเป็นร้านวางขายสินค้าด้วยเช่นกัน² ถ้าบริเวณใดมีเรือนแพและเรือต่างๆ มาชุมนุมเพื่อค้าขายสินค้ากันเป็นประจำก็จะกลายเป็นตลาดไป ตลาดประเภทนี้จึงมักเรียกกันว่าเป็นตลาดน้ำหรือตลาดเรือ ตลาดน้ำมักตั้งอยู่บริเวณปากลำน้ำที่กว้างกว่าปกติเพื่อความสะดวกในการขนส่งและลำเลียงสินค้าที่จะนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน และที่สำคัญบริเวณดังกล่าวมักจะเป็นท้องน้ำที่มีความกว้างเป็นพิเศษอันเนื่องมาจากกระแสน้ำที่มักจะกัดเซาะอยู่ตลอดเวลา

เรือหรือแพที่บรรทุกสินค้าเข้ามาค้าขายในตลาดจะมีทั้งเรือของพ่อค้าในท้องถิ่นและเรือของพ่อค้าจากต่างท้องถิ่นด้วย ถ้าเป็นเรือในท้องถิ่นก็มักจะเป็นเรือที่มีขนาดเล็กซึ่งสามารถพายสัญจรไปมาได้สะดวกเช่น เรือบด เรือมาด และเรือสำปั้น เป็นต้น แต่ถ้าเป็นเรือของพ่อค้าที่มาจากต่างถิ่น เช่น นครสวรรค์ อุทัย และสมุทรปราการ เป็นต้น ก็จะเป็นเรือที่มีขนาดใหญ่มาก

¹ศูนย์ข้อมูลเมืองโบราณ. (2537). ตลาดน้ำ ย่านชุมชนริมน้ำในสังคมสยาม. หน้า 5-7.

²การสร้างบ้านเรือนในสมัยก่อนจะนิยมสร้างบ้านให้มีชานยื่นออกมาจากตัวบ้านจึงสะดวกในการดัดแปลงเป็นร้านค้า โดยจะยกพื้นให้สูงเพื่อป้องกันน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากและทำเป็นชานเปิดโล่งไม่มีข้างฝาติดต่อดังกันโดยตลอด ทำที่วางสินค้ายกพื้นสูงกว่าพื้นบ้านลูกค้าจึงสามารถเลือกซื้อสินค้าได้อย่างสะดวก ซึ่งเป็นการสร้างบ้านอย่างเรียบง่ายเหมาะกับสภาพแวดล้อมของไทยเป็นอย่างดี.

ขึ้นเพื่อความสะดวกในการบรรทุกสินค้าและอุปกรณ์ต่างๆ ตามความจำเป็นในเวลาเดินทางมาค้าขายในตลาด เช่น เรือกระแซง เรือประทุน และเรือสำเภาจีน เป็นต้น การเดินทางไปมาค้าขายที่ตลาดน้ำมักจะใช้ประโยชน์จากช่วงกระแสน้ำขึ้นน้ำลงจึงเป็นการทุ่นแรงในเวลาเดินทางมาค้าขาย¹ ซึ่งเวลาติดตลาดก็มักจะเป็นเวลาตั้งแต่เช้ามีคถึงบ่าย² สินค้าต่างๆที่นำมาค้าขายก็จะมีทั้งเครื่องอุปโภคและบริโภคที่หลากหลายแตกต่างกันไป สินค้าในช่วงเช้ามักจะเป็นสินค้าสดจำพวกเนื้อสัตว์ พืชผักและผลไม้ หรือของใช้ในครัวเรือนซึ่งมักจะหาซื้อได้จากเรือในท้องถิ่นนั้นๆ³ แต่ถ้าเป็นเรือหรือแพจากท้องถิ่นอื่นที่เดินทางมาค้าขายมักจะเน้นไปที่เครื่องใช้ในบ้านเรือนหรือเครื่องประดับแบบแปลกๆมากกว่า

1.2 ตลาดบก

ตลาดบกจะตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นแหล่งชุมชนของคนในพื้นที่นั้นๆ เป็นที่ชุมนุมกันของบรรดาพ่อค้าแม่ค้าทั้งในท้องถิ่นและต่างท้องถิ่นซึ่งนำสินค้ามาวางจำหน่ายอยู่เป็นประจำ โดยมักจะตั้งร้านในบริเวณที่โล่งกว้างตามย่านชุมชนเป็นแถวตามสองข้างถนนร้านค้าเหล่านี้จะประกอบไปด้วยร้านค้าประจำและร้านค้าหาบเร่แผงลอย บางร้านอาจปลูกเป็นเพิงเพื่อนำสินค้ามาวางจำหน่ายหรือใช้ส่วนหนึ่งของตัวบ้านทำเป็นร้านค้าอย่างถาวร⁴ โดยจะยกพื้นไม้สูงจากพื้นดินมากนักเพื่อความสะดวกในการวางสินค้า แต่ถ้าเป็นร้านค้าแผงลอยก็จะทำเป็นแคร่ไม้ไผ่ยกสูงขึ้นจากพื้นพอสมควรมีความกว้างไม่มากนักเพียงพอที่จะวางสินค้าได้สะดวกเท่านั้น ถ้าหากเป็นสินค้าที่มีขนาดใหญ่และมีน้ำหนักมากก็อาจจะปลูกร้านเป็นเพิงติดกับพื้นดินและทำแคร่ไว้เจรจาซื้อขายสินค้าก็ได้⁵ ส่วนหาบเร่ก็มักจะเป็นพ่อค้าแม่ค้าที่นำสินค้าของตนเองใส่ตะกร้าหรือกระจาดหาบคอนมาวางขายร่วมกันในตลาด⁶ ซึ่งส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นสินค้าจำพวกอาหารสดและพืชผักที่เป็นผลผลิตทางการเกษตรในท้องถิ่นนั้นๆ

¹ เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและการพัฒนาการ. หน้า 6.

² การติดตลาด ก็คือช่วงระยะเวลาเปิดทำการค้าขายภายในตลาด ซึ่งตลาดน้ำมักจะมีเวลาในการติดตลาดใกล้เคียงกันแต่ก็อาจจะแตกต่างกันออกไปได้ในบางท้องที่ซึ่งก็จะขึ้นอยู่กับลักษณะของชุมชนนั้นๆ เช่นกัน.

³ เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). เล่มเดิม. หน้า 6-7.

⁴ ศูนย์ข้อมูลเมืองโบราณ. (2535). ตลาดบก ย่านชุมชนแห่งนครสยาม. หน้า 9.

⁵ เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). เล่มเดิม. หน้า 13.

⁶ หาบเร่และแผงลอยนั้นมีมาตั้งแต่สมัยโบราณ และมักจะมีพื้นที่วางขายประจำภายในตลาด ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน สุจิตต์ วงศ์เทศ. (2538, พฤษภาคม). ในตลาดมีหาบเร่และแผงลอย. ใน วารสารศิลปวัฒนธรรม. 16(7): 49-56.

การติดตลาดนั้นจะติดตลาดทั้งในช่วงเช้าและเย็นคล้ายกับตลาดน้ำ ตลาดบางแห่งอาจมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันอยู่ตลอดวันเช่นกัน เพราะตลาดบกส่วนใหญ่มักจะรับช่วงสินค้ามาจากตลาดน้ำอีกทอดหนึ่ง¹ สินค้าที่มีขายอยู่ในตลาดจึงมีทั้งเครื่องอุปโภคและบริโภคต่างๆ คล้ายกับตลาดน้ำ และพ่อค้าจากทางตลาดน้ำก็จะนำสินค้าของตนลำเลียงขนส่งมาเก็บไว้ที่ตลาดบกเพื่อหาทางค้าขายระบายสินค้าต่อไป ซึ่งก็จะเน้นสินค้าที่ผลิตได้ในท้องถิ่นเป็นหลัก แต่ก็จะมีสินค้าบางส่วนที่รับซื้อมาจากต่างประเทศด้วย จึงมีสินค้าบางอย่างหลากหลายมากกว่าเดิม เช่น ยา รักษาโรค เครื่องประดับ เครื่องดนตรี และเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เป็นต้น² ด้วยเหตุนี้ตลาดบกในระยะแรกส่วนหนึ่งจึงเป็นตลาดที่เกิดขึ้นมาจากการรับช่วงขนถ่ายสินค้าจากตลาดน้ำนั่นเอง ต่อมาเมื่อการคมนาคมทางบกมีความเจริญตลาดบกจึงเริ่มขยายขนาดใหญ่มากขึ้น

2. ความสำคัญของตลาดที่มีต่อเศรษฐกิจของประเทศ

ตลาดมีความสำคัญต่อการค้าขายทั้งภายในและการค้าขายกับต่างชาติอย่างมาก เพราะจะทำให้เกิดการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันโดยตรง ระหว่างผู้ซื้อและผู้ขายหรือระหว่างพ่อค้ากับลูกค้านั่นเอง และการซื้อขายสินค้ากันในท้องตลาดย่อมต้องมีทั้งลูกค้าในท้องถิ่นและต่างถิ่น ซึ่งก็มีทั้งคนไทยและชาวต่างชาติบางส่วนที่ได้เดินทางเข้ามาติดต่อกับค้าขาย ด้วยเหตุนี้เมื่อเกิดการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันภายในตลาดมากก็จะส่งผลให้การค้าขายขยายตัวกว้างขวางมากขึ้น ซึ่งเป็นผลดีต่อสภาพเศรษฐกิจของประเทศโดยตรง

ตลาดภายในกรุงเทพมหานครนั้นมีความสำคัญมานานแล้ว ทั้งนี้เพราะเมืองบางกอกซึ่งเป็นที่ตั้งของกรุงเทพมหานครในปัจจุบันถือว่าเป็นเมืองท่าที่สำคัญในสมัยอยุธยา³ ดังนั้นพื้นที่บริเวณนี้จึงมีประชาชนเข้ามาอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นจำนวนมากโดยเฉพาะตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา⁴ ทำให้มีตลาดเกิดขึ้นและได้มีการค้าขายกันอย่างคึกคักเนื่องเรือมาในสมัยธนบุรี แม้ว่าใน

¹ กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 554.

² ศูนย์ข้อมูลเมืองโบราณ. (2535). ตลาดบก ย่านชุมชนแห่งนครสยาม. หน้า 11, 57.

³ ในสมัยอยุธยานอกจากจะใช้เมืองบางกอกเป็นเมืองท่าแล้ว เมืองบางกอกยังเป็นเมืองหน้าด่านที่สำคัญที่สุดสำหรับป้องกันข้าศึกศัตรูที่จะบุกเข้ามาจากทางทะเลด้วย ดูรายละเอียดเพิ่มใน นิโกลาส์ แชรแวส. (2506). ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 50. และ วิลเฮล์ม เครเดนอร์. (2520). ตลาดและเมือง. ใน อยุธยาเมืองไทย. หน้า 150-151.

⁴ โค ลาลูแบร์. (2505). จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 11.

ระยะนี้ยังคงประสบปัญหาเศรษฐกิจอย่างหนักในช่วงต้นรัชกาลก็ตาม¹ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงย้ายเมืองหลวงมาอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งก็คือกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน² การค้าขายภายในตลาดจึงเริ่มคึกคักและได้ขยายตัวมากยิ่งขึ้นในสมัยต่อมา จนกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญที่สุดของประเทศ

ตลาดในกรุงเทพมหานครจึงเป็นตลาดแหล่งใหญ่ที่สุดที่ทำให้เกิดการค้าขายทั้งภายในและกับต่างชาติ แม้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะยังคงมีชาวต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขายไม่มากนัก แต่เมื่อได้เปิดให้มีการค้าขายกันอย่างเสรีในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็มีผลทำให้การค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครคึกคักมาก³ การค้าขายจึงขยายตัวมากขึ้นทั้งการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติ ส่งผลให้เกิดการขนถ่ายสินค้าจากแหล่งผลิตทั้งภายในกรุงเทพมหานครเองและจากหัวเมืองต่างๆ⁴ ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวของสินค้าระหว่างชนบทกับเมืองหลวง โดยมีพ่อค้าเป็นตัวกลางในการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากัน ซึ่งก็จะเป็นกลไกที่สำคัญอย่างหนึ่งในทางการค้าที่มีผลต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจของประเทศเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อการค้าขายขยายตัวกว้างขวางขึ้นเศรษฐกิจของประเทศจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย จากเดิมที่ประชาชนในท้องถิ่นต่างๆ มักจะประกอบอาชีพหรือผลิตสินค้าเพื่อใช้ในการดำรงชีวิต ก็หันมาผลิตสินค้าต่างๆ เพื่อการค้าขายมากขึ้น ด้วยเหตุนี้เศรษฐกิจแบบพออยู่พอกินหรือเศรษฐกิจพอเพียงเลี้ยงตนเองจึงได้เปลี่ยนมาเป็นเศรษฐกิจเพื่อตลาด ตลาดจึงเป็นศูนย์กลางในการค้าขายสินค้าและตลาดภายในกรุงเทพมหานครก็เป็นศูนย์กลางทางการค้าขายทั้งภายในประเทศและกับต่างประเทศ เหตุนี้ตลาดภายในกรุงเทพมหานครจึงมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศเป็นอย่างยิ่ง

¹ ฐานข้อมูลประวัติศาสตร์เพิ่มเติมได้ใน กรมศิลปากร. (2511). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ภาคที่ 39-40) จดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 87-91. และ กรมศิลปากร. (2511). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 (ภาคที่ 65-66) พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี. หน้า 30-38.

² พื้นที่บริเวณที่ใช้สร้างพระราชวังแต่เดิมนั้นเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนชาวจีน ซึ่งได้อพยพเข้ามาครั้งใหญ่ตั้งแต่ในสมัยกรุงธนบุรีแล้ว เมื่อมีการสร้างพระราชวังขึ้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายชุมชนไปอยู่บริเวณนอกกำแพงเมือง และพื้นที่บริเวณดังกล่าวก็ได้กลายมาเป็นตลาดสำเพ็งในปัจจุบัน.

³ พูนเกษตร จันทกานนท์. (2528). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. หน้า 27-28.

⁴ สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2537, กันยายน-ธันวาคม). การเกษตรเพื่อการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ใน วารสารสุโขทัยธรรมาธิราช. 7(3): 82-83.

3. บทบาทของตลาดในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 ยังคงมีชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครไม่มากนัก พ่อค้าและลูกค้าส่วนใหญ่ก็คือชาวไทยและจีน ส่วนชาวตะวันตกนั้นยังมีน้อยมาก แต่อย่างไรก็ตามตลาดต่างๆที่เกิดขึ้นในช่วงระยะดังกล่าว ก็ยังคงมีบทบาทต่อการค้าภายในและการค้ากับต่างชาติเช่นกัน ดังจะทราบได้จากสภาพของตลาดและบทบาททางด้านการค้าต่อไปนี้

3.1 สภาพของตลาด

ในช่วงระยะนี้ตลาดน้ำนั้นมีความสำคัญมาก เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่นิยมปลูกบ้านเรือนตามริมฝั่งแม่น้ำลำคลองและอาศัยการสัญจรทางน้ำเป็นหลัก การคมนาคมทางน้ำจึงมีบทบาทสำคัญทั้งการค้าขายและการขนส่งสินค้าต่างๆ เข้ามาขายในตลาด¹ ตลาดน้ำที่สำคัญภายในกรุงเทพมหานครช่วงนี้จึงเป็นตลาดที่เกิดขึ้นตามแหล่งชุมชนที่อาศัยอยู่อย่างหนาแน่นตามริมแม่น้ำลำคลองรอบๆกำแพงเมืองได้แก่ ตลาดท่าเตียน ตลาดปากคลอง² และตลาดบางลำพู เป็นต้น โดยอาศัยบ้านเรือนที่อยู่ติดริมฝั่งน้ำและเรือนแพเป็นร้านค้าขายรวมทั้งใช้เรือเป็นทั้งพาหนะและร้านค้าขายไปในตัว

ตลาดปากคลองและตลาดท่าเตียนเป็นตลาดน้ำขนาดใหญ่ที่สุดในขณะนั้น โดยเฉพาะตลาดปากคลองถือว่าเป็นตลาดค้าขายปลาแหล่งใหญ่ที่สุดด้วย³ ตลาดท่าเตียนนั้นก็มักจะมีการค้าปลีกและค้าส่งสินค้าต่างๆที่มาจากทางเรือ มีพ่อค้านำสินค้าต่างๆจากทางฝั่งธนบุรีและทางด้านใต้แม่น้ำเจ้าพระยามาขายอยู่เป็นประจำ⁴ จึงเป็นตลาดที่มีการค้าขายกันอย่างคึกคักและเป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดี ส่วนตลาดบางลำพูก็มักจะมีการนำสินค้าจากทางเหนือล่องเรือแพมาค้าขายอยู่เป็นประจำซึ่งจะเริ่มแวะจอดขายของที่ปากคลองบางลำพูแล้วก็ล่องลงทางใต้ต่อไป ซึ่งก็มักจะติดตลาดกันเป็นประจำตั้งแต่เช้ามีด ไปถึงบ่ายและช่วงเย็น ขายสินค้าทั้งเครื่องประดับและเครื่องอุปโภคบริโภคต่างๆซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็นผลผลิตทางการเกษตรเป็นสำคัญ

ส่วนตลาดบกในระยะนี้เป็นตลาดที่เกิดขึ้นโดยตรงจากการรับช่วงสินค้าจากตลาดน้ำเพื่อนำมาค้าขายต่อในตัวเมืองอีกทอดหนึ่ง ใช้โรงเก็บสินค้าหรือบ้านเรือนในตลาดดัดแปลงเป็นร้านค้า

¹ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน กรมศิลปากร. (2539). นานาสาระประวัติศาสตร์จากเอกสารต่างประเทศ. หน้า 18-19.

²เป็นตลาดน้ำที่ตั้งอยู่บริเวณด้านใต้ปากคลองคูเมืองเดิม และชาวบ้านมักจะนิยมเรียกกันจนติดปากว่า ปากคลองตลาด.

³ปราณี กล้าส้ม. (2544, กรกฎาคม-กันยายน). ปากคลองตลาดเมื่อกาลก่อน. ใน วารสารเมืองโบราณ. 27(3): 98.

⁴เทพหุ ทับทอง. (2536, มกราคม-มีนาคม). ตลาดท่าเตียน. ใน วารสารความรู้คือประทีป. 2(1): 2.

ขาย มีบรรดาพ่อค้าในท้องถิ่นและต่างถิ่นนำสินค้ามาตั้งร้านวางขายทั่วบริเวณตลาด ซึ่งก็มีทั้งหาบเร่และแผงลอยนำสินค้าที่ผลิตได้ในท้องถิ่นมาวางขายร่วมด้วยอยู่เสมอ แต่เนื่องจากการคมนาคมทางบกยังไม่เจริญทำให้เกิดตลาดบกเฉพาะบริเวณแหล่งชุมชนหนาแน่นเท่านั้นได้แก่ ตลาดเสาชิงช้า ตลาดสำเพ็ง และตลาดท่าเตียน เป็นต้น

ตลาดเสาชิงช้านี้เป็นตลาดใหญ่ใจกลางเมืองหลวงและมีการค้าขายคึกคักมากกว่าตลาดบกแห่งอื่นๆ เพราะหน้าตลาดนอกจากจะเป็นแหล่งชุมชนแล้วยังเป็นที่ตั้งของบ่อนการพนัน ซึ่งถือว่าเป็นสถานที่ดึงดูดใจของผู้คนในสมัยนั้นมาก¹ ส่วนตลาดสำเพ็งก็เป็นแหล่งชุมชนของชาวจีนที่มีการค้าคึกคักเช่นกัน เพราะอยู่ใกล้กับแม่น้ำเจ้าพระยาและมีท่าเรือเพื่อลำเลียงสินค้าต่างๆ ทางน้ำขึ้นมากำขายในตลาดได้อย่างสะดวก² ซึ่งก็คล้ายกับตลาดท่าเตียนที่นอกจากจะมีท่าเรือเพื่อขนถ่ายลำเลียงสินค้าได้อย่างสะดวกแล้ว ยังอยู่ติดกับตลาดน้ำขนาดใหญ่อย่างตลาดปากคลองและตลาดท่าเตียนด้วย จึงเป็นตลาดค้าปลีกและค้าส่งขนาดใหญ่ที่คนในสมัยนั้นรู้จักกันดี สินค้าที่นำมาค้าขายภายในตลาดบกนี้ก็มีทั้งของกินของใช้และเครื่องประดับต่างๆ คล้ายกับตลาดน้ำ นอกจากนั้นก็จะมียืนค้าต่างๆ ทั้งภายในประเทศและสินค้าจากต่างประเทศขายในตลาดด้วย

3.2 บทบาทของตลาดต่อการค้าภายใน

บทบาทที่สำคัญที่สุดของตลาดภายในกรุงเทพมหานครที่มีต่อการค้าขายภายในประเทศช่วงนี้คือ การทำหน้าที่ในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าระหว่างพ่อค้ากับลูกค้าภายในตัวเมือง ทำให้เกิดการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างประชาชนภายในตัวเมืองมากขึ้น ดังจะสังเกตได้จากบันทึกของ จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford)³ ที่ได้จดบันทึกไว้ว่า “มีเปิดไถ่เป็นจำนวนมากออกมาเร่ขายทุกวัน มีสุกรฆ่าขายกันเป็นประจำ วันละ 200 ตัว ในกรุงเทพฯ เนื้อหมูมีจำหน่ายในที่สาธารณะตามถนนและในแม่น้ำ...”⁴

นอกจากจะเป็นแหล่งซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าแล้ว ตลาดยังทำให้พ่อค้าต่างๆ เดินทางเข้ามาทำการค้าขายอยู่เสมอ และพ่อค้าเหล่านี้ได้เข้ามาเป็นกลไกที่สำคัญทางการค้าซึ่งจะทำหน้าที่รับซื้อขายเก็บรวบรวมและระบายสินค้า ทำให้การค้าขายขยายตัวอย่างรวดเร็ว และส่งผลให้เกิดการ

¹ปราณี กล้าส้ม. (2544, มกราคม-มีนาคม). เมื่อวันวานที่ย่านถนนดินสอ. ใน วารสารเมืองโบราณ. 2(1): 126.

²วิมาลา ศิริพงษ์. (2539, มกราคม-มีนาคม). จากสามฝั่งสู่วานิช 1 ประสพการณ์ (ส่วนตัว) ในการสัมผัสสำเพ็ง. ใน วารสารเมืองโบราณ. 22(1): 44. และ ปิยนาด บุณนาค. (2536, เมษายน-มิถุนายน). สำเพ็งความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลง (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2475). ใน วารสารราชบัณฑิตยสถาน. 18(3): 63-64.

³จอห์น ครอว์ฟอร์ด เป็นทูตชาวอังกฤษที่ได้เดินทางเข้ามาเจรจาเรื่องการเมืองและการค้าในเมืองไทยระหว่าง พ.ศ. 2364-2365.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 121.

เคลื่อนย้ายสินค้าจากแหล่งผลิตต่างๆเข้ามาค้าขายภายในตลาดอย่างต่อเนื่อง ดังที่ ครอว์ฟอร์ด ได้จดบันทึกไว้ว่า “สินค้าได้ถูกถลำเลียงลงมายังเมืองหลวง และจัดการแจกจ่ายออกไปยังแหล่งตลาดที่มีประชาชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น...”¹

ตลาดบางแห่งยังมีบทบาทในการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างในท้องถิ่นของตนเองด้วย ในการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างนี้ก็มักมีความแตกต่างกันออกไปตามแหล่งผลิตซึ่งนิยมเรียกชุมชนเหล่านี้ว่า “บ้าน” หรือ “ย่าน” คล้ายกับในสมัยอยุธยา² เช่น บ้านหม้อ บ้านบาตร และบ้านดอกไม้ เป็นต้น หากลูกค้าต้องการสินค้าชนิดใดก็สามารถออกไปหาซื้อได้ทันที และสินค้าที่ผลิตขึ้นภายในตลาดเหล่านี้ก็มักจะเป็นสินค้าสำคัญที่ใช้กันโดยทั่วไปในครัวเรือน ซึ่งทำให้เกิดมีการซื้อขายกันอยู่ตลอดเวลา³ ทำให้การค้าขายขยายตัวมีการพัฒนาการคมนาคมขนส่งสินค้าภายในตลาดมากขึ้นเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการซื้อขายและรวบรวมสินค้า นอกจากนั้นยังทำให้เกิดการแพร่กระจายเงินตราในท้องตลาดอย่างรวดเร็ว เมื่อเกิดการผลิตและมีการซื้อขายกันอยู่ตลอดเวลาแล้ว เงินตราภายในตลาดจึงเริ่มแพร่สะพัดมากขึ้น เพราะประชาชนเริ่มนิยมใช้เงินเป็นสื่อกลางในการซื้อขายสินค้าต่างๆมากขึ้น อันจะทำให้เกิดผลดีต่อการติดต่อค้าขายภายในประเทศเป็นอย่างมากและทำให้เศรษฐกิจของประเทศมีการพัฒนาต่อไป

3.3 บทบาทของตลาดในการค้ากับต่างชาติ

ตลาดในกรุงเทพมหานครถือว่าเป็นศูนย์กลางทางการค้าแหล่งใหญ่ที่สุดของประเทศ และมีบทบาทสำคัญต่อการขยายตัวทางการค้าระหว่างประเทศด้วย ทำให้ชาวต่างชาติในหลายๆประเทศทั้งจากประเทศทางตะวันตกและประเทศในแถบเอเชีย ให้ความสนใจเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครเช่นกัน ซึ่งพอที่จะกล่าวถึงพ่อค้าต่างชาติที่เดินทางเข้ามาค้าขายในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 ได้ดังนี้

3.3.1 โปรตุเกส

โปรตุเกสเป็นชาติตะวันตกชาติแรกที่เดินทางเข้ามาติดต่อทางการค้ากับไทยในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยใน พ.ศ. 2529 องค์คณะเสนาบดีจากเมืองโปรตุเกสได้เชิญพระราชสาสน์เข้ามาขอติดต่อการ

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 105.

²ในสมัยอยุธยานอกจากจะเรียกว่าบ้านหรือย่านแล้วยังเรียกว่าป่าด้วย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. (2534). หน้า 12-14. และ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ และประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า. (2545). หน้า 210.

³กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุอนุรักษกรังรัตนโกสินทร์. หน้า 554.

ค้ากับไทยเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ และรัชกาลที่ 1 ได้ทรงอนุญาตให้ดำเนินการค้าขายเป็นอย่างดี¹ ในเวลาต่อมาจึงมีเรือขึ้นมาค้าขายยังตลาดภายในกรุงเทพมหานครอีกหลายลำ²

ในสมัยรัชกาลที่ 2 คาร์ลอส เดอ ซิลวา (Calos de Silva)³ ทูตโปรตุเกสได้เข้ามาเจริญพระราชไมตรีอีกครั้งในพ.ศ. 2363 และได้รับอนุญาตให้สร้างห้างร้านและคลังสินค้าที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้ๆกับสถานทูตโปรตุเกสในปัจจุบัน⁴ ในครั้งนี้ยังได้นำสินค้าต่างๆเข้ามาค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครและชาวกลับก็ได้ซื้อน้ำตาลทรายกลับไปขายยังเกาะหมากถึง 4,000 หาบ⁵ และเรือลำเดิมยังเดินทางกลับมาซื้อสินค้าต่างๆจากตลาดกรุงเทพมหานครไปขายอีกเที่ยวหนึ่งด้วย⁶ ทำให้ในเวลาต่อมาได้มีเรือบรรทุกสินค้าเข้ามาทำการค้าขายในกรุงเทพมหานครมากกว่าเดิม

3.3.2 อังกฤษ

อังกฤษเข้ามาติดต่อค้าขายอย่างเป็นทางการในสมัยรัชกาลที่ 2 แต่ในระยะก่อนหน้านี้นี้ก็มีเรือพ่อค้าเอกชนจากทางสิงคโปร์และมลายูเข้ามาติดต่อค้าขายสินค้าในตลาดกรุงเทพมหานครอยู่บ้างแล้วเช่นกัน แม้แต่หัวเมืองทางใต้ยังมีพ่อค้าชาวอังกฤษชื่อ ฟรานซิส ไลท์ (Francis Light)⁷ ได้ทำการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็นประจำ⁸ ดังนั้นใน พ.ศ.2364 อังกฤษจึงได้ส่ง จอห์น

¹กรมศิลปากร. (2512). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 34 (ภาคที่ 61-62) พงศาวดารเงินยางเชียงแสน ว่าด้วยเรื่องทูตฝรั่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 210-221.

²เอลเดอ เด เมนคอนซา อี ซุนยา. (2531). การพระราชทานที่ดินให้แก่ชาวโปรตุเกส พ.ศ. 2363. ใน 470 ปี สัมพันธไมตรีระหว่างไทยและโปรตุเกส. หน้า 125.

³ต่อมาได้รับการแต่งตั้งเป็นทูตโปรตุเกสคนแรกที่ประจำตำแหน่งอยู่ในเมืองไทย.

⁴เอลเดอ เด เมนคอนซา อี ซุนยา. (2531). เล่มเดิม. หน้า 126.

⁵กรมศิลปากร. (2512). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 34 (ภาคที่ 61-62) พงศาวดารเงินยางเชียงแสน ว่าด้วยเรื่องทูตฝรั่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 224-225.

⁶แหล่งเดิม. หน้า 226.

⁷ฟรานซิส ไลท์ เป็นพ่อค้าชาวอังกฤษที่ค้าขายอยู่ที่เมืองกลางและตามเมืองต่างๆทางภาคใต้ มีความดีความชอบจากการช่วยจัดหาซื้ออาวุธปืนให้ไทยจึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาราชภักดี หรือที่คนไทยเรียกกันว่า กบดินทร์หรือกบดินทร์เหล็ก.

⁸ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ฟรานซิส ไลท์. (2511, มกราคม). ใน แดงงานประวัติศาสตร์. หน้า 37-

ครอว์ฟอร์ด เป็นทูตเข้าเจริญพระราชไมตรี¹ ทำให้มีเรือพ่อค้าชาวอังกฤษเข้ามาค้าขายที่ตลาดกรุงเทพมหานครอยู่เสมอ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 3 โรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) พ่อค้าชาวอังกฤษจึงได้เข้ามาตั้งห้างร้านขายสินค้าอยู่ในกรุงเทพมหานคร²

3.3.3 อเมริกัน

พ่อค้าชาวอเมริกันเข้ามาติดต่อกับค้าขายในตลาดกรุงเทพมหานครตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเช่นกัน เพราะเมื่อจอห์น ครอว์ฟอร์ด ได้เข้ามาเจริญพระราชไมตรีนั้นก็พบว่าพ่อค้าชาวอเมริกันได้เข้ามาติดต่อกับค้าขายสินค้าในตลาดในกรุงเทพมหานครมาแล้ว³ เพียงแต่มีปริมาณการค้าไม่มากนักเมื่อเทียบกับชาวต่างชาติอื่นๆ⁴ จนกระทั่งสมัยต่อมา ก็เริ่มให้ความสนใจอย่างจริงจัง และได้มีการส่งทูตเข้ามาขอเจรจาทางการค้าอย่างเป็นทางการในสมัยรัชกาลที่ 3

3.3.4 จีน

พ่อค้าชาวจีนถือว่าเป็นชาวต่างชาติที่พบได้มากที่สุดในตลาดกรุงเทพมหานคร และพ่อค้าชาวจีนก็มีความสำคัญต่อการค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครเป็นอย่างมากเช่นกัน เพราะว่าจีนกับไทยได้มีการติดต่อทำการค้าขายกันมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยโบราณ⁵ และเมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์จีนก็ยังคงมีการส่งเรือเข้ามาค้าขายกับไทยอยู่เสมอ ในแต่ละปีจึงมีเรือจากเมืองต่างๆ ของจีนเข้ามาค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครหลายสิบลำ⁶ และได้เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 2 ก็มีเรือจากจีนเข้ามาเทียบท่าที่กรุงเทพมหานครนับร้อย⁷ พ่อค้าชาวจีนส่วนหนึ่งได้อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทยนานแล้ว และในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ยังคงมีการอพยพเข้ามาอยู่เสมอ⁸ ในสมัยรัชกาลที่ 2 สกินเนอร์ได้ประมาณจำนวนชาวจีนที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานคร

¹กรมศิลปากร. (2512). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 34 (ภาคที่ 61-62) พงศาวดารเงินยางเชียงแสน ว่าด้วยเรื่องทูตฝรั่งเศสกับรัตนโกสินทร์. หน้า 232.

²พ่องพันธุ์ สุภทรพันธุ์. (2511). การศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า. หน้า 159. และ สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2536, มกราคม-เมษายน). การค้ากับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ใน วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช. 6(1): 12-13.

³จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 109.

⁴สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2525). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394). หน้า 97.

⁵สืบแสง พรหมบุญ. (2525). ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย. หน้า 158-162.

⁶สนั่น รัตนโสภณ. (2538). วัฒนธรรมการบริโภคต่างชาติในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-พ.ศ. 2484). หน้า 10.

⁷สุวิทย์ ธีรศาสตร์. เล่มเดิม. หน้า 97.

⁸จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เล่มเดิม. หน้า 96-97.

นครมากถึงสามหมื่นกว่าคน¹ และชาวจีนส่วนใหญ่ที่ได้อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครก็มักจะประกอบอาชีพการค้า² ซึ่งชาวจีนนั้นจะมีความสามารถในการติดต่อค้าขายและการเดินเรือเป็นพิเศษ³ ด้วยเหตุนี้ร้านค้าต่างๆที่มีอยู่ภายในตลาดกรุงเทพมหานครจึงมักมีเจ้าของเป็นชาวจีน ในระยะต่อมาชาวจีนก็ยังคงเพิ่มขึ้นอยู่เรื่อยๆซึ่งก็จะเข้ามามีความสำคัญต่อการค้าเพิ่มขึ้นเช่นกัน

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 นอกจากชาวจีนแล้วยังมีชาวต่างชาติอื่นๆอีกหลายชาติที่เข้ามาค้าขายอยู่ภายในตลาดกรุงเทพมหานคร เช่น แขก มอญ และญวน เป็นต้น แต่ถ้าเทียบกับชาวจีนแล้วชาวต่างชาติเหล่านี้ก็ยังคงมีความสำคัญต่อการค้าภายในตลาดไม่มากนัก อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็เริ่มให้ความสำคัญต่อการค้าขายกับต่างชาติมากขึ้น⁴ เพราะทราบดีว่ารายได้ส่วนใหญ่ของประเทศส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากการค้าขาย

จากที่ได้กล่าวมาแล้วทำให้ทราบว่า มีชาวต่างชาติจากหลายชาติที่เข้ามาติดต่อค้าขายกันภายในตลาดกรุงเทพมหานคร ซึ่งก็ทำให้ตลาดในกรุงเทพมหานครได้มีบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งต่อการซื้อขายสินค้าต่างๆ เมื่อพ่อค้าชาวต่างชาติเหล่านี้เข้ามาหาซื้อหรือขายสินค้าภายในตลาดเป็นจำนวนมากเท่าใด ก็ยังจะทำให้ปริมาณการซื้อขายและจำนวนสินค้าที่มีวางขายภายในท้องตลาดเพิ่มมากขึ้นด้วย เกิดการกระจายสินค้าที่หลากหลายชนิดจากแหล่งผลิตมาสู่แหล่งร้านค้าภายในตลาดกรุงเทพมหานคร สินค้าบางส่วนก็เป็นสินค้านำเข้ามาจากต่างประเทศหรือจากหัวเมืองอื่นๆภายในประเทศ

พ่อค้าชาวต่างชาติเข้ามามีส่วนสำคัญต่อการค้าขายภายในตลาด โดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนที่มีเงินทุนมากๆ ในการประกอบธุรกิจการค้าก็จะกลายเป็นผู้ควบคุมกิจการที่เกี่ยวกับการค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครเกือบทั้งหมด ซึ่งในเวลาต่อมาก็กลายเกิมนายทุนต่างๆ ในการประกอบธุรกิจที่เกี่ยวกับการค้าขายและอื่นๆด้วย⁵ แต่ก็ถือว่าเป็นผลดีต่อการขยายตัวทางการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศด้วยเช่นเดียวกัน เพราะเป็นกลไกทางการค้าที่สำคัญต่อการกระจายสิน

¹ จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. หน้า 80.

² แหล่งเดิม. หน้า 81-82.

³ หนังสือจีนนายเรือคุมสำเภารวทุกอันคำไปจำหน่ายเมืองจีน บอกข่าวสำเภาและสินค้า. (จ.ศ. 1175). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 15, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. และ เรื่องให้ส่งตัวจีนเชิงเข้าไปตีราคาสินค้าในกรุงเทพฯ. (จ.ศ. 1175). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 12, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2.

⁴ เรื่องให้มิไบบอกไปยังเมืองเกาะหมากให้พ่อค้าเมืองสุรรัตคุมเรือเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ. (จ.ศ. 1174). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 20, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2.

⁵ ทุนเกศ จันทกานนท์. (2527). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. หน้า 70-75.

ค้าและทำให้การใช้เงินตราแพร่หลาย เกิดการแลกเปลี่ยนเงินตราระหว่างผู้ซื้อและผู้ขายที่เป็นชาวต่างชาตินามากกว่าเดิม การหมุนเวียนของเงินตราในท้องตลาดจึงเพิ่มมากขึ้น และมีการแพร่ขยายตัวของระบบเงินตราอย่างรวดเร็วซึ่งจะส่งผลดีต่อสภาพเศรษฐกิจของประเทศ

บทที่ 2

ปัจจัยที่ส่งเสริมการขยายตัวของตลาดในกรุงเทพมหานคร

ระหว่างสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2367-2453) ตลาดในกรุงเทพมหานครได้ขยายตัวขึ้นอย่างต่อเนื่อง อันเป็นผลมาจากปัจจัยที่สำคัญ 3 ประการคือ นโยบายการส่งเสริมการค้าของรัฐ สถานที่ตั้งและทรัพยากร และการขยายตัวทางการคมนาคม

1. นโยบายการส่งเสริมการค้าของรัฐ

ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวรัฐบาลไทยมีนโยบายหลักทางการค้าที่สำคัญสองประการคือ ส่งเสริมการค้าทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ และส่งเสริมการสร้างอาคารพาณิชย์และตลาดขึ้นตามแหล่งต่างๆ ของชุมชนที่มีประชาชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นที่เหมาะสมจะกลายเป็นศูนย์กลางการค้าขายในบริเวณชุมชนในแถบนั้น

1.1 การส่งเสริมการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ

รัฐบาลได้พยายามส่งเสริมให้เกิดการค้าขึ้นภายในประเทศมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว เพราะทราบดีว่ารายได้ส่วนใหญ่ของประเทศนั้นมาจากการทำการค้า¹ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐก็ยังคงให้ความสนใจส่งเสริมการค้าขายอย่างต่อเนื่อง² เนื่องจากพระองค์เองเคยรับราชการในกรมท่ามาก่อนที่จะขึ้นครองราชย์ทำให้ทรงสนพระทัยในด้านนี้เป็นอย่างคึกจนได้รับสมญาว่า “เจ้าตัว”³ สมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รัฐบาลก็ยังคงให้ความสนใจในการส่งเสริมการค้าขายต่อมา

1.1.1. การค้าขายภายในประเทศ

การค้าขายภายในประเทศถือว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งต่อเศรษฐกิจของประเทศ เมื่อเริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์รัฐบาลจึงให้ความสนใจต่อการติดต่อค้าขายเป็นอย่างดี เพื่อต้องการฟื้นฟูเศรษฐกิจของประเทศให้รุ่งเรืองและนำเงินรายได้มาพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ เพราะประเทศในช่วงเวลาก่อนหน้านี้นี้ต้องประสบกับภัยทางเศรษฐกิจที่ตกต่ำมาจากการเสียกรุงครั้งที่ 2 ในพ.ศ. 2310

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2531). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 97.

²Klaos Wenk. (1994). *The Restoration of Thailand Under Rama I 1782-1809*. p. 123. and David K. Wyatt. (1944). *Stadies in Thai History*. pp. 170-171.

³สุพจน์ เจียมใจ. (2527). การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระหว่าง พ.ศ. 2325-2393. หน้า 82.

เมื่อถึงสมัยกรุงธนบุรีเศรษฐกิจของประเทศก็ยังคงชบเซาอยู่¹ ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัฐจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องส่งเสริมการค้าภายในประเทศให้เจริญรุ่งเรืองมากขึ้น

นโยบายสำคัญอย่างหนึ่งที่ทางรัฐนำมาใช้ก็คือ การส่งเสริมให้ประชาชนที่อาศัยอยู่ภายในประเทศได้ประกอบอาชีพต่างๆ มากขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากการทำสงครามที่ยาวนานมาตั้งแต่สมัยเสียกรุงครั้งที่สอง เมื่อได้ตั้งกรุงใหม่ในสมัยธนบุรีนั้นก็ยังคงทำสงครามเรื่อยมาอย่างต่อเนื่อง ทำให้ประชาชนไม่มีเวลาในการประกอบอาชีพตามความถนัดของตนเพราะต้องผูกพันอยู่กับระบบไพร่ แม้ว่าประชาชนบางส่วนจะมีได้เข้ามารับราชการในยามศึกสงครามก็ตาม แต่ก็หาทางประกอบอาชีพของตนได้ลำบาก ซึ่งก็จะมีผลทำให้เศรษฐกิจภายในประเทศตกต่ำ การค้าขายทั้งภายในประเทศและนอกประเทศก็พลอยได้รับผลกระทบตามไปด้วย

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 1 ในปี พ.ศ. 2325 รัฐจึงได้เริ่มลดการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่ลงจากเดิม ซึ่งไพร่หรือประชาชนจะต้องเข้ามารับราชการกับทางราชการในระบบที่เรียกกันทั่วไปว่าการเข้าเดือนออกเดือนอย่างในสมัยอยุธยาและธนบุรี² หมายความว่าประชาชนจะต้องเข้ามารับราชการถึง 6 เดือนในทุกๆ ปี ไพร่จึงมีเวลาประกอบอาชีพส่วนตัวเพื่อช่วยเหลือครอบครัวค่อนข้างน้อยและขาดความต่อเนื่อง ทำให้ไพร่ซึ่งมักจะประกอบอาชีพทำนาหรือทำการเกษตรอื่นๆ ต้องได้รับความลำบาก และบางครั้งครอบครัวต้องมีหนี้สินเมื่อทำการเพาะปลูกไม่ได้ผล³ พระองค์จึงเริ่มลดการเกณฑ์แรงงานในระบบนี้ลงเหลือเพียงปีละ 4 เดือน⁴ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็ลดลงอีกเหลือเพียงปีละ 3 เดือน ทำให้ประชาชนใช้เวลาประกอบอาชีพของตนถึงปีละ 9 เดือน⁵ และในที่สุดเมื่อถึงปลายรัชกาลที่ 5 ระบบนี้จึงสิ้นสุดลงโดยจัดให้มีการเกณฑ์ทหารแทน⁶ ส่วนระบบทาสก็ได้ถูกผ่อนปรนและยกเลิกในเวลาต่อมา การประกอบอาชีพจึงมีความเป็นอิสระสามารถเดินทางติดต่อค้าขาย

¹ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน กรมศิลปากร. (2511). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ภาคที่ 39-40) จดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 87-116. และ กรมศิลปากร. (2512). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 (ภาคที่ 65-66) พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี. หน้า 30.

²ขจร สุขพานิช. (2519). ฐานันดรไพร่. หน้า 37.

³Chatchai Panananon. (1982). Siamese "Slavery" : The Institution and its Abolition. pp.143-146.

⁴ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. (2526). ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453. หน้า 47-48.

⁵สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ. (2525). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1. หน้า 68.

⁶ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. (2526). เล่มเดิม. หน้า 48-50. และ อัญชลี สุตาพันธ์. (2546). ไพร่สมัย ร. 5 ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 178-187.

ได้ทั่วอาณาจักรเช่นเดียวกับชาวจีน¹ ซึ่งก็จะทำให้พลเมืองเหล่านี้กลายเป็นผู้ประกอบการและแรงงานทางเศรษฐกิจของประเทศต่อไป

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ยังมีนโยบายส่งเสริมให้ไพร่สามารถเสียเงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้มากขึ้น² ซึ่งถ้าหากว่าผู้ใดไม่ประสงค์จะเข้ารับราชการตามระบบไพร่ก็สามารถเสียเงินแทนได้ในอัตราที่รัฐกำหนดไว้³ จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนประกอบอาชีพได้ตลอดทั้งปี และสำหรับไพร่บางจำพวกที่ไม่ประสงค์จะเสียเงินก็สามารถเสียเป็นสิ่งของได้เช่นกันหรือที่เรียกว่าไพร่ส่วย⁴ และส่วยสิ่งของเหล่านี้ก็มักเป็นของป่าที่หายากและมีราคา ซึ่งการหาของป่าก็ถือว่าเป็นอาชีพอย่างหนึ่งของประชาชนอยู่แล้ว⁵ ที่สำคัญที่สุดก็คือส่วยสิ่งของเหล่านี้ก็จะกลายมาเป็นสินค้าออกที่สามารถทำกำไรได้มากในการค้าขายของรัฐบาล

มีข้อน่าสังเกตอยู่อีกประการหนึ่งว่าชาวจีนเป็นชาวต่างชาติที่สามารถเดินทางออกไปรับจ้างหรือค้าขายได้ทั่วประเทศ ทั้งนี้ก็เพราะว่าได้เสียค่าผูกปีแทนการเกณฑ์แรงงาน⁶ ประกอบกับทางรัฐบาลได้ส่งเสริมทางการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศอยู่แล้ว จึงทำให้ประกอบธุรกิจการค้าต่างๆ ของคนได้อย่างสะดวก ซึ่งมักเริ่มจากกรรมกรรับจ้าง พ่อค้าเร่ พ่อค้าคนกลาง พ่อค้ารายย่อยต่างๆ ไปจนถึงนายทุนธุรกิจการค้าตามห้างร้านและพ่อค้าส่งออกสินค้าเพื่อไปจำหน่ายยังต่างประเทศ ถือว่าบุคคลเหล่านี้มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้การค้าขายภายในประเทศคึกคักมากขึ้นอันจะส่งผลดีต่อเศรษฐกิจภายในประเทศเช่นกัน

การส่งเสริมทางการค้าภายในประเทศที่สำคัญอีกประการหนึ่งของรัฐก็คือการลดการเก็บภาษีทางการค้าให้แก่ประชาชนที่นำสินค้ามาค้าเล็กลงๆ มาเดินเร่ขาย หรือตั้งแผงลอยขายของสินค้าเล็กๆ ภายในตลาด ซึ่งทางรัฐก็มีความเห็นใจว่าผู้ประกอบการเหล่านี้เป็นเพียงพ่อค้าเล็กๆ ถ้าหากขายของไม่หมดก็มักจะเกิดความเสียหายไม่ได้กำไรและขาดทุน จึงให้ลดเว้นการเก็บภาษีในอัตราสูง โดยจะให้เก็บแต่เฉพาะร้านค้าที่ตั้งอยู่เป็นหลักแหล่งเป็นภาษีเรือ ตึก แพ โรงร้าน ดังมีข้อความตอนหนึ่งในประกาศสมัยรัชกาลที่ 4 ว่า

¹ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ชลลดา โลพัฒนา. (2533). ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2488. หน้า 106-135.

²บุญรอด (แก้วกัญหา)ชลาธิราช. (2525). การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2394. หน้า 93-94.

³ปิยะฉัตร ปิตะสุวรรณ. (2526). ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453. หน้า 47-48.

⁴บุญรอด (แก้วกัญหา)ชลาธิราช. (2525). เล่มเดิม. หน้า 94-95.

⁵ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2543). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. หน้า 30.

⁶ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. (2524). ผูกปี : การจัดเก็บค่าแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 70-71.

จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าราษฎรที่มีทุนรอนน้อยทำของต่างๆ คือขนมแลอื่นๆ ขึ้นแล้ว หาผลไม่แลผักต่างๆ มาแล้วเดินขายวางขาย เมื่อขายไม่หมด ก็ยอมเน่าบูดเหี่ยวแห้งไปเสีย ต้องขาดทุนเปล่า เพราะของเก็บไว้นานไม่ได้ แล้วผู้เก็บตลาดทะเลาะกับไพร่คนยากคนจน เพราะเบี้ย 9 เบี้ย 10 เบี้ย อื่นๆ นำราคาจะคิดอ่านผ่อนผันฉันทใจจะคิดจะให้ราษฎรที่ยากจน ไม่ต้องลำบากด้วยทุ้งเถียงกับผู้เก็บตลาดเพราะเบี้ยเล็กน้อย แลเสียเบี้ยเล็กน้อยจนวายไป ให้ท่านเสนาบดีปรึกษาหารือกันจัดการเสียใหม่ให้สมควร ท่านเสนาบดีปรึกษาร่วมกัน ให้เลิกอากรตลาดนั้นเสีย เปลี่ยนเป็นเรียกภาษีซื้อขาย เพราะเห็นว่าผู้ที่มีทรัพย์ตั้งโรงงานไว้ใส่สินค้าของตัวบ้าง ให้เช่าบ้าง หาเรือไปบรรทุกสินค้าบ้าง รับจ้างบ้าง มีผลประโยชน์มากไม่ ต้องเสียค่าที่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลิกอากรเบ็ดตลาดเสีย...¹

การส่งเสริมการค้าภายในประเทศของรัฐบาล นอกจากจะเปิดโอกาสให้ขุนนางข้าราชการ และนายทุนต่างๆ ทำการค้าขายและลดการเก็บภาษีแก่พ่อค้าหาบเร่แผงลอยที่ค้าขายเล็กๆ น้อยๆ แล้ว ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รัฐบาลยังช่วยในการลงทุนประกอบธุรกิจการค้าต่างๆ ให้ด้วย โดยทางรัฐบาลจะให้พระคลังข้างที่ทำหน้าที่เป็นนายทุนออกเงินกู้ให้กับผู้ที่ต้องการจะ ประกอบอาชีพต่างๆ และโดยมากก็มักจะเป็นการประกอบอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายแทบทั้งสิ้น เช่น กู้เพื่อการค้าทั้งขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่หรือเพื่อสร้างตึกแถว เป็นต้น² ดังมีข้อความบางตอนในคำกราบบังคมทูลขอลงทุนทำตึกแถวของเจ้าพระยาสิทธิศักดิ์สถิตย์ ว่า “ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระกรุณาธิคุณโดยความขัดสนยากจน ขอรับพระราชทานเงินพระคลังข้างที่ทำตึกแถว 2 ชั้น อย่างถนนสระสงวาทที่สร้างขึ้นใหม่เดี๋ยวนี้ ในที่ดินของข้าพระพุทธเจ้าเป็นตึกเสร็จแล้ว จะเป็นเงินมากน้อยเท่าใดข้าพระพุทธเจ้ายอมให้พระคลังข้างที่เก็บผลประโยชน์ตามจำนวนเงินที่ลงทุนไป...”³

เมื่อรัฐบาลให้ความสนใจส่งเสริมด้านการค้าขายมากขึ้น ในระยะนี้จึงทำให้ธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายเริ่มเจริญรุ่งเรืองมากกว่าเดิม มีผู้สนใจประกอบการค้าขายภายในตัวเมืองและหัวเมืองต่างๆ เพิ่มขึ้น แต่ผู้ประกอบการส่วนใหญ่ยังคงขาดเงินทุนในการดำเนินการประกอบธุรกิจการค้า ทางรัฐบาลจึงให้พระคลังข้างที่เป็นแหล่งเงินทุนเพื่อให้พ่อค้าประชาชนที่สนใจลงทุน

¹ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411. (2511). หน้า 116.

²ชลลดา วัฒนศิริ. (2529). พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศไทย พ.ศ. 2433-2475. หน้า 77-78.

³ทำตึกแถวที่หน้าบ้านพระยาสิทธิศักดิ์สถิตย์. (ร.ศ. 127-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 207/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ประกอบการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติมากู้เงินไปลงทุนดำเนินกิจการของตนเอง¹ และก็ได้ได้รับความสนใจจากพ่อค้าประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเป็นอย่างดี โดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนได้มาขอกู้เงินเป็นจำนวนมากเพราะเป็นผู้ที่มีนิสัยชอบประกอบการค้าอยู่เป็นทุนเดิม² ประกอบกับได้เล็งเห็นถึงความน่าเชื่อถือและมีความมั่นคงของพระคลังข้างที่อันเป็นแหล่งเงินกู้ของรัฐ และมักคิดดอกเบี้ยในอัตราที่เป็นมาตรฐานไม่แพงมากนัก คือเฉลี่ยแล้วต้องเสียเพียงร้อยละเจ็ดครึ่งต่อปีหรือซ่งละสองสึงต่อเดือน³ การส่งเสริมการค้าภายในโดยลงทุนให้กู้เงินประกอบการค้านี้เป็นที่นิยมมากในสมัยรัชกาลต่อมา

นอกจากจะเป็นแหล่งเงินกู้ยืมเพื่อให้พ่อค้าประชาชนนำไปลงทุนประกอบการค้าขายต่างๆ แล้ว รัฐบาลยังช่วยส่งเสริมในการลงทุนก่อสร้างสถานที่ทำการค้าขายต่างๆ ด้วย โดยเฉพาะตึกแถวหรืออาคารพาณิชย์ และตลาดต่างๆตามแหล่งชุมชนทั่วไปในกรุงเทพมหานคร⁴ โดยจะลงทุนในย่านที่มีความเจริญทางการค้าเป็นส่วนใหญ่⁵ การลงทุนสร้างตึกแถวนี้มักมีพ่อค้าประชาชนเข้ามาอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น เช่น การสร้างตึกแถวและอาคารพาณิชย์ริมถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร เป็นต้น⁶ การส่งเสริมโดยวิธีการลงทุนของรัฐบาลดังกล่าวเป็นที่สนใจของบรรดาพ่อค้าประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเป็นอย่างดี มีผู้เข้ามาเช่าซื้อและทำการค้าขายเป็นจำนวนมาก⁷

¹ชลลดา วัฒนศิริ. (2529). พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศไทย พ.ศ. 2433-2475. หน้า 78-80.

²ขุนเทศ จันทกานนท์. (2527). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. หน้า 62.

³ชลลดา วัฒนศิริ. (2529). เล่มเดิม. หน้า 80-82.

⁴เรื่องคัดค้านท้ายวัง และเรื่องทำตลาดท่าเตียน. (ร.ศ. 127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9/108, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵สมพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการคัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการคัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร. หน้า 157-158.

⁶หนังสือซื้อขายที่ดินตึก แลรับเงินค่าเช่าจากกรมหมื่นสรรพสาคร. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 353/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁷คินอนนบำรุงเมืองและเฟื่องนคร. (ร.ศ. 112-114). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 10, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม). และ เรื่องตึกถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 32/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

1.1.2. การค้าขายกับต่างประเทศ

การส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศนับว่าเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ทางรัฐบาลทราบดีว่าเงินรายได้ของแผ่นดินนอกจากจะมาจากการเก็บภาษีอากรต่างๆ แล้วอีกส่วนหนึ่งก็เป็นรายได้ที่มาจากการค้าขายกับต่างประเทศนั่นเอง ซึ่งการค้าขายกับต่างประเทศในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนั้นก็ยังคงเป็นการค้าที่ผูกขาด โดยพระคลังสินค้าจะทำหน้าที่เก็บรวบรวมสินค้าและรับซื้อเพื่อส่งออกขายแต่เพียงผู้เดียวจึงได้กำไรมาก¹ นอกจากนี้ยังแต่งสำเภาออกไปค้าขายยังต่างประเทศอีกด้วย ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในพงศาวดารว่า “เงินเก็บได้มาแต่ช่วยอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงได้ไปแจกเบี้ยหวัดก็ไม่ใคร่พอ ต้องเอาเงินกำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีก จึงพอใช้ไปได้อีกปีหนึ่งๆ...”²

เมื่อรัฐบาลได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของการค้ากับต่างประเทศแล้วจึงให้การส่งเสริมการค้าขายขึ้น นโยบายสำคัญอย่างหนึ่งก็คือการสนับสนุนให้ข้าราชการและกลุ่มบุคคลต่างๆ เข้ามาค้าขายมากขึ้น³ โดยเฉพาะเจ้านายและข้าราชการที่มีเงินทุนในการดำเนินการค้าขายก็มักจะได้รับส่งเสริมให้แต่งเรือสำเภาออกไปค้าขายยังต่างประเทศและหัวเมืองต่างๆ⁴ นอกจากนั้นยังสนับสนุนให้ชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีนที่มีความชำนาญทางด้านการค้าขายกับต่างประเทศสามารถเดินทางออกไปค้าขายได้อย่างสะดวก ทำให้บุคคลเหล่านี้มักจะทำการค้าร่วมกับรัฐบาลอยู่เสมอ⁵ และยังสนับสนุนให้เข้ามาทำงานที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายกับต่างประเทศให้กับรัฐบาลด้วย เพราะทราบดีว่าเป็นผู้มีความสามารถทางการค้าเป็นอย่างดี ทำให้บุคคลเหล่านี้ได้เข้ามารับราชการซึ่งก็จะเปิดโอกาสให้ก้าวเข้ามาเป็นพ่อค้าและนายทุนในระยะเวลาต่อมา⁶

นอกจากจะสนับสนุนให้ประชาชนประกอบการค้าแล้วรัฐยังมีนโยบายส่งเสริมทางการทูตที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายกับต่างประเทศด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ส่งทูตออกไปเจริญพระราช

¹ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-2394 เล่ม 1. (2525). หน้า 162.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. หน้า 295.

³นันทนัช ชีวรดิษฐ. (2540). ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอริน พ.ศ. 2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 33.

⁴เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. (2523). สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398. หน้า 104-105.

⁵รัตนวดี แก้วไชโย. (2527). การศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325-2394). หน้า 29-32.

⁶กนิษฐา ไทเดชะวัฒนะ. (2534). บทบาทของขุนนางไทยเชื้อสายจีนในประเทศไทยสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2367-2453). หน้า 52-55.

ไมตรีกับประเทศจีน และก็หวังจะสานต่อความสัมพันธ์ทางการค้าตามระบบบรรณาการ¹ ที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและธนบุรีอีกครั้ง เพราะทราบดีว่าจีนยังคงเป็นประเทศคู่ค้าที่มีความสำคัญมากมาตั้งแต่ครั้งอดีต ซึ่งก็ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดียิ่งเมื่อจักรพรรดิฉินได้พระราชทานตราโลโต² ที่เปรียบเสมือนใบอนุญาตทางการค้าให้กับไทยในปี พ.ศ. 2329³ ทำให้ในสมัยต่อมาได้มีการส่งสำเนาของรัฐบาลและนายทุนเอกชนออกไปทำการค้าขายตามหัวเมืองต่างๆ ของจีนได้โดยสะดวก นอกจากจีนแล้ว รัฐบาลยังส่งเรือออกไปติดต่อค้าขายกับประเทศต่างๆ ในแถบภูมิภาคเดียวกันด้วย ที่สำคัญก็คือเขมร ญวน และในคาบสมุทรมลายู เช่น มะละกา ปัตตาเวีย และสิงคโปร์ เป็นต้น สำหรับประเทศต่างๆ ทางยุโรปหรือในเอเชียที่ส่งทูตเข้ามาเจริญพระราชไมตรีและส่งเรือเข้ามาค้าขายก็ให้การต้อนรับเป็นอย่างดีเช่นกัน เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลได้ทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษและต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงด้วยเช่นกัน ดังจะได้กล่าวรายละเอียดต่อไป

การทำสนธิสัญญาทางการค้ากับต่างประเทศนี้ ถือว่าเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง อันจะทำให้เกิดการค้าขายได้อย่างเสรีในสมัยต่อมา ทั้งนี้เพราะตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น การค้าขายกับต่างประเทศที่เป็นพ่อค้าต่างชาติจะดำเนินไปในระบบการค้าแบบผูกขาดซึ่งดูแลโดยกรมพระคลังสินค้า⁴ พ่อค้าและลูกค้าจึงมักจะมีได้มีการติดต่อค้าขายกันโดยตรงอย่างอิสระ การค้าขายสินค้าต่างๆ ของชาวต่างประเทศให้กับพ่อค้าและประชาชนภายในตลาดนั้นจะต้องได้รับอนุญาตจากกรมพระคลังเสียก่อน ซึ่งกว่าที่กรมพระคลังสินค้าจะอนุญาตให้มีการค้าขายได้ก็ต้องเมื่อทางกรมพระคลังสินค้าได้จัดซื้อของต่างๆ จนเป็นที่พอใจแล้วเท่านั้น สินค้าที่เหลือจากนี้จึงจะสามารถจำหน่ายให้กับพ่อค้ารายย่อยและประชาชนในตลาดได้ ดังที่ ครอว์ฟอร์ดได้บันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า

เมื่อเรือสินค้ามาถึง เจ้าหน้าที่ของรัฐก็จะเลือกซื้อสินค้าที่ขายดีที่สุดในตลาดไปเป็นจำนวนมาก โดยเจ้าหน้าที่เหล่านั้นจะเป็นผู้ตราค่าเสียเอง พ่อค้าเอกชนจะไม่ได้รับอนุญาต

¹ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน สืบแสง พรหมบุญ. (2525). ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย. หน้า 158-167.

²คือตราประทับพระราชสาส์นของทางราชสำนักจีน ซึ่งจักรพรรดิฉินจะเป็นผู้พระราชทานอนุญาตให้ใช้ประทับพระราชสาส์นของคณะทูตที่เดินทางมาเจริญพระราชไมตรีกับทางประเทศจีน.

³อดิศร หมวกพิมาย. (2541). กรมท่ากับการค้าต่างประเทศที่มีผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2310-2398. วารสารรวมบทความประวัติศาสตร์. 17: 36.

⁴ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ผ่องพันธุ์ สุภทรพันธุ์. (2511). การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า. หน้า 150-200.

ให้ซื้อสินค้าได้ จนกว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลจะเลือกซื้อจนพอใจแล้ว การขายสินค้าออกให้แก่อำเภอดังประเทศก็ปฏิบัติในทำนองเดียวกัน เจ้าหน้าที่ของรัฐจะซื้อสินค้าในราคาที่ต่ำแล้วขายให้แก่ผู้ส่งออกในราคาที่กำหนดตามใจชอบ การปฏิบัติเช่นนี้เป็นอุปสรรคอย่างเดียวกับการค้าของชาวยุโรปในเมืองไทย...¹

การค้าขายโดยใช้ระบบผูกขาดของพระคลังสินค้านี้ฝ่ายรัฐบาลมักเป็นผู้กำหนดราคาสินค้า ทำให้ลูกค้านักค้าชาวตะวันตกรู้สึกว่าจะต้องเสียเปรียบอย่างมากเมื่อนำเรือบรรทุกสินค้าต่างๆ เข้ามาขายที่กรุงเทพมหานคร เพราะนอกจากจะขายสินค้าที่นำมาขายในราคาที่ถูกลงกว่าท้องตลาดแล้ว ยังจะต้องซื้อสินค้าต่างๆ กลับออกไปขายต่อในราคาที่แพงกว่าความเป็นจริง นอกจากนี้ยังต้องเสียเวลาในการค้าขายอีกด้วย ดีอี มัลลอค (D. E. Mallock) ได้กล่าวถึงช่วงเวลาที่เรือสินค้าชาติตะวันตกต้องรอจำหน่ายสินค้า หลังจากยื่นแสดงรายการบัญชีสินค้าต่างๆ ต่อกรมพระคลังไว้ว่า

ช่วงเวลา 10 วัน ก่อนที่จะรู้ผลนั้นท่านต้องถูกบีบบังคับจนอย่างหนักหน่วง โดยมีอาจเหลือเถียงได้นั้นก็คือคนของรัฐบาลจะใช้เล่ห์เหลี่ยมและยุทธวิธีต่างๆ ด้วยอำนาจที่มีอยู่ทำการขอให้ท่านลดราคาสินค้า เมื่อเป็นเช่นนั้นท่านจะต้องควบคุมตนเองไว้จนสุดความสามารถ ไม่ว่าท่านจะรู้สึกรำคาญใจมากน้อยเพียงใด จงอย่าปล่อยให้เขาล่วงรู้ว่าคุณกำลังโกรธหรือรำคาญพวกเขาเป็นอันขาด เพราะหากว่าเขาจับได้แม้เพียงครั้งเดียวว่าท่านควบคุมอารมณ์ตนเองไม่ได้และฉุนโกรธพวกเขาแล้ว (ซึ่งพวกเขาสามารถจับความรู้สึกนี้ได้เร็วมาก) นั้นย่อมจะสร้างความพึงพอใจให้พวกเขายิ่งนัก และสรุปเอาเองว่าท่านได้ยอมรับเรื่องการลดราคาเรียบร้อยแล้ว...²

การค้าขายในรูปแบบนี้ทำให้ต้องเสียเวลาและเสียเปรียบทางการค้าเป็นอย่างมาก พ่อค้าชาวต่างประเทศจึงไม่พอใจต่อการค้าในระบบดังกล่าว ซึ่งคิดว่าระบบนี้สร้างขึ้นมาก็เพื่อเอาเปรียบทางการค้าโดยตรง และรู้สึกว่าฝ่ายตนต้องตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบทางการค้ากับรัฐบาลไทยอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ โดยที่ฝ่ายรัฐบาลไทยลงทุนทางการค้าขายน้อยแต่ก็สามารถทำกำไรจากการค้าได้

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2516). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 145.

²ดีอี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 91. มัลลอค เป็นพ่อค้าชาวอังกฤษที่ได้เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยในช่วงรัชกาลที่ 3 และได้เขียนเล่าประสบการณ์ต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทางธุรกิจการค้าที่ได้พบเจอในเมืองไทย เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อผู้ที่คิดจะเดินทางเข้ามาค้าขายในเมืองไทย.

มาก¹ ด้วยเหตุนี้จึงเริ่มมีการเจรจาเพื่อขอทำสนธิสัญญาทางการค้า สังกษราชปาลเลกัวซ์ (Pallegoix) ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวนี้ว่า

สำหรับชาวยุโรป มีข้อยากอยู่ 3 ประการที่ขัดขวางการค้าของเขา คือ หนึ่ง-ข้อยากในการจำหน่ายสินค้าของตนได้ในเวลาอันรวดเร็ว สอง-ให้ได้รับชำระเงินภายในเวลาอันสั้น และ สาม-ให้ได้รับการบรรทุกสินค้ากลับไปได้โดยฉับพลัน จนกระทั่งสมมุติจะมีเรือฝรั่งเศสสักลำหนึ่ง บรรทุกสินค้ามาขายในประเทศสยาม จะต้องใช้เวลาสองหรือสามเดือนสำหรับจำหน่ายสินค้าของตน บวกอีกสองหรือสามเดือนเพื่อรอรับค่าชำระสินค้า และอีกสองหรือสามเดือน สำหรับซื้อสินค้าขึ้นบรรทุกระวางใหม่...²

ชาติตะวันตกจึงได้ส่งทูตเข้ามาเจรจาอีกในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ซึ่งรัฐบาลไทยได้ตกลงทำสนธิสัญญาที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับการค้าขายอยู่สองฉบับคือ การทำสนธิสัญญาเบอร์นีในพ.ศ. 2369 และการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในพ.ศ. 2398 สนธิสัญญาดังกล่าวถือว่ามีผลสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งในเวลาต่อมาก็จะส่งผลให้เกิดการขยายตัวของตลาดในกรุงเทพมหานครโดยตรง โดยเฉพาะการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นถือว่าเป็นการเปิดประเทศให้มีการติดต่อซื้อขายสินค้ากันได้อย่างเสรี และกลายเป็นต้นแบบสำคัญที่ทำให้เกิดการทำสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับประเทศอื่นๆ อีกหลายประเทศในเวลาต่อมา

1.1.2.1 การทำสนธิสัญญาเบอร์นี

หลังจากที่ครอว์ฟอร์ด ทูตของรัฐบาลอังกฤษเดินทางเข้ามาเจรจาทางการค้ากับรัฐบาลไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น ทำให้รัฐบาลไทยให้ความสำคัญกับการค้าขายกับต่างชาติเพิ่มขึ้น มีชาวต่างชาติทั้งจากทางตะวันออกและตะวันตกเข้ามาติดต่อค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครเพิ่มขึ้น แต่ทางรัฐบาลไทยก็ยังคงเป็นผู้ผูกขาดทางการค้าขายกับชาวต่างชาติเช่นเดิม ซึ่งเหตุผลข้อนี้เองที่ทำให้ชาวต่างชาติรู้สึกไม่พอใจและรู้สึกว่าเป็นฝ่ายที่ต้องเสียเปรียบทางการค้าเป็นอย่างมาก ด้วยเหตุนี้ในพ.ศ. 2369 อังกฤษจึงส่งเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เป็นทูตเข้ามาเจรจาทางการค้ากับรัฐ

¹George Finlayson. (1826). *The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the Year 1821-1822*. p 166.

²ปาลเลกัวซ์. (2506). *เล่าเรื่องเมืองไทย*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 306. ปาลเลกัวซ์ เป็นนักบวชชาวฝรั่งเศสและดำรงตำแหน่งตำแหน่งเป็นสังฆราชเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครตั้งแต่ พ.ศ. 2372 และได้ใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในเมืองไทยเป็นระยะเวลาประมาณ 30 ปี.

บาลไทยอีกครั้ง และในที่สุดก็ได้มีการตกลงร่วมกันในการทำสนธิสัญญาเบอร์นี¹ และถือว่าเป็นสนธิสัญญาทางการค้าเป็นฉบับแรกอย่างเป็นทางการของไทยด้วย² และต่อมารัฐบาลอเมริกาก็ส่งเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) เป็นทูตมาเจรจาทำสัญญาทางการค้าเช่นเดียวกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2375

การทำสนธิสัญญาเบอร์นีมีสาระสำคัญที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการค้าขายอยู่สองประการด้วยกัน คือประการแรกเป็นการกำหนดให้เก็บภาษีปากเรือในอัตราเดียวคือ เสียวละ 1700 บาท สำหรับเรือที่บรรทุกสินค้าเข้ามาค้าขายและเสียวละ 1500 บาท สำหรับเรือที่ไม่มีสินค้าโดยจะไม่เรียกเก็บภาษีจังกอบ ภาษีสรรพสามิตซื้อขายอีก สำหรับกระสุนดินดำหรืออาวุธให้นำมาขายให้เฉพาะกับทางรัฐบาลหากไม่ซื้อก็ต้องนำกลับออกไป และห้ามนำฝิ่นเข้ามาขายโดยเด็ดขาดถ้าตรวจพบจะทำลายทันที นอกจากนี้ก็ให้พ่อค้าลูกค้าทั้งสองฝ่ายแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้ากันเองได้อย่างสะดวก อีกประการหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับการค้าขายก็คือ การขออนุญาตตั้งที่อยู่อาศัยห้างร้านหรือโรงสินค้า จะต้องได้รับความเห็นชอบจากทางเจ้าหน้าที่ของรัฐเสียก่อนจึงจะทำได้ และหากว่าพ่อค้าลูกค้าของทั้งสองฝ่ายเดินออกไปค้าขายตามเมืองขึ้นของทั้งสองประเทศก็ให้ปฏิบัติตามธรรมเนียมด้วย

สนธิสัญญาเบอร์นีที่ทำกับอังกฤษจะเป็นการเริ่มต้นการเปิดการค้ากับต่างประเทศที่เสรีกว่าเดิมมาก เพราะนอกจากจะเสียค่าธรรมเนียมเป็นค่าปากเรือตามอัตราที่กำหนดไว้ตายตัวแล้ว ยังอนุญาตให้พ่อค้าและลูกค้าของทั้งสองฝ่ายติดต่อซื้อขายสินค้ากันได้โดยตรงมากขึ้น จึงส่งผลทำให้ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 3 การค้าขายกับต่างประเทศขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด³ นับว่าสนธิสัญญานี้เป็นจุดเริ่มต้นของการค้าขายอย่างเสรี และจะทำให้บรรดาพ่อค้าประชาชนที่อยู่ภายในตลาดกรุงเทพมหานครได้มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันมากยิ่งขึ้น

1.1.2.2 การทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

ก่อนรัชกาลที่ 3 จะทรงเสด็จสวรรคตไม่นานนักในปี พ.ศ. 2393 เซอร์ เจมส์ บรูค (Sir James Brooks) ทูตของอังกฤษได้เดินทางเข้ามาเจรจาขอแก้ไขสนธิสัญญาทางการค้าอีก เนื่องจากยังคงเห็นว่าสนธิสัญญาเบอร์นีที่ทำในปี พ.ศ. 2369 นั้นยังคงไม่ได้ประโยชน์มากนัก เพราะว่า

¹ดูรายละเอียดของหนังสือสนธิสัญญาทั้ง 14 ข้อ และหนังสือสัญญาสลับถ้อยคำซึ่งเป็นข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าอีก 6 ข้อ ได้ในภาคผนวก ก.

²สมเด็จพระราชดำรัสราชานุภาพ. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. หน้า 316-317.

³นันทนัช ชีวรดิษฐ. (2540). ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2329 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 163-175. และ สนั่น รัตนโสภ. (2528). วิวัฒนาการบริษัทต่างชาติในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2484). หน้า 21-22.

ยังคงรู้สึกเสียเปรียบทางฝ่ายไทยอยู่มากในเรื่องการค้าขาย แต่การเจรจาในครั้งนี้ยังไม่ทันประสบความสำเร็จก็ได้มีการเปลี่ยนแผ่นดินเสียก่อนเมื่อรัชกาลที่ 3 สวรรคต ด้วยเหตุนี้ในสมัยรัชกาลที่ 4 อังกฤษจึงส่ง เซอร์ จอห์น เบาว์ริง¹ (Sir John Bowring) เป็นทูตมาเจรจาขอทำสนธิสัญญาทางการค้าฉบับใหม่กับไทยอีกครั้ง ในที่สุดก็ได้มีการตกลงทำสนธิสัญญาเบาว์ริงขึ้นในปี พ. ศ. 2398² และต่อมาได้มีประเทศต่างๆ มาขอทำสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันอีกหลายประเทศ³

การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนี้ถือว่ามีความสำคัญมากต่อการค้าขายเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวข้องกับการค้าโดยตรงอยู่ สองประการ⁴ คือ ประการแรกจะเป็นการกำหนดให้เก็บภาษีสินค้าขาเข้าและออกได้เพียงอัตราเดียวคือร้อยละสาม แต่หากจำหน่ายสินค้าไม่หมดก็ต้องคิดคืนภาษีให้ด้วย สำหรับฝิ่นถ้านำเข้ามาขายจะต้องขายให้กับเจ้าภาษีเท่านั้น หากไม่รับซื้อก็ต้องนำกลับออกไป ส่วนข้าว ปลา และเกลือ ถ้าทางการเห็นว่าไม่เพียงพอแก่การบริโภคภายในประเทศก็สามารถออกประกาศห้ามค้าขายได้ และอนุญาตให้พ่อค้าและลูกค้าทำการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันเองได้อย่างสะดวก

อีกประการหนึ่งคือ การกำหนดให้พ่อค้าคนในบังคับของอังกฤษที่จะมาเช่าที่อยู่อาศัยหรือปลูกตึกสร้างห้างค้าขาย ให้อาศัยเช่าอยู่ได้แต่เฉพาะที่กรุงเทพมหานครเท่านั้น โดยระยะห่างจากกำแพงเมืองออกมาในระยะสี่ไมล์ ซึ่งถือว่าเป็นบริเวณภายในตัวเมืองนั้นสามารถที่จะเช่าได้แต่ยังซื้อขายเป็นกรรมสิทธิ์ไม่ได้ถ้าหากเสนาบดีไม่อนุญาตหรือเช่าอยู่ยังไม่ถึง 10 ปี แต่ถ้าหากว่าต้องการเช่าหรือซื้อที่ดินในเขตรอบนอกตัวเมือง ซึ่งพ้นจากระยะสี่ไมล์ออกไปภายในระยะเวลาเดินทางด้วยการพายเรือแจวหนึ่งวันนั้น จะสามารถซื้อขายเป็นกรรมสิทธิ์ได้ทันทีโดยไม่ต้องแจ้งให้เจ้าหน้าที่ทางรัฐบาลฝ่ายไทยทราบด้วย

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าสาระสำคัญของสนธิสัญญาทางการค้าเบาว์ริงนี้ จะมีส่วนสำคัญมากในการทำให้เกิดการค้าขายแบบเสรี เพราะ เป็นการเปิดโอกาสให้พ่อค้ากับลูกค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติสามารถแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้ากันได้โดยตรง ระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าของรัฐบาลที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยอดีตจึงสิ้นสุดลง

¹ต่อมาภายหลังได้บรรดาศักดิ์เป็นพระสยามมานุกูลกิจ.

²ดูรายละเอียดของหนังสือสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีทั้ง 12 ข้อ และข้อกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการค้าขายอีก 6 ข้อ พร้อมพิถกคามิของสินค้าบางชนิดตามสัญญาได้ในภาคผนวก ข.

³ประเทศต่างๆ ที่ได้เข้ามาติดต่อขอทำสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับอังกฤษนั้น ได้ขอทำในสมัยรัชกาลที่ 4 อีก 8 ประเทศ และขอทำในสมัยรัชกาลที่ 5 อีก 5 ประเทศ.

⁴ดูรายละเอียดสนธิสัญญาเบาว์ริงข้อที่ 4 และข้อที่ 8.

1.2 การส่งเสริมการสร้างอาคารพาณิชย์และตลาด

ตลาดและอาคารพาณิชย์ตามแหล่งชุมชนต่างๆ คือสถานที่สำคัญที่สุด ซึ่งจะทำให้การค้าขายเกิดขึ้นอย่างถาวรตามแหล่งชุมชนภายในกรุงเทพมหานคร ทางรัฐบาลจึงได้ส่งเสริมให้กรมพระคลังข้างที่จัดการสร้างอาคารพาณิชย์หรือตึกแถวต่างๆ ขึ้นในบริเวณที่เป็นแหล่งชุมชน เพื่อให้บรรดาพ่อค้าและประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเข้ามาอยู่อาศัยและประกอบอาชีพค้าขาย การสร้างตึกแถวต่างๆ ที่ทางรัฐบาลสร้างขึ้นนี้จะเป็นการสร้างไปพร้อมๆ กับการตัดถนนผ่านในบริเวณที่เป็นแหล่งชุมชนที่มีประชาชนติดต่อกับค้าขายอยู่เป็นประจำ จึงมักมีผู้มาเช่าหรือซื้อเพื่ออยู่อาศัยและทำการค้าเป็นอย่างดี

ตึกแถวต่างๆ ในระยะแรกนั้นจะเริ่มสร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 บริเวณรอบๆ ถนนเจริญกรุงและถนนบำรุงเมือง ซึ่งได้มีหลักฐานการจดบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารกล่าวถึงการตัดถนนเจริญกรุงในปี พ.ศ.2405 ดังมีใจความตอนหนึ่งว่า “โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยาบวรราช (ครุฑ) และพระพรหมบริรักษ์เป็นแม่กองตัดทางใหม่ ตั้งแต่มุมวัดพระเชตุพน ไปถึงกำแพงพระนครตรงวังเจ้าเขมร ... แล้วให้ก่อตึกแถวทั้งสองฝากถนน ให้ลูกค้านั่ง ให้ชื่อว่าถนนเจริญกรุง...”¹

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงส่งเสริมให้สร้างตึกแถวควบคู่ไปกับการสร้างถนนสายต่างๆ อีกเช่นกัน โดยรัฐบาลลงทุนปลูกสร้างในแหล่งชุมชนที่มีคนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นเป็นสำคัญ เพราะทำให้มีผู้มาจับจองอาศัยอยู่อย่างรวดเร็วและสามารถเก็บค่าเช่าได้ผลกำไรดีอีกด้วย เช่น บริเวณถนนเยาวราช ถนนเฟื่องนคร ถนนพาหุรัด และถนนสีลม เป็นต้น² ดังที่ได้มีความตอนหนึ่งกล่าวถึงการลงทุนซื้อที่ดินเพื่อก่อสร้างอาคารตึกแถวบริเวณถนนพาหุรัดว่า

เมื่อซื้อแล้วการที่จะทำที่เช่าต่อไป มีทางที่จะทำได้เป็นตึกครัวแลตึกโกดังสำหรับเช่าเก็บของๆ ผู้ที่เช่าตึกแถวริมถนนซึ่งไม่มีครัวแลไม่มีที่เก็บของ ที่ยังเหลือทำเป็นตึกแถวๆ สำหรับให้เช่าอยู่ พอที่จะมีค่าเช่าคุ้มคอกเบี้ยในทุน แต่ถ้าได้ตัดห้องตึกแถวริมถนนเพียงชั้นล่างเปิดเป็นทางเดินเสียดักห้องหนึ่งจะได้ก็จะทำให้ที่ข้างในมีประโยชน์มากขึ้นอีก...³

การลงทุนสร้างตึกแถวนี้มักจะสร้างบริเวณที่เป็นแหล่งชุมชนเสมอ เพราะจะทำให้มีพ่อค้าประชาชนสนใจเข้ามาเช่าซื้ออย่างรวดเร็ว ซึ่งบริเวณดังกล่าวก็มักจะตั้งอยู่ใกล้ตลาดย่านชุมชนทั้ง

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2. หน้า 29-30.

²ชลลดา วัฒนศิริ. (2529). พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ. 2433-2475. หน้า 128.

³ที่พัน หลั่งตึกแถวถนนพาหุรัด. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 11/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

2. สถานที่ตั้งและทรัพยากร

2.1 สถานที่ตั้ง

ตัวเมืองกรุงเทพมหานครตั้งอยู่ในสภาพพื้นที่ที่เอื้ออำนวยต่อการติดต่อค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศเป็นอย่างดี เพราะนอกจากตัวเมืองจะอยู่ใกล้กับทะเลแล้วยังอยู่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นแม่น้ำสายสำคัญที่เชื่อมต่อการคมนาคมในประเทศได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครยังเต็มไปด้วยลำคลองต่างๆ อีกมากมาย ซึ่งสามารถใช้เชื่อมโยงการคมนาคมติดต่อค้าขายภายในตัวเมืองและหัวเมืองอื่นๆ ได้สะดวก เช่น คลองแสนแสบ คลองเปรมประชากร และคลองผดุงกรุงเกษม เป็นต้น การขุดคลองสายต่างๆ เชื่อมโยงถึงกันทำให้มีความสะดวกสบายในการติดต่อค้าขายระหว่างพ่อค้าและลูกค้าตามตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร จนได้รับสมญานามว่าเป็น “เวนิสตะวันออก” กรุงเทพมหานครจึงกลายเป็นเมืองศูนย์กลางทางการค้าที่มีเรือแพเข้ามาจอดค้าขายอยู่เสมอ โบวัวร์ (Beauvoir) ได้จับบันทึกถึงเมืองหลวงแห่งนี้ไว้ว่า “ความสวยงามของเมืองเวนิสแห่งเอเชียนี้แผ่กระจายอยู่บนพื้นที่กว่าแปดไมล์ ลำน้ำที่ไหลผ่านกว้างใหญ่และสง่างาม มีเรือขนาดใหญ่ทอดสมออยู่เป็นจำนวนกว่าหกสิบลำ ทั้งสองฝั่งแม่น้ำเรียงรายไปด้วยเรือนแพเป็นจำนวนพันๆ หลัง...”¹

บริเวณพื้นที่ตั้งตัวเมืองกรุงเทพมหานครแม้ว่าจะเป็นที่ราบลุ่มแต่ก็สามารถระบายน้ำได้เป็นอย่างดี โดยการขุดคลองสายต่างๆ ทำให้การคมนาคมทางน้ำภายในตัวเมืองมีความคล่องตัวมาก ประกอบกับเมื่อเริ่มมีจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น² ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทางรัฐบาลได้ขยายพระนครออกไปอีกโดยทำการขุดคลองผดุงกรุงเกษม³ และในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการสร้างพระราชวังดุสิตขึ้นทางทิศเหนือจึงทำให้ตัวเมืองขยายตัวกว้างออกไปอีก⁴ ส่งผลให้เกิดย่านชุมชนภายในตัวเมืองขยายตัวออกไปด้วย

เนื่องจากที่ตั้งของตัวเมืองกรุงเทพมหานครเป็นบริเวณที่ราบลุ่มซึ่งยื่นออกมามีลักษณะเป็นแหลมอยู่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา แต่มิได้เป็นบริเวณท้องคุ้งอย่างทางฝั่งธนบุรีปัญหาน้ำกัดเซาะอยู่ตลอดเวลาจึงไม่เกิดขึ้น⁵ ทำให้สามารถใช้เป็นเมืองท่าในการติดต่อค้าขายได้เป็นอย่างดี จึงมีท่า

¹ ก้อง เดอ โบวัวร์. (2529). การเดินทางรอบโลก ตอน ประเทศสยาม. แปลโดย วรฤทธิศรี ส่งเจริญ. หน้า 10. ก้อง เดอ โบวัวร์ ได้เดินทางเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครเมื่อ พ.ศ. 2418 พร้อมกับเรือตรี คูก เดอ ปอง ทอเวรอ ซึ่งเชื่อพระวงศ์ของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส.

² สุภรณ์ เสิษพานิชกุล. (2537, พฤษภาคม-สิงหาคม). การพิจารณาเมืองหลวงของไทยในแง่ภูมิศาสตร์ : กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงเทพฯ. วารสารสุโขทัยธรรมาธิราช. 7(2): 101.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2512). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 1. หน้า 75-76.

⁴ ทองค่อ ถั่วยไม้ ณ อยุธยา. (2537). พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร. หน้า 11-12.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2531). เล่มเดิม. หน้า 11-12.

เทียบเรือที่สำคัญๆอยู่หลายแห่งที่มีความเหมาะสมต่อการขนส่งสินค้า เช่น ทำนํ้าบริเวณปากคลองท่าเตียน ท่าวัดเกาะ เป็นต้น ประการสำคัญคือเรือที่เข้ามาจากทางปากอ่าวไทยก็สามารถแล่นไปจอดเทียบท่าถึงใจกลางเมืองหลวงได้โดยสะดวก¹ ซึ่งก็ตั้งอยู่ห่างจากอ่าวไทยเพียงแค่ประมาณสี่สิบลแปดกิโลเมตรเท่านั้น² นีล (Neale) ซึ่งเดินทางเข้ามาสมัยรัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงการเดินเรือขนาดใหญ่เข้ามาเทียบท่าที่ท่าเรือในกรุงเทพมหานครไว้ว่า “เป็นความจริงทีเดียวที่ว่ามารดาแห่งน้ำทั้งหลาย ยิ่งเราเข้าไปไกลเท่าใดก็ยิ่งเห็นความวิเศษมากขึ้นทุกที บางตอนก็เป็นทะเลสาบไม่มีหินไม่มีนํ้าวน หรือที่ๆ เป็นอันตรายใดๆ ต่อชาวเรือให้เกิดความวิตกหรือตกใจกลัวเลย...”³

ประกอบกับแม่น้ำเจ้าพระยาก็เป็นแม่น้ำสายใหญ่ที่ทั้งกว้างและลึกมากพอที่เรือขนาดต่างๆ จะสามารถเดินทางเข้ามาจอดเทียบท่าในกรุงเทพมหานครได้อย่างสะดวกและปลอดภัย⁴ พระวิภาควรรดล เจ้ากรมแผนที่ในสมัยรัชกาลที่ 5 แสดงความเห็นของท่านที่สอดคล้องกับบันทึกของนีลไว้ว่า “เรือกลไฟที่เข้ามาถูกร่องนั้นแล้วอาจแล่นด้วยความเร็วเต็มที่ขึ้นมาถึงเมืองบางกอก ได้ทั้งกลางวันหรือกลางคืนโดยไม่ต้องเกรงว่าจะถูกหินโสโครก...”⁵

ส่วนเรือแพของพ่อค้าจากหัวเมืองภายในประเทศก็สามารถใช้เส้นทางคมนาคมตามแม่น้ำลำคลองที่เชื่อมต่อถึงกันได้โดยตลอด เมื่อเดินทางเข้ามาค้าขายยังตลาดภายในกรุงเทพมหานครและที่สำคัญในช่วงระยะเวลาต่อมาเมื่อมีการพัฒนาการคมนาคมทางบกในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 ก็มิผลทำให้เส้นทางคมนาคมภายในเมืองทั้งทางบกและทางน้ำเชื่อมโยงถึงกันโดยตลอด เพราะมีการตัดถนนสายต่างๆที่เชื่อมโยงระหว่างแม่น้ำลำคลองสายต่างๆ ดังที่ เคอร์ติส (Curtis) ซึ่งเดินทางเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5 เขียนบรรยายว่า “เมืองเวนิชตะวันออกนี้ได้สร้างขึ้นบนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นส่วนใหญ่ ถนนสายหลักของเมืองยาวประมาณหกไมล์ บรรดาสะพาน

¹ปาลเลกัวซ์. (2505). *เล่าเรื่องเมืองไทย*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 6-7.

²ดี อี มัลลอค. (2538). *ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับชาวสยาม*. ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3*. หน้า 90.

³เฟรดเคอริค อาเธอร์ นีล. (2525). *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า 22. เฟรดเคอริค อาเธอร์ นีลเป็นชาวอังกฤษได้เข้ามารับราชการในตำแหน่งนายทหารเรือและนายทหารบกควบคู่กันไปในระหว่าง พ.ศ. 2383-2384 และได้ทำการเขียนบันทึกไว้ในระหว่างปีดังกล่าว.

⁴จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). *เอกสารของครอว์ฟอร์ด*. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. หน้า 97.

⁵พระวิภาควรรดล. (2533). *บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม*. แปลโดย สุมาลี วีระวงศ์. หน้า 34. พระวิภาควรรดล เป็นชาวอังกฤษที่ได้เริ่มเข้ามารับราชการเป็นเจ้ากรมแผนที่เมื่อ พ.ศ. 2424 มีชื่อเดิมก่อนได้รับบรรดาศักดิ์ว่า เจมส์ พิตซรอย แมคคาร์ตี (James Pitzroy McCarty) ขณะเข้ารับราชการมีอายุเพียง 28 ปี.

ข้ามคลองและห้วยมีความสูงเพียงพอที่จะไม่ยุ่งกับการจราจรทางน้ำ ยังมีถนนดีๆ อื่นๆ อีกหลายสาย...”¹

สถานที่ตั้งของตัวเมืองกรุงเทพมหานครที่มีความเหมาะสมต่อการเดินทางนี้ จะมีส่วนช่วยให้พ่อค้าต่างๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ สามารถเดินทางเข้ามาค้าขายยังกรุงเทพมหานครสะดวกมากขึ้น จึงมักจะมีเรือของพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติแวะเข้ามาจอดเทียบท่าที่กรุงเทพมหานครอยู่เสมอ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ภายหลังจากที่ทางรัฐบาลตกลงทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว มีผลทำให้การค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศเป็นไปได้อย่างเสรี การค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครเริ่มเจริญรุ่งเรืองอย่างรวดเร็ว มีเรือขนาดใหญ่ของชาวต่างชาติทั้งทางประเทศตะวันตกและตะวันออก² เข้ามาทำการติดต่อค้าขายกับบรรดาพ่อค้าภายในตัวเมืองกันอย่างคึกคักมากขึ้น

2.2 ทรัพยากร

ทรัพยากรเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งต่อเศรษฐกิจของทุกประเทศ ในด้านการค้าขายนั้น ทรัพยากรภายในประเทศถือว่าเป็นแรงจูงใจที่สำคัญอย่างยิ่ง ที่ทำให้การค้าขายภายในตลาดเกิดขึ้น ทรัพยากรที่ต้องกล่าวถึงในการค้าขายก็คือ ทรัพยากรทางธรรมชาติที่กลายมาเป็นผลผลิตหรือสินค้าต่างๆ และทรัพยากรมนุษย์ซึ่งเป็นทั้งผู้ประกอบการและลูกค้า ทรัพยากรดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้ตลาดในกรุงเทพมหานครได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว

2.2.1 ทรัพยากรที่เป็นสินค้าโดยตรง

ทรัพยากรทางธรรมชาติที่เป็นสินค้าโดยตรงก็คือ ทรัพยากรที่สามารถนำมาเป็นสินค้าได้โดยตรง ทรัพยากรเหล่านี้ได้แก่ ของป่าต่างๆ ป่าไม้ แร่ธาตุต่างๆ เช่น เหล็ก ทองแดง ดีบุก ตะกั่ว และทองคำ เป็นต้น โดยเฉพาะดีบุกและเหล็กนั้นเป็นแร่ที่พบได้มากกว่าแร่อื่นๆ ส่วนใหญ่พบในบริเวณทางภาคใต้³ แล้วจึงลำเลียงขนส่งเข้ามาค้าขายในกรุงเทพมหานครอีกทีหนึ่ง ครอว์ฟอร์ด ได้จับบันทึกเกี่ยวกับแร่ธาตุไว้ตอนหนึ่งว่า

¹ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส. (2543). *ชาวลาวทางตอนเหนือของประเทศไทย ตอน 1*. แปลโดย ชรัศน์ สิงห์เทศกุล. หน้า 42. ลิลเลียน จอห์นสัน เคอร์ติส (Lillian Johnson Curtis) เป็นมิชชันนารีชาวอเมริกัน ได้เดินทางเข้ามาในกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2438 ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังภาคเหนือของไทยจึงได้ทำการจดบันทึกและเขียนเป็นหนังสือขึ้นเมื่อกลับไปยังอเมริกาในปี พ.ศ. 2442.

²การเดินทางเพื่อติดต่อค้าขายระหว่างประเทศในช่วงนี้จะนิยมใช้เรือกำปั่นหรือเรือกลไฟซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าเดิมมากจึงสามารถขนถ่ายสินค้าได้อย่างสะดวกสบายทันสมัย และสามารถบรรทุกสินค้ากลับออกไปค้าขายต่อได้คราวละมากๆ.

³ปาลเลกซ์. (2506). *เล่าเรื่องเมืองไทย*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 111.

ในกระบวนแร่ธาตุที่มีอยู่ได้แก่ เหล็ก ดีบุก ทองแดง ตะกั่ว และทองคำ แร่เหล็กพบอยู่ทั่วไปในบริเวณห่างจากเมืองหลวงไปประมาณ 200-300 ไมล์ และบริเวณทางเหนือมีอยู่ตามแถบแม่น้ำหรือบริเวณใกล้เคียง แร่ดิบส่วนใหญ่ได้รับการถลุงขั้นแรกที่บริเวณแหล่งแร่ ต่อจากนั้นก็จะถูกขนลงมายังเมืองหลวงซึ่งมีที่ตีทำเป็นเครื่องครัวและเครื่องมือเครื่องใช้อื่นๆ ... ดีบุกในกรุงสยามอุดมสมบูรณ์และมีกระจายอยู่ทั่วไปมากกว่าที่ใดในโลก...¹

ป่าไม้ก็เป็นสินค้าอีกชนิดหนึ่งที่มีขายในประเทศซึ่งก็มีทั้งไม้หอมและไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้สัก ไม้พยุง ไม้ฝาง ไม้กฤษณา เป็นต้น ไม้สักจะเป็นไม้เนื้อแข็งที่ได้รับความนิยมมากที่สุด นอกจากจะใช้สร้างบ้านเรือนยังใช้ในการต่อเรือด้วย ไม้กฤษณาซึ่งเป็นไม้เนื้อหอมก็จะใช้เป็นส่วนประกอบในการผลิตยา² ส่วนไม้ฝางก็จะใช้เป็นสีย้อม ดังที่ ครอว์ฟอร์ด ได้กล่าวไว้อีกตอนหนึ่งว่า

ผลผลิตที่มีค่าที่สุดจากป่าเหล่านี้ได้แก่ไม้ฝางที่ใช้เป็นสีย้อมไม่มีที่อื่นใดในโลกสามารถผลิตไม้นี้ได้ถูกและเป็นปริมาณมาก ส่วนใหญ่ใช้ทำท้องเรือสำเภาและมีส่งเป็นสินค้าออกเป็นจำนวนมาก ไม้หอมที่มีค่ายิ่งได้แก่ไม้กฤษณา มีอยู่ทั่วไปตามเกาะชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของอ่าวสยาม และภูเขาบางลูกในผืนแผ่นดินลึกเข้าไป สินค้าซึ่งมีความต้องการในประเทศตะวันตก เชื่อว่าจะมีผลิตได้แต่แห่งเดียวคือที่กรุงสยาม...³

นอกจากนี้ก็ยังไม้ของป่าต่างๆ เช่น กระวาน เร่ว รง กำยาน ครั่ง ยางไม้ รวมถึงสัตว์ป่า และผลิตภัณฑ์ต่างๆ จากสัตว์ป่าด้วยเช่น กวาง เสือ ชะมด กระดุกสัตว์ นอระมด งาช้าง รังนก ขนนก เขาสัตว์ หนังสัตว์ ปลาแห้ง ปลาเค็ม เป็นต้น สินค้าของป่าก็เป็นสินค้าที่มักจะได้รับความนิยมจากชาวต่างประเทศด้วย โดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนจะนิยมมาหาซื้อกลับไปขายต่อยังต่างประเทศ เพราะมักจะนำไปใช้เป็นส่วนผสมในการผลิตยาต่างๆ⁴

2.2.2 ทรัพยากรที่เป็นปัจจัยการผลิต

ทรัพยากรทางธรรมชาติที่เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ก็คือความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ภายในประเทศ ซึ่งมีผืนดินอันอุดมสมบูรณ์เพาะปลูกได้ผลดีตลอดปี มีแหล่งน้ำที่สมบูรณ์เหมาะสมที่จะทำการประกอบอาชีพต่างๆ เช่น การเพาะปลูกพืชต่างๆ หรือการเลี้ยงสัตว์ เพื่อให้ได้ผลผลิตเป็น

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. หน้า 100-101.

²ปาลเลกัวซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 96.

³จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เล่มเดิม. หน้า 102.

⁴ปาลเลกัวซ์. (2506). เล่มเดิม. หน้า 68-69.

สินค้าต่างๆ เช่น ข้าว ยาสูบ พริกไทย น้ำตาล และสัตว์เลี้ยงต่างๆ เป็นต้น บริเวณตัวเมือง กรุงเทพมหานครและบริเวณอื่นๆ ตามภาคต่างๆ ของประเทศ โดยเฉพาะพื้นที่ราบลุ่มทางภาคกลาง ถือว่าเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์เป็นอย่างยิ่ง จึงสามารถทำการเกษตรกรรมต่างๆ ได้ผลเป็นอย่างดี ครอว์ฟอร์ด ทูตอังกฤษที่เดินทางเข้ามายังกรุงเทพมหานครในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้จดบันทึกถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรและผลผลิตไว้ตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าเชื่อว่าคงจะไม่ผิดที่จะกล่าวว่า ไม่มีประเทศใดในโลก ที่อุดมสมบูรณ์เช่นนี้ เพราะไม่แต่จะอุดมไปด้วยแร่ธาตุ พืชพันธุ์ธัญญาหาร และปศุสัตว์นานาชนิด แต่ยังอุดมไปด้วยผลผลิตที่จะช่วยให้มีการพาณิชย์เกิดขึ้น ... พืชพื้นเมืองที่เพาะปลูกกันโดยทั่วไป ได้แก่ข้าว อ้อย พริกไทย และยาสูบ เนื้อที่ที่ใช้ปลูกข้าวเป็นบริเวณกว้างน้ำท่วมถึงได้ อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนส่วนนี้ของประเทศเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์มาก สามารถปลูกข้าวได้ผลผลิตสูง...¹

ข้อความดังกล่าวข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรภายในประเทศเป็นอย่างดี ซึ่งก็ยังคงตรงกับคำบอกเล่าของนิล ที่เดินทางเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 และได้จดบันทึกถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรภายในประเทศไทยเอาไว้ตอนหนึ่งว่า “แผ่นดินก็อุดมสมบูรณ์และให้ผลผลิตมาก มีทั้งแร่ธาตุที่มีคุณค่ามากตลอดจนยางไม้ เครื่องเทศ และพริกไทย ข้าวและน้ำตาล ก็มีคุณภาพดีและราคาถูก ผืนดินก็เป็นที่ๆ ปลูกต้นไม้ต่างๆ มีรสชาติหวานฉ่ำกว่าผลไม้อื่นใดในโลก...”² ข้อความของนิล ยังไปสอดคล้องกับความเห็นของสังฆราช ปาลเลกัวซ์ ซึ่งเดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 ซึ่งจดบันทึกไว้ว่า “ข้าพเจ้าไม่ทราบว่ ในโลกนี้ยังจะมีประเทศใดบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งไปกว่าประเทศสยามหรือไม่ โคลนตมของแม่น้ำได้ทำให้ผืนดินอุดมไปด้วยปุ๋ยอยู่ทุกปี โดยแทบจะไม่ต้องบำรุงผืนดินเลยก็ได้ ต้นข้าวกอใหญ่อันมีรสดีพิเศษ ซึ่งไม่เพียงแต่พอเลี้ยงประชาชนพลเมืองเท่านั้น ยังส่งออกไปขายยังเมืองจีนและที่อื่นๆ ได้อีก...”³

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. หน้า 100-102.

²เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกติน. หน้า 66.

³ปาลเลกัวซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 13.

จากที่ได้กล่าวมาจะเห็นว่าทรัพยากรทางธรรมชาติต่างๆ ภายในประเทศไม่ว่าจะเป็น ทรัพยากรทางธรรมชาติที่เป็นสินค้าโดยตรง เช่น ป่าไม้ และของป่าต่างๆ อาทิ กระวาน รง หนั่ง สัตว์ เขาสัตว์ และสัตว์ป่าต่างๆ เป็นต้น หรือทรัพยากรที่เป็นปัจจัยผลิตซึ่งทำให้เกิดสินค้าต่างๆ อาทิ ข้าว น้ำตาล ดีบุก พริกไทย ยาสูบ ล้วนแต่มีที่มาจากความอุดมสมบูรณ์ของประเทศเป็นสำคัญ ที่สำคัญคือทรัพยากรเหล่านี้จะกลายเป็นสินค้าที่เป็นสิ่งดึงดูดใจของบรรดาพ่อค้าได้เป็นอย่างดี¹ ครอว์ฟอร์ด ได้บันทึกไว้อีกตอนหนึ่งถึงสู่ทางการส่งสินค้าเข้าและสินค้าออก เพื่อทำการค้าขายภายในตลาดที่กรุงเทพมหานครว่า “สำหรับสินค้าประเภทขนสัตว์จากอังกฤษ ฝ้ายและเครื่องช้อนช้อมอาจจะจัดเป็นสินค้าออกที่สำคัญ ซึ่งสามารถขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง ส่วนใหญ่สินค้าที่อาจนำไปสู่ตลาดยุโรปที่สำคัญๆ ก็ได้แก่ ข้าว น้ำตาล เปลือกไม้สำหรับทำสีย้อม การค้าเหล่านี้มีช่องทางที่จะขยายตัวออกไปได้เป็นอย่างดี...”²

ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรต่างๆ ภายในประเทศถือว่าเป็นแรงดึงดูดอย่างดีที่จะทำให้ชาวต่างประเทศเกิดความสนใจอยากเข้ามาติดต่อทำการค้าขาย เพราะทรัพยากรภายในประเทศไม่ว่าจะเป็นพืชพันธุ์ธัญญาหาร แร่ธาตุ และผลผลิตต่างๆ ที่ได้จากธรรมชาติก็ล้วนแต่เป็นสินค้าที่สำคัญเป็นที่ต้องการของชาวต่างชาติ สินค้าออกที่สำคัญต่างๆ ที่มักมีการซื้อขายตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์จนถึงรัชกาลที่ 5 มีมากมายหลายชนิดด้วยกันดังปรากฏในตารางที่ 1

¹ คี อี มัลลอค.(2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับชาวสยาม ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 139-162. และ ออกัสตาส ฟรีดริค กุคสลาฟฟี. (2539). บันทึกgrayวันเกี่ยวกับความเป็นอยู่ในกรุงสยาม ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 1. หน้า 91.

²จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. หน้า 15.

ตาราง 1 ชนิดสินค้าออกที่สำคัญในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5

รายชื่อสินค้า	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 5
ข้าว		✓	✓	✓	✓
น้ำตาล		✓	✓	✓	
เครื่อง		✓	✓	✓	
ฝาง		✓	✓	✓	
กฤษณา	✓	✓	✓	✓	
ฝ้าย		✓	✓	✓	✓
กาแฟ				✓	✓
หวาย			✓	✓	
แร่	✓	✓	✓	✓	
หมาก		✓	✓	✓	
พริกไทย	✓	✓	✓	✓	✓
กระวาน	✓	✓	✓	✓	
กานพลู		✓	✓	✓	
ดีปตี	✓	✓	✓	✓	
ยาสูบ		✓	✓	✓	✓
รง	✓	✓	✓	✓	
กำยาน			✓	✓	
ยางไม้			✓	✓	
ไม้เนื้อแข็ง		✓	✓	✓	✓
ไม้หอม	✓	✓	✓	✓	✓
เขาสัตว์	✓	✓	✓	✓	✓
หนังสัตว์	✓	✓	✓	✓	✓
กระดูกสัตว์	✓	✓	✓	✓	✓
นอระมด			✓	✓	
งาช้าง		✓	✓	✓	✓
กวาง			✓		
เสื่อ			✓		
ชะมด		✓	✓		

ตาราง 1 (ต่อ)

รายชื่อสินค้า	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 5
ขนนก			✓	✓	
ปลาแห้ง	✓	✓	✓	✓	✓
ปลาเค็ม	✓	✓	✓	✓	✓
เครื่องปั้นดินเผา			✓	✓	✓
น้ำมันมะพร้าว				✓	✓
น้ำมันยาง			✓	✓	✓
ตะกั่ว				✓	✓
เหล็ก			✓		✓
ดีบุก			✓	✓	✓
เกลือ			✓	✓	✓
ปลาร้ากะปิ				✓	
พลอย				✓	
หางนกยูง		✓	✓	✓	
รังนก			✓	✓	✓

ที่มา : รวบรวมจากดี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม: ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับชาวสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 139-182. ปาลเลกซ์. (2515). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 308-309. และ รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาประเทศ. (ร.ศ. 127-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

ทรัพยากรต่างๆ ภายในประเทศได้กลายมาเป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ โดยเฉพาะพ่อค้าชาวต่างชาติที่มีความต้องการที่จะเข้ามาหาซื้อสินค้าเหล่านี้เป็นจำนวนมาก เพราะนอกจากจะมีสินค้าให้เลือกซื้ออย่างหลากหลายชนิดแล้ว สินค้าบางอย่างก็มีคุณภาพดีและราคาถูกกว่าที่อื่น ดังที่ ครอว์ฟอร์ด ได้กล่าวถึงข้าวและเกลือไว้ตอนหนึ่งว่า “ไม่มีที่ไหนที่จะสามารถปลูกข้าวได้ในราคาถูกกว่าที่กรุงสยาม ... เกลือสำหรับใช้ปรุงอาหาร

เกลือนี้มีคุณภาพเยี่ยมและราคาถูกกว่าที่อื่นใดในโลก”¹ ซึ่งสินค้าเหล่านี้มักจะมีแหล่งผลิตกระจายอยู่ตามส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศ เช่น ข้าวจะมีแหล่งผลิตที่สำคัญอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลาง² น้ำตาล พริกไทย จะมีแหล่งผลิตอยู่บริเวณภาคตะวันออก³ สินค้าจำพวกป่าไม้มักจะมีแหล่งผลิตอยู่ทางภาคเหนือ⁴ ส่วนสินค้าจำพวกแร่ธาตุ เช่น เหล็ก ทองแดง ดีบุก ก็จะมีแหล่งผลิตอยู่ทางภาคใต้⁵ ถ้าเป็นสินค้าจำพวกของป่าก็จะมีแหล่งผลิตกระจายอยู่ทั่วไปตามภาคต่างๆ ของประเทศ⁶ เมื่อมีชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวตะวันตกเข้ามาหาซื้อสินค้าเหล่านี้ภายในตัวเมืองหลวง จึงทำให้พ่อค้าเลียงขนส่งสินค้าต่างๆ มาขายยังตลาดในตัวเมืองกรุงเทพมหานคร⁷ ซึ่งตลาดเหล่านี้ก็คือตลาดท่าเตียน ตลาดเสาชิงช้า ตลาดสำเพ็ง ตลาดบางลำพู และตลาดบางรัก เป็นต้น เพราะตลาดเหล่านี้จะเป็นตลาดขนาดใหญ่ในสมัยนั้นและมักจะตั้งอยู่ในย่านการค้าที่มีประชาชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น จึงเป็นตลาดศูนย์กลางของสินค้านานาชนิดแหล่งใหญ่ที่สุดของประเทศ ทำให้เกิดความสะดวกรวดเร็วกว่าพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าที่ตลาดในกรุงเทพมหานคร

2.2.3 ประชากร

ประชากรเป็นทรัพยากรที่สำคัญมากอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการค้าขายกันอย่างลึกลับภายในตลาดกรุงเทพมหานคร ประชากรในกรุงเทพมหานคร ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วนับตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 มีประชากรทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติพากันเข้ามาตั้งหลักแหล่งในกรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก นอกจากชาวไทยที่เพิ่มขึ้นแล้วภายในกรุงเทพมหานครก็ยังมีชาวจีนเข้ามาอาศัยอยู่อย่างหนาแน่นด้วย โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 นั้นนอกจากชาวจีนแล้วยังมีชาวต่างชาติที่เป็นชาวยุโรปและชาติอื่นๆ เข้ามาอาศัยอยู่ภายในกรุงเทพมหานครเพิ่มมากขึ้นเช่นกัน แต่ชาวจีนก็ยังคงเป็นชาวต่างชาติที่มีมากที่สุดเช่นเดิมดังจะสังเกตได้จากตารางแสดงจำนวนประชากรชาวไทยและชาวจีนดังต่อไปนี้

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2512). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 102,104.

²จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2512). เล่มเดิม. หน้า 102.

³ปาลเลกัวซ์. (2505). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 95.

⁴ดี อี มิลลอค.(2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินการค้ากับชาวสยาม ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 159.

⁵ปาลเลกัวซ์. (2505). เล่มเดิม. หน้า 111.

⁶ดี อี มิลลอค.(2538). เล่มเดิม. หน้า 146-147.

⁷จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2512). เล่มเดิม. หน้า 100-105.

ตาราง 2 จำนวนประชากรชาวไทยและชาวจีนในกรุงเทพมหานคร

ปีพ.ศ./ค.ศ.	จำนวนชาวไทย	จำนวนชาวจีน
2365/1822	50,000	31,000
2382/1839	100,000	60,000
2392/1849	160,000	81,000
2398/1855	300,000	200,000
2453/1910	500,000	300,000

ที่มา : จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. หน้า 80.

จากตารางแสดงจำนวนประชากรดังกล่าวข้างต้น ทำให้ทราบได้ว่ากรุงเทพมหานครมีประชากรเข้ามาตั้งหลักแหล่งอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวจีนนั้นเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ส่วนชาติตะวันตกหรือชาวเอเชียอื่นๆ นอกจากจีนแล้วยังมีแขก ลาว ญวน เขมร และญี่ปุ่น ด้วยเช่นกันแต่ก็ยังน้อยกว่าเมื่อเทียบกับชาวจีน

เมื่อประชากรภายในตัวเมืองเพิ่มมากขึ้นเช่นนี้ก็จะเกิดเป็นประโยชน์ต่อการค้าขายเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะทำให้มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าภายในตลาดมีความคึกคักและปริมาณการซื้อขายสินค้าต่างๆ เพิ่มขึ้นตามไปด้วย ซึ่งประชากรเหล่านี้ก็จะเป็นผู้ผลิตสินค้าและผู้บริโภคและบางส่วนก็ได้กลายเป็นผู้ประกอบการค้าเช่นกัน โดยเฉพาะชาวจีนนั้นนอกจากจะเป็นแรงงานที่สำคัญแล้วยังนิยมประกอบการค้าต่างๆ ด้วย

สำหรับชาติตะวันตกหรือชาวยุโรปนั้นก็ยังคงมีไม่มากนัก จากการสำรวจประชากรชาวยุโรปในช่วงสมัยปลายรัชกาลที่ 5 พบว่ามีประมาณพันกว่าคนเท่านั้นที่เข้ามาอาศัยอยู่อย่างถาวร¹ แต่ชาวยุโรปเหล่านี้ก็มักจะมุ่งทำการค้าขายโดยตรงแทบทั้งสิ้นไม่ได้เข้ามาเป็นแรงงานเหมือนกับชาวจีน² ชาวยุโรปเหล่านี้ส่วนใหญ่มักจะเป็นชาวอังกฤษ โปรตุเกส ฝรั่งเศส และเยอรมัน ดังจะเห็นได้จากตารางแสดงจำนวนชาวยุโรปที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครดังต่อไปนี้

¹ยอดสำมะโนครัว ณ กรุงกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 30/9, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

²ชาวจีนนิยมอพยพเข้ามาอาศัยโดยประกอบอาชีพเป็นแรงงานกรรมกรรับจ้าง แต่เมื่อพอมีเงินทุนมากขึ้นจึงเริ่มทำการค้าขาย

ตาราง 3 จำนวนประชากรชาวยุโรปที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2452

ประเทศ	จำนวนประชากร		รวม
	ชาย	หญิง	
อังกฤษ	357	175	532
ฝรั่งเศส	99	45	144
โปรตุเกส	86	64	150
เยอรมนี	122	40	162
อเมริกา	28	19	47
ฮอลันดา	38	27	65
เคนมาร์ค	51	18	69
ออสเตรเลีย	7	19	26
อิตาลี	33	19	52
รัสเซีย	13	5	18
สวีตเซอร์แลนด์	22	8	30
อื่นๆ	17	8	25
รวม	873	447	1,320

ที่มา: ยอดสำมะโนครัวรวมณฑลกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 30/9, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

3. การขยายตัวทางด้านคมนาคม

เส้นทางการคมนาคมภายในประเทศนับตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์นั้น ประชาชนมักจะใช้การสัญจรทางน้ำเป็นส่วนใหญ่เพราะวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับแม่น้ำลำคลองมาโดยตลอด เส้นทางการคมนาคมทางบกจึงเป็นเส้นทางรองลงมาและมีจำนวนถนนหนทางที่ใช้สัญจรไม่มากนัก ในเมืองหลวงอย่างกรุงเทพมหานครก็เช่นกันถนนภายในเมืองก็ยังคงมีน้อยและส่วนใหญ่ก็มีไว้เพื่อการประกอบพิธีสำคัญๆ ไม่ได้เน้นเรื่องการติดต่อค้าขายมากนัก¹ ผิดกับเส้นทางคมนาคมทางน้ำซึ่งนอกจากจะเป็นเส้นทางการคมนาคมติดต่อกันตามปกติแล้วยังคงใช้เป็นเส้นทางหลักใน

¹ เกื้อกูล ชินขงอนันต์. (2520). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 11.

ทางยุทธศาสตร์ด้วย¹ การขนส่งสินค้าต่างๆจากภายในหัวเมืองหรือต่างประเทศก็มักจะขนส่งทางน้ำเป็นสำคัญ โดยมักจะลำเลียงสินค้าต่างๆ มาทางเรือเป็นส่วนใหญ่²

ในระยะต่อมา นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ได้ตกลงทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษและทำสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับชาติอื่นๆ อีกหลายประเทศนั้น มีผลทำให้มีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเข้ามาอยู่อาศัยภายในกรุงเทพมหานครเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จึงต้องมีการขยายเส้นทางคมนาคมภายในหัวเมืองเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการขยายตัวเพิ่มมากขึ้นเห็นได้ชัดทั้งทางบกและทางน้ำ การขุดคลองในสมัยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงจึงมีจุดประสงค์ทั้งด้านการคมนาคมและการค้าขายเป็นหลัก³ ซึ่งส่งผลทำให้การติดต่อค้าขายภายในประเทศมีสภาพคล่องตัวมากขึ้น แม้ว่าในระยะนี้จะเริ่มมีถนนหนทางที่สามารถติดต่อกันได้อย่างสะดวกมากกว่าเดิมแล้วก็ตาม แต่ถนนส่วนใหญ่ที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวก็มีแต่เฉพาะ ในบริเวณกรุงเทพมหานคร ส่วนถนนหนทางตามภูมิภาคต่างๆของประเทศก็ยังคงไม่ได้รับการพัฒนามากนัก การคมนาคมทางแม่น้ำลำคลองตามภูมิภาคต่างๆภายในประเทศจึงยังคงมีความสำคัญอยู่เสมอ

3.1 การคมนาคมทางน้ำ

การคมนาคมทางน้ำภายในเมืองหลวงนั้นมีความสำคัญมาก และเป็นเส้นทางคมนาคมหลักมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ 1 ทรงให้ขุดคลองเพิ่มขึ้นอีกจากเดิมที่มีเพียงคลองคูเมืองเดิม ซึ่งขุดไว้ตั้งแต่สมัยธนบุรี⁴ เมื่อย้ายกรุงมาตั้งที่ฝั่งตะวันออกจึงขุดคลองเพิ่มเติมอีกคือ คลองรอบกรุง⁵ จากนั้นได้ขุดคลองหลอดเพื่อเชื่อมคลองทั้งสองอีกสองคลอง⁶ และยังขุดคลองมหานาคต่อจากคลองรอบกรุงอีกคลองหนึ่งด้วย⁷ แม้ในสมัยรัชกาลที่ 2 จะมีได้มีการขุดคลองเพิ่ม

¹ปิยนดา บุนนาค; และคนอื่นๆ. (2525). *คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมาการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี* (พ.ศ. 2325-2525). หน้า 24.

²ปาลเลกัวซ์. (2506). *เล่าเรื่องเมืองไทย*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 305.

³ปิยนดา บุนนาค; และคนอื่นๆ. (2525). *เล่มเดิม*. หน้า 45-46.

⁴กรมศิลปากร. (2525). *จดหมายเหตุการอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 606-607.

⁵คลองรอบกรุงมีชื่อเรียกอีกหลายชื่อตามบริเวณที่คลองไหลผ่านคือเรียกคลองตอนเหนือตามตำบลที่ตั้งว่าคลองบางลำพู เรียกคลองทางตอนใต้ที่ไหลผ่านหน้าวัดเชิงเลนว่าคลองวัดเชิงเลนหรือวัดดินเลน เรียกคลองช่วงที่ผ่านสะพานหันว่าคลองสะพานหัน และเรียกคลองตอนใต้สุดที่มักจะมีพ่อกำนันโองอ่างบรรทุกเรือเข้ามาขายว่าคลองโองอ่าง.

⁶คลองหลอดที่ขุดขึ้นทั้งสองคลองมีชื่อเรียกที่ต่างกันคือ เรียกคลองหลอดช่วงที่ผ่านวัดราชนาคว่าคลองหลอดวัดราชนาค และเรียกชื่อคลองหลอดช่วงที่ผ่านวัดราชปิตร์ว่าคลองหลอดวัดราชปิตร์.

⁷คลองมหานาคเป็นคลองที่มีขนาดใหญ่กว่าคลองหลอดและได้เรียกชื่อตามคลองมหานาคอย่างในสมัยอยุธยา ซึ่งเคยใช้เป็นคลองพาเรือเล่นสักรากันด้วย ในสมัยต่อมาเมื่อได้มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นก็จะไปติดกับลำคลองนี้พอดีและเรียกชื่อจุดตัดนี้ว่าสี่แยกมหานาค.

เดิมในเขตพระนครก็ตาม แต่ก็ทรงโปรดให้ขุดคลองคลองเพิ่มขึ้นภายในประเทศอีกหลายคลองเช่นกัน ต่อมารัชกาลที่ 3 ได้ขุดคลองคลองแสนแสบ¹ ซึ่งเป็นคลองที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเพราะเป็นเส้นทางที่เชื่อมการคมนาคมขนส่งสินค้าต่างๆจากภายในกรุงเทพมหานครได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังใช้เป็นเส้นทางทางยุทธศาสตร์ในการเดินทัพ²

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นอีก³ ซึ่งกลายเป็นคลองที่มีความสำคัญต่อการคมนาคมและยังเป็นคลองที่ใช้เป็นเส้นแบ่งเขตในการขยายพระนครออกมาด้วยเช่นกัน⁴ เพราะในขณะนี้ได้มีประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติได้อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ภายในตัวเมืองมากขึ้น จึงได้จ้างกรมกรชาวจีนขุดคลองนี้ขึ้น⁵ ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารว่า “ก็ให้ทรงขุดคลองให้ราษฎรได้ไปมาโดยสะดวกใจทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญขึ้น ผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครออกไปให้ใหญ่กว้างอีกชั้นหนึ่ง...”⁶

คลองสายนี้มีความสำคัญมากต่อการติดต่อค้าขายเพราะเป็นลำคลองที่เชื่อมต่อกับคลองสายสำคัญอื่นๆอีกคือ คลองมหานาคและคลองแสนแสบ ซึ่งเป็นลำคลองสายสำคัญที่จะลำเลียงสินค้าต่างๆเข้าออกภายในพระนคร อีกทั้งยังเป็นคลองสายใหญ่ที่เชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งสองด้านทั้งทางทิศเหนือและทิศใต้ ทำให้มีการติดต่อค้าขายทางเรือกับทางฝั่งธนบุรีได้เป็นอย่างดี ต่อมาเมื่อพ่อค้าชาวต่างชาติยื่นหนังสือขอให้ทางการขุดคลองเพิ่มทางด้านใต้เพื่อจะได้ทำการค้าขายได้สะดวกมากขึ้น จึงมีการขุดคลองถนนตรงขึ้นอีกคลองหนึ่ง⁷ ดังปรากฏใจความตอนหนึ่งว่า “ที่ตั้งห้างริมแม่น้ำข้างใต้พระนคร เรือลูกค้าจะเข้ามาค้าขายถึงพระนครต้องทวนน้ำเสีย เวลามาก พ่อค้าคิดจะลงไปตั้งห้างค้าขายที่ได้ปากคลองพระโขนง จนถึงบางนาขอให้รัฐบาลสงเคราะห์ ขุดคลองเป็นทางลัด ให้ไปมาค้าขายถึงพระนครได้สะดวก...”⁸

¹คลองแสนแสบเป็นคลองสายที่ยาวที่สุดที่ขุดเชื่อมต่อระหว่างกรุงเทพกับฉะเชิงเทรา และมีชื่อเรียกแบ่งออกเป็นสองช่วงคือ บริเวณเริ่มต้นจากคลองมหานาคถึงคลองคันเรียกว่าคลองแสนแสบใต้ และเรียกบริเวณตั้งแต่คลองคันไปจนออกแม่น้ำบางปะกงที่ฉะเชิงเทราว่าคลองแสนแสบเหนือหรือคลองบางขนาก.

²กิตติ ตันไทย. (2520). คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2325-2453). หน้า 52-53.

³คลองผดุงกรุงเกษมถือว่าเป็นลำคลองสายใหญ่ภายในตัวเมือง และบริเวณริมคลองยังกลายเป็นถนนสายสำคัญในระยะต่อมาด้วย.

⁴ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ปิยะนาถ บุนนาค; และคนอื่นๆ. (2525). คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมาการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ.2325-2525). หน้า 27-28.

⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 2. หน้า 184.

⁶แหล่งเดิม. หน้า 75-76.

⁷ปัจจุบันคือคลองหว่าลำโพง.

⁸เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). เล่มเดิม. หน้า 416.

ภายหลังเมื่อขุดคลองถนนตรงแล้วเสร็จ จึงได้ถนนขนานไปกับคลองอีกเส้นหนึ่งด้วย¹ โดยใช้ดินที่เกิดจากการขุดคลองขึ้นมาสร้างเป็นถนน ต่อมาได้ขุดคลองขวางเชื่อมต่อทางตอนใต้ระหว่างคลองถนนตรงไปจดที่ถนนเจริญกรุงในเขตบางรักด้วยเช่นกัน² จะสังเกตว่าในระยะนี้ทางรัฐบาลให้ความสนใจในการพัฒนาการคมนาคมเพิ่มมากขึ้นทั้งทางน้ำและทางบก สาเหตุหนึ่งก็เป็นผลมาจากการติดต่อค้าขายนั่นเอง และได้กลายเป็นเหตุผลต่อเนื่องให้รัฐบาลในระยะต่อมาเริ่มการพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพิ่มขึ้น

สมัยรัชกาลที่ 5 มีการขุดคลองที่สำคัญอีกหลายคลองเพื่อเชื่อมต่อเมืองหลวงแม้ว่าในระยะนี้การคมนาคมทางบกเริ่มจะมีบทบาทมากขึ้นแล้วก็ตาม แต่รัฐบาลก็ทราบดีว่าประชาชนบางส่วนก็ยังนิยมการสัญจรทางน้ำเป็นหลัก การพัฒนาการคมนาคมทางน้ำในช่วงนี้จึงมักทำควบคู่กันไปกับการพัฒนาการคมนาคมทางบก คลองสายสำคัญๆ ที่ขุดขึ้นจึงมักจะผ่านหรือเชื่อมโยงกับถนนสายต่างๆ อยู่เสมอ เพราะจะทำให้การคมนาคมภายในเมืองหลวงมีความเชื่อมโยงกันมากขึ้น การเดินทางติดต่อค้าขายภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครทั้งทางน้ำและทางบกจึงสะดวกและรวดเร็ว

คลองสายสำคัญที่ควรกล่าวถึงในสมัยนี้ก็คือคลองเปรมประชากร คลองสาทร³ และคลองรังสิต คลองดังกล่าวเป็นเส้นทางคมนาคมด้านนอกตัวเมืองขุดขึ้นเพื่อเชื่อมโยงการคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบก คลองเปรมประชากรเป็นคลองสายใหญ่อยู่ทางทิศเหนือตัวเมือง เริ่มขุดต่อจากคลองผดุงกรุงเกษมตอนหน้าวัดโสมนัสวิหาร ไปต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ถือว่าเป็นลำคลองสายยาวสายหนึ่งที่ใช้เชื่อมโยงการคมนาคมขนส่งสินค้าต่างๆ ระหว่างภูมิภาคเข้ามายังตลาดในกรุงเทพมหานคร⁴ นอกจากจะขุดเพื่อการคมนาคมขนส่งเพื่อการค้าขายระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองแล้ว ยังเป็นการเปิดพื้นที่ในบริเวณที่ลำคลองสายนี้ไหลผ่านให้เป็นพื้นที่ทำการเพาะปลูกด้วย⁵ ส่วนคลองสาทรเป็นคลองที่ขุดขึ้นทางด้านใต้พระนครและอยู่ใกล้กับตลาดบางรัก เป็นคลองสายสั้นๆ ที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านถนนเจริญกรุงใกล้กับไปจดกับคลองถนนตรงและจะขนานกันไปกับคลองและถนนสี่ลมซึ่งกลายเป็นย่านการค้าอยู่ก่อนแล้ว จึงได้ขุดคลองนี้เพื่อ

¹ถนนเส้นนี้ก็ใช้ชื่อว่าถนนตรงหรือที่เรียกว่าถนนวัวลำพอง แต่ต่อมานิยมเรียกกันทั่วไปว่าถนนหัวลำโพง.

²การขุดคลองสายนี้ทางรัฐต้องการสร้างถนนเชื่อมต่อถนนเจริญกรุง เมื่อทำการขุดแล้วเสร็จทำให้ได้ถนนขวางขนานไปกับลำคลองอีกเส้นหนึ่ง ซึ่งต่อมาก็คือถนนสี่ลมในปัจจุบัน.

³ปัจจุบันเขียนว่าสาทร.

⁴กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 613-614.

⁵ปิยนาด บุนนาค; และคนอื่นๆ. (2525). คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). หน้า 67.

ขยายความเจริญออกมาทำให้การติดต่อค้าขายสะดวกมากขึ้น เพราะในบริเวณแถบบางรักนั้นเป็นบริเวณที่มีพ่อค้าและประชาชนชาวต่างชาติอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น ส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นพ่อค้าจากประเทศทางแถบตะวันตกที่เข้ามาติดต่อค้าขายในบริเวณตลาดบางรัก อีกประการหนึ่งที่สำคัญก็คือ ในบริเวณดังกล่าวอยู่ติดกับริมแม่น้ำเจ้าพระยาและมีท่าเทียบเรืออยู่ใกล้ จึงเป็นคลองที่ช่วยลำเลียงสินค้าต่างๆที่บรรทุกเข้ามาได้เป็นอย่างดี ส่วนคลองรังสิตก็ถือว่าเป็นคลองสายสำคัญนอกตัวเมืองที่เชื่อมโยงกับการคมนาคมขนส่งกับในตัวเมืองได้เป็นอย่างดี และคลองสายนี้ยังเป็นสายสำคัญมากต่อการผลิตและค้าข้าวในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วย¹

3.2 การคมนาคมทางบก

การคมนาคมทางบกในระยะแรกๆ ยังคงมีความสำคัญน้อย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การคมนาคมทางบกภายในประเทศยังคงไม่เจริญ ถนนที่สร้างขึ้นก็เป็นแบบง่ายๆและไม่กว้างขวางมากนัก² เพราะพาหนะที่ใช้ในการสัญจรทางบกของประชาชนโดยทั่วไปยังคงมีไม่หลากหลายนัก นอกจากการเดินเท้าแล้วส่วนใหญ่ก็ใช้เกวียนเทียมวัวควาย หรือใช้ม้าและช้าง หากต้องการเดินทางไปค้าขายต่างเมืองจึงมักจะเดินทางกันเป็นกองคาราวาน

ถนนในกรุงเทพมหานครช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ยังคงเป็นถนนขนาดเล็กและยังไม่ได้มีการตัดถนนให้มีความทันสมัย ถนนสายต่างๆภายในตัวเมืองยังมีอยู่น้อยและส่วนใหญ่ก็จะมีลักษณะเป็นเส้นทางเดินเท้าเท่านั้น ถนนขนาดใหญ่ก็จะมีเฉพาะบริเวณรอบๆ กำแพงพระราชวัง เช่น ถนนหน้าพระลาน ถนนหน้าวัง ถนนข้างกำแพงหลวงด้านตะวันตก และถนนสนามไชย เป็นต้น³ ซึ่งเป็นถนนสายสั้นๆ สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นเส้นทางเสด็จในงานราชพิธีในขบวนแห่ต่างๆ เป็นสำคัญ เช่น แห่เลียบเมือง แห่ภูธร แห่ศพ และแห่โล้ชิงช้า เป็นต้น⁴ ดังนั้นจึงต้องตัดถนนผ่านจุดที่กระบวนแห่ผ่านเท่านั้นและผู้ที่สัญจรก็มักเป็นทหารและคนในราชสำนักเป็นส่วนใหญ่

¹สุนทรี อาสะโวชัย. (2530). ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคม พ.ศ. 2431-2457. หน้า 127-139. และ ปิยะนาถ บุญาค; และคนอื่นๆ. (2525). คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). หน้า 75-78.

²สยามพร ทองสารี. (2526). ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้ พระนคร. หน้า 10-11.

³เกื้อกูล ชื่นขงอนันต์. (2520). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 11.

⁴พูนเกษ จันทรานนท์. (2527). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. หน้า 41.

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 จึงได้มีการตัดสร้างถนนที่มีความสำคัญทางการค้าขายอยู่สามสายด้วยกันคือ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร โดยทำการตัดถนนเจริญกรุงขึ้นเป็นสายแรก¹ ต่อมาก็ตัดถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนครเชื่อมต่อขึ้นอีก² ถนนเจริญกรุงนั้นเป็นถนนสายยาวที่เชื่อมโยงย่านการค้าต่างภายในตัวเมืองทั้งตลาดสำเพ็งและตลาดบางรักซึ่งอยู่ทางตอนใต้พระนครด้วย ถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนครก็จะผ่านใจกลางเมืองบริเวณตลาดเสาชิงช้า ถนนทั้งสามสายถือว่าเป็นถนนที่อยู่ในย่านธุรกิจและใกล้ตลาดต่างๆ ในบริเวณใจกลางเมืองเช่นกัน ในระยะต่อมาถนนทั้งสามสายนี้ก็จะกลายเป็นเส้นทางคมนาคมทางบกที่มีความสำคัญต่อการติดต่อค้าขายภายในตัวเมืองและมักมีผู้คนนิยมใช้สัญจรอย่างแพร่หลาย

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ตัดถนนอีกหลายสายในบริเวณสำเพ็ง เพราะถือว่าเป็นที่ที่มีความเจริญเติบโตทางการค้าขายมากหากได้ทำการขยายถนนก็น่าจะทำให้การค้าขายในบริเวณนี้เจริญขึ้นอีก ดังความเห็นของเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ที่มีใจความตอนหนึ่งว่า

ที่ใดเจริญอยู่ก็ควรจัดการตัดถนนเสียโดยทันทีตามที่ควรจะทำให้ได้ในปัจจุบัน ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าฯ ไม่เห็นมีที่ใดเจริญเท่าทันสำเพ็ง ด้วยเป็นทำเลที่ค้าขายมีประโยชน์มากในที่นั้น แต่ประโยชน์จวบจนพร่องเหตุเพราะมีถนนน้อย และที่มีอยู่แล้วก็คับแคบเล็กเป็นที่ขัดขวางทางไปมาของการค้าขาย ไม่พอแก่การเจริญซึ่งควรจะเกิดขึ้นได้อีกเป็นอันมาก ถ้าทำถนนใหญ่เพิ่มเติมขึ้นอีกที่ดินเหล่านี้คงจะเจริญขึ้นอีกหลายสิบเท่าโดยไม่ต้องสงสัย...³

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงมีพระราชดำริให้สร้างถนนเป็นเส้นทางคมนาคมอยู่อย่างมากมายหลายเส้นทาง สำหรับภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครนั้นได้มีการตัดถนนเชื่อมโยงการจราจรทั้งทางบกและทางน้ำที่มีอยู่แล้วเพิ่มขึ้น ถนนสายสำคัญๆ ที่ตัดขึ้นในระยะนี้ก็คือ ถนนราชดำเนิน ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนพาหุรัด และถนนสาทร เป็นต้น ถนนทุกสายที่สร้างขึ้นภายในกรุงเทพมหานครล้วนแล้วแต่มีการเชื่อมโยงถึงกันทุกเส้น ทำให้การคมนาคมภายในตัวเมืองมีความสะดวกมาก ประกอบกับในช่วงนี้ได้มีการนำรถรางเข้ามาวิ่งให้บริการประชาชนด้วย การคมนาคมของประชาชนในตัวเมืองจึงมีความคล่องตัวและรวดเร็วสามารถเดินทางไปมาภายในตัวเมืองได้ครวละหลายๆคน โดยรถรางดังกล่าวนี้จะวิ่งอยู่บริเวณขอบถนนที่ได้ตัดขึ้นมา

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2. หน้า 29-30.

²แหล่งเดิม. หน้า 47-48.

³คำกราบบังคมทูลของเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์. (ร. ศ. 110). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9/1, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

นั่นเอง แบ่งขบวนวิ่งออกเป็น 4 สาย คือ สายบางคอแหลม สายสามเสน สายอัมรินทร์ สายราชวงศ์ ซึ่งแล่นผ่านใจกลางเมืองไปจนถึงทางตอนใต้แถวบางรัก¹ จะสังเกตว่าในระยะนี้ทางรัฐบาลให้ความสนใจในการพัฒนาการคมนาคมเพิ่มมากขึ้นทั้งทางน้ำและทางบก สาเหตุหนึ่งก็เป็นผลมาจากการติดต่อค้าขายนั่นเอง ดังมีข้อความตอนหนึ่งในพระราชบัญญัติสร้างถนนหลวง กล่าวว่า “กรุงเทพฯ ทุกวันนี้มีความเจริญรุ่งเรืองสมบูรณ์ขึ้นมีผู้อาศัยอยู่มาก กับทั้งเป็นที่ตั้งแห่งการค้าขายและสรรพการต่างๆ บรรดากิจการทั้งหลายเหล่านี้ย่อมอาศัยรถยนต์หนทางไปมาติดต่อถึงกัน ซึ่งจะใช้รถม้าพาหนะได้โดยสะดวก แต่ก่อนมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตัดทางทำถนนขึ้นเป็นอันมากแล้ว กรุงเทพมหานครก็รุ่งเรืองขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก”²

การสร้างถนนในระยะนี้ก็มักจะตัดกับลำคลองสายต่างๆ อยู่เสมอ จึงต้องมีการสร้างสะพานข้ามคลองสายต่างๆควบคู่กันไปด้วย³ เพราะในช่วงระยะเวลานี้เส้นทางคมนาคมเริ่มเจริญขึ้น ความนิยมในการใช้พาหนะในการสัญจรของประชาชนก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป โดยหันมาใช้รถแทนการเดินเท้าหรือสัตว์เป็นพาหนะ การสร้างสะพานข้ามแม่น้ำลำคลองจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง⁴ ดังที่มีข้อความตอนหนึ่งในคำกราบบังคมทูลของกรมพระสมมตอมรพันธุ์ กล่าวว่าไว้ว่า “ด้วยปลายถนนลงแม่น้ำเยื้องหน้าวัดราชบูรณะนั้น ยังไม่มีสะพานสำหรับคนค้าขายที่เช่าดีกอยู่ ได้อาศัยจอดเรือบรรทุกแลขนสินค้าโดยสะดวก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรมีสะพานประกอบการความเจริญกับตึกเช่าชุดถนนลงแม่น้ำ”⁵ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นสนใจสร้างและซ่อมแซมสะพานต่างๆภายในกรุงเทพมหานครเป็นอย่างมาก⁶ สะพานต่างๆที่สร้างขึ้นในช่วงนี้ก็ เช่น สะพานดำรงสถิตย์ สะพานผ่านพิภพลีลา สะพานผ่านฟ้าลีลาศ สะพานพิทยเสถียร

¹ ตาวิตรี ทัทกะสุต. (2527). ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. หน้า 139-140.

² เรื่องพระราชบัญญัติสร้างถนนหลวงในบริเวณกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 123). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9/67, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

³ เรื่องตัดถนนในระหว่างวัดราชบูรณะ แลท่าสะพานลงแม่น้ำ. (ร.ศ. 114-117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 27/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴ เกื้อกูล ชื่นขงอนันต์. (2525). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในสมัยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 91-92.

⁵ คำกราบบังคมทูลของกรมขุนสมมตอมรพันธุ์. (จ.ศ. 127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 21/241, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

⁶ ซ่อมสะพานต่างๆ ในกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 119-124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/309, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

สะพานเฉลิม¹ เป็นต้น และทำการซ่อมแซมสะพานเก่าที่ชำรุดทรุดโทรม เช่น สะพานข้ามคลองวัดสระเกษ สะพานสมเด็จพระนารายณ์ และสะพานหัน เป็นต้น² การสร้างและซ่อมแซมสะพานต่างๆ ในระบายนี้นับว่ามีความสำคัญต่อการคมนาคมทางบกเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ยังมีการสร้างทางรถไฟเพื่อเชื่อมโยงการคมนาคมขนส่งระหว่างกรุงเทพมหานครกับเมืองต่างๆ อีกหลายสาย เช่น กรุงเทพมหานคร-สมุทรปราการ กรุงเทพมหานคร-อยุธยา กรุงเทพมหานคร-นครราชสีมา กรุงเทพมหานคร-สมุทรสาคร และกรุงเทพมหานคร-ฉะเชิงเทรา เป็นต้น และยังได้สร้างเพิ่มเติมเพื่อขยายการคมนาคมออกไปตามส่วนภูมิภาคทั้งทางภาคเหนือและภาคใต้ด้วย³ ซึ่งในระยะเวลาต่อมาการคมนาคมทางน้ำภายในตัวเมืองก็จะค่อยๆ ได้รับความนิยมน้อยลงลงไป แล้วก็จะหันมาเดินทางโดยใช้พาหนะทางบกแทน เพราะมีทั้งความทันสมัยและรวดเร็วคล่องตัวมากขึ้นกว่าเดิม

ปัจจัยที่สำคัญทั้งสามประการที่ได้กล่าวมาคือ นโยบายการส่งเสริมการค้าของรัฐบาลด้านสถานที่ตั้งและทรัพยากร และการขยายตัวทางด้านการคมนาคมนั้น เป็นปัจจัยหลักที่มีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานคร เพราะเมื่อรัฐบาลได้พยายามส่งเสริมการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศอย่างจริงจัง ทั้งการสนับสนุนให้ประชาชนประกอบการค้าและการส่งเสริมการค้ากับประเทศต่างๆ ที่เข้ามาทำการค้าขาย โดยเฉพาะหลังจากได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว มีผลทำให้การค้าขายภายในประเทศเป็นไปได้อย่างเสรี รัฐบาลหันมาให้ความสนใจปรับปรุงการคมนาคมภายในตัวเมืองทั้งทางบกและทางน้ำให้เชื่อมโยงถึงกัน พร้อมทั้งสร้างตึกแถวอาคารพาณิชย์และแหล่งตลาดต่างๆ ตามชุมชนที่มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น เช่น ย่านเยาวราช ย่านเสาชิงช้า และย่านบางรัก เป็นต้น ซึ่งนอกจากจะทำให้เกิดแหล่งการค้าภายในตัวเมืองขยายตัวแล้ว ยังทำให้การคมนาคมและขนส่งสินค้าต่างๆ ภายในตัวเมืองเป็นไปได้โดยสะดวกมากยิ่งขึ้น ประกอบกับที่ตั้งของตัวเมืองกรุงเทพมหานครนั้นก็มีความเหมาะสมต่อการเป็นเมืองท่าศูนย์กลางทางการค้าด้วย และที่สำคัญคือภายในประเทศยังมีทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตต่างๆ อันอุดมสมบูรณ์ เป็นสินค้าที่สำคัญต่อการค้าขาย เช่น ข้าว น้ำตาล แร่ธาตุ และของป่าต่างๆ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นแรงดึงดูดให้พ่อค้าชาวต่างประเทศเข้ามาทำการค้าขายที่ตลาดภายในกรุงเทพมหานครได้เป็นอย่างดี ทำให้มีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าตามแหล่งตลาดต่างๆ ภายในตัวเมืองเป็นจำนวนมาก การค้าขายภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครจึง

¹เรื่องสะพานเฉลิม 42-43-44-45-46. (ร.ศ. 113-117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 5/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

²ปิยะนาถ บุนาค; และคนอื่นๆ. (2525). *คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (2325-2525)*. หน้า 110-118.

³เกื้อกูล ชื่นขงอนันต์. (2525). *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในสมัยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 125-134.

คึกคักมาก ประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่อาศัยอยู่เป็นจำนวนมากภายในตัวเมือง ได้กลายมาเป็นทั้งลูกค้าและพ่อค้าที่มีความสำคัญมากต่อการค้าขาย มีการลำเลียงสินค้าต่างๆ จากในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศเข้ามาค้าขายยังแหล่งตลาดในตัวเมืองหลวง อันเป็นตลาดศูนย์กลางทางการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การค้าขายภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครจึงเริ่มขยายตัว และทำให้ตลาดต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครขยายตัวตามไปด้วย

บทที่ 3

บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและการค้ากับ ต่างชาติตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น การค้าขายกันตามตลาดต่างๆ ภายในบริเวณกรุงเทพมหานครเริ่มที่จะมีความคึกคักอยู่บ้างแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากสถานที่ตั้งของตลาดต่างๆ ประกอบกับจำนวนพ่อค้าประชาชนที่เข้ามาติดต่อค้าขายก็เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน ทำให้ตลาดในช่วงนี้เริ่มมีบทบาทมากขึ้นกว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2

1. สภาพของตลาด

ตลาดในกรุงเทพมหานครในสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 มีทั้งตลาดน้ำและตลาดบกควบคู่กันไป ตลาดน้ำในระยะนี้จะเป็นตลาดหลักในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ แต่จะเริ่มมีการนำสินค้าจากตลาดน้ำขึ้นมำดั่งร้านวางขายบนบกมากขึ้น¹ ตลาดแหล่งใหญ่ในช่วงเวลานี้จึงเป็นตลาดน้ำที่เกิดขึ้นตามจุดศูนย์กลางชุมชนที่อาศัยอยู่กันอย่างหนาแน่นตามบริเวณรอบๆ ตัวเมือง ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่ยังคงนิยมสร้างที่อยู่อาศัยติดกับแม่น้ำลำคลองสายต่างๆ ภายในตัวเมือง ประกอบกับบ้านเรือนและเรือนแพต่างๆ ที่อยู่ตามริมน้ำก็มักจะนิยมทำชานบ้านยื่นออกมาสำหรับทำเป็นที่วางสินค้าต่างๆ ที่จะนำเอามาขายด้วย² โดยเฉพาะเรือนแพหรือบ้านเรือนที่อยู่รอบๆ ตลาดนั้นก็มักจะประกอบการค้าขายเป็นส่วนใหญ่³ และเนื่องจากในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนั้นประชาชนทั่วไปก็ยังนิยมใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำ ซึ่งใช้เรือเป็นพาหนะที่สำคัญ ตลาดส่วนใหญ่จึงมักจะอยู่ใกล้หรือติดกับแม่น้ำลำคลองต่างๆ ภายในตัวเมือง ทำให้ตลาดในช่วงนี้มีลักษณะผสมผสานกันระหว่างตลาดน้ำและตลาดบก⁴ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงช่วงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 มีตลาดที่สำคัญ ซึ่งควรกล่าวถึงดังต่อไปนี้

¹ตลาดบกในช่วงระยะเวลานี้ยังมีไม่มาก ส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นตลาดน้ำมาก่อนแทบทั้งสิ้น.

²หุสดี ทิพทัส. (2525). บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). หน้า 27-31.

³กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 555-556.

⁴เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขายตัวและพัฒนาการ. หน้า

1.1 ตลาดท่าเตียน¹

ตลาดท่าเตียนเป็นตลาดที่สำคัญมากมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว เพราะเป็นตลาดเก่ามาตั้งแต่ก่อนสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ สันนิษฐานว่าในระยะแรกๆ คงเป็นตลาดน้ำมาก่อนโดยอยู่ติดกับปากคลองตลาด ซึ่งมักมีลูกค้าและพ่อค้าเดินทางเข้ามาติดต่อทำการค้าขายอยู่เป็นประจำ เพราะตั้งอยู่ติดกับริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้พระนครซึ่งเป็นแหล่งชุมชนดั้งเดิม และยังอยู่ใกล้กับปากคลองสายสำคัญๆ หลายสาย เช่น คลองคูเมือง คลองบางกอกใหญ่² คลองรอบกรุง จึงสะดวกในการเดินทางล่องเรือมาทำการค้าขายที่ตลาด³ นอกจากนี้จะตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นที่ชุมนุมสินค้าแล้ว ตลาดท่าเตียนยังตั้งอยู่ใกล้กับตลาดอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียงกัน เช่น ตลาดปากคลองตลาด ซึ่งเป็นตลาดค้าขายปลาขนาดใหญ่ที่สุดในกรุงเทพมหานคร ตลาดท้ายวัง คนในสมัยนั้นจะนิยมเรียกกันว่าตลาดสนม เพราะเป็นตลาดเล็กที่อยู่บริเวณท้ายวังด้านใต้และมักจะมีสาวชาววังออกมาเดินเลือกซื้อสินค้าเป็นประจำ ตลาดปากคลองบางกอกใหญ่ตั้งอยู่บริเวณปากคลองทางฝั่งธนบุรีตรงข้ามกับตลาดท่าเตียน ในสมัยรัชกาลที่ 2 ตลาดท่าเตียนยังคงมีการค้าขายกันอย่างต่อเนื่อง มีการลำเลียงสินค้าจากทางเหนือแถวๆ คลองบางกอกน้อย และทางตอนใต้ที่เมืองนนทบุรีเข้ามาค้าขายมากกว่าเดิม แต่ตัวตลาดส่วนใหญ่ยังคงมีการค้าขายอยู่ในบริเวณริมน้ำเช่นเดิม

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ตลาดท่าเตียนขยายใหญ่กว่าเดิม มีเรือแพของบรรดาพ่อค้ามากมายมาแวะจอดค้าขายสินค้าในบริเวณนี้เต็มท้องน้ำ ตลาดท่าเตียนในช่วงนี้เริ่มขยายตัวขึ้นมาค้าขายบนบก โดยทำเพิงพักเป็นร้านค้าต่างๆ เพื่อใช้ในการตั้งร้านค้าขายและเก็บสินค้าที่ขนส่งลำเลียงมาจากทางน้ำ และเมื่อค้าขายกันอยู่เป็นประจำจึงได้เริ่มกลายเป็นตลาดบกไป มีลูกค้าและพ่อค้าจากทางบนบกเดินทางเข้ามาค้าขายอยู่เสมอ เพราะเป็นตลาดใหญ่ที่สุดที่อยู่ใกล้กับพระนครและเป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดีว่าเป็นตลาดที่มีสินค้าต่างๆ ให้เลือกซื้อหากันอย่างแพร่หลายกว่าตลาดอื่นๆ ในบริเวณเดียวกันคือ ตลาดท้ายวัง ตลาดปากคลอง และตลาดบ้านหม้อ สินค้าสำคัญที่มีขายอยู่ทั่วไป

¹ตลาดแห่งนี้เดิมทีไม่ทราบแน่ชัดว่าชื่ออะไรแต่เมื่อเกิดเพลิงไหม้ครั้งใหญ่ขึ้นในบริเวณดังกล่าว ทำให้กลายเป็นที่โล่งเตียนผู้คนจึงนิยมเรียกกันติดปากว่าท่าเตียนเพราะมีท่าจอดเรืออยู่ในบริเวณนั้น ต่อมาเมื่อได้สร้างตลาดขึ้นอย่างถาวรจึงเรียกกันทั่วไปว่าตลาดท่าเตียน โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับสถานที่ตั้งของตลาดต่างๆ ได้ในแผนที่ท้ายบทที่ 2.

²เป็นคลองสายสำคัญที่อยู่ทางฝั่งธนบุรี เดิมทีเคยเป็นลำน้ำเจ้าพระยามาก่อน แต่เมื่อมีการขุดคลองลัดตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยมาเชื่อมถึงปากคลองบางกอกใหญ่ในสมัยพระชัยราชาธิราชแล้ว คลองลัดเส้นดังกล่าวจึงได้เปลี่ยนการไหลของกระแสน้ำทำให้กลายเป็นคลองสาขามาเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาแทน ส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมก็เริ่มต้นเงินจนกลายเป็นคลองบางกอกน้อยและบางกอกใหญ่ ซึ่งต่อมาถือว่าเป็นคลองที่มีความสำคัญมากในการค้าขายทางฝั่งธนบุรี.

³กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุอนุรักษกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 627-628.

ในตลาดก็คือ พืชผักผลไม้ต่างๆ และของสดจำพวกกุ้ง หอย ปู ปลา เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ภายในครัวเรือน เช่น ช้อน หม้อ กระทะ มีด รวมถึงเสื้อผ้าและเครื่องประดับต่างๆ ด้วย ถือว่าเป็นตลาดค้าปลีกและค้าส่งที่สำคัญในตัวเมือง¹

ตลาดท่าเตียนในระยะนี้ได้กลายเป็นตลาดแหล่งใหญ่ที่สุดในกรุงเทพมหานคร ที่มีพ่อค้าและลูกค้าทั้งภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครและบริเวณใกล้เคียงเข้ามาทำการค้าขายอยู่เป็นประจำ การซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ในตลาด นอกจากจะเป็นการค้าขายปลีกเหมือนกับตลาดอื่นๆ ทั่วไปแล้ว ยังมีการค้าส่งมากกว่าตลาดอื่นๆ ถือว่าเป็นตลาดที่มีลูกค้าและพ่อค้าจากทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติอย่างหลากหลาย เช่น จีน แขก มอญ ญวน และชาติตะวันตก

ลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของตลาดท่าเตียนที่ทำให้กลายเป็นแหล่งของการค้าปลีกและค้าส่ง เพราะตั้งอยู่ในชัยภูมิที่ดีทั้งทางน้ำและทางบกคือตั้งอยู่ในบริเวณใจกลางชุมชนในระยะแรกของกรุงเทพมหานครทั้งย่านสำเพ็งและเสาชิงช้า และยังอยู่ใกล้กับปากคลองต่างๆ อีกหลายสาย ประกอบกับตั้งติดอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาในส่วนโค้งทางตอนใต้ของท้องคุ้งน้ำพอดี ทำให้กระแสน้ำในบริเวณดังกล่าวไหลไม่แรงมากนักจึงกลายเป็นจุดแวะพักจอดเรือได้อย่างสะดวก ซึ่งก็ทำให้มีเรือและเรือนแพต่างๆ จอดอยู่อย่างมากมายในบริเวณรอบตลาด และถือว่าเป็นชุมชนขนาดใหญ่ทางน้ำของกรุงเทพมหานครในระยะนี้²

1.2 ตลาดเสาชิงช้า³

ตลาดเสาชิงช้าเป็นตลาดบกใจกลางเมืองหลวงที่สำคัญและเป็นที่ยึดของประชาชนเป็นอย่างดี บริเวณเสาชิงช้านี้จึงเป็นย่านศูนย์กลางการค้าใจกลางเมืองและก็ถือว่าเป็นย่านที่มีความเจริญมากแห่งหนึ่งของตัวเมือง⁴ ในบริเวณใกล้ๆ กับตลาดเสาชิงช้านี้ก็จะจะมีโรงบ่อนการพนันตั้งอยู่ด้วย⁵ โรงบ่อนการพนันนี้มักจะเป็นตัวดึงดูดให้มีลูกค้าต่างๆ เข้ามาซื้อสินค้าภายในตลาดเช่นกัน ระยะนี้จึงมักจะมีผู้คนภายในตัวเมืองเข้ามาหาซื้อสินค้าต่างๆ อยู่เสมอ ตลาดเสาชิงช้าเดิมทีน่าจะเกิดขึ้นจากการขนส่งสินค้าต่างๆ ที่นำมาจากตลาดน้ำ ซึ่งอยู่บริเวณริมคลองรอบกรุงเข้ามาจำหน่าย

¹ เทพขุ ทับทอง. (2536, มกราคม-มีนาคม). ตลาดท่าเตียน. วารสารความรู้คือประทีป. 2(1): 2.

² เรื่องตัดถนนท้ายวัง และเรื่องท่าตลาดท่าเตียน. (ร.ศ. 127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 26/309, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

³ ที่เรียกตลาดเสาชิงช้าก็เพราะว่าในสมัยเมื่อแรกสร้างกรุงนั้นได้มีการตั้งเสาชิงช้าขนาดใหญ่ขึ้นในบริเวณนี้ ซึ่งอยู่ติดกับโบสถ์พราหมณ์เพื่อใช้ทำพิธีโล้ชิงช้าตามความเชื่ออย่างในสมัยโบราณ เมื่อมีตลาดเกิดขึ้นจึงได้เรียกกันว่าตลาดเสาชิงช้าตามไปด้วย.

⁴ ปราณี กล้าส้ม. (2544, มกราคม-มีนาคม). เมื่อวันวานที่ย่านดินสอ. วารสารเมืองโบราณ. 27(1):126.

⁵ ความเห็นเรื่องเลิกบ่อนเบี้ย. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 5/67, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

บนบกบริเวณที่เป็นแหล่งชุมชนใจกลางเมืองบริเวณริมคลองหลอดใกล้ๆ กับวัดสระเกศในปัจจุบัน แต่พอนานเข้าก็ทำให้มีการทำการค้าขายกันภายในตลาดแห่งนี้ยิ่งถาวรขึ้น และถือว่าเป็นตลาดแหล่งค้าขายทางบกที่ติดตลาดเร็วกว่าตลาดอื่นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ตลาดเสาชิงช้าก็ยังคงมีการค้าขายสินค้าต่อมา แต่สินค้าในตลาดจะมีให้เลือกซื้อหาค่อนข้างน้อยกว่าตลาดท่าเตียน ลูกค้านั่งๆ ที่เดินทางเข้ามาซื้อหาสินค้านี้มักเป็นผู้คนที่อาศัยอยู่ในบริเวณใกล้เคียงรวมถึงผู้คนที่ตั้งใจเข้ามาเล่นการพนันในโรงบ่อนด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตลาดเสาชิงช้าก็ยังคงติดตลาดเรื่อยมา และมีผู้คนในบริเวณใกล้เคียงเข้ามาทำการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันคึกคักมากกว่าเดิม แม้ว่าจะมีผู้คนเดินทางเข้ามาเล่นการพนันในโรงบ่อนเพิ่มขึ้นก็ตาม แต่ตัวตลาดเสาชิงช้าก็ยังคงมีขนาดเล็กเช่นเดิม ตลาดเสาชิงช้ามักจะติดตลาดนานกว่าตลาดอื่นๆ เพราะเป็นตลาดบกที่ถาวรใจกลางเมือง และมีผู้คนเดินทางเข้ามาที่โรงบ่อนอยู่ตลอด เวลาทำการติดตลาดมักจะเริ่มตั้งแต่โม่งเช้าไปจนถึงช่วงค่ำ สินค้าสำคัญจะเป็นพวกอาหารและของใช้ต่างๆ เช่น ข้าว ก๋วยเตี๋ยว หมากพลู ยาเส้น¹ ขนมต่างๆ ผักผลไม้ของสด หมูสามชั้น และยังมีจำหน่ายพวกเครื่องประดับ เช่น สร้อยคอ แหวน ต่างหู กำไลข้อมือ เป็นต้น ตลาดเสาชิงช้าแห่งนี้ถือว่าเป็นตลาดบกยุคแรกๆ ในกรุงเทพมหานครที่เริ่มมีการติดตลาดค้าขายตลอดวัน

การเกิดขึ้นของตลาดเสาชิงช้าแห่งนี้เป็นต้นแบบของตลาดบกในระยะต่อมาด้วย เพราะจะสังเกตได้ว่าตลาดเสาชิงช้าแห่งนี้เป็นแหล่งตลาดที่มีสถานที่ตั้งแตกต่างจากตลาดบกอื่นๆ ที่เกิดขึ้นมาในช่วงระยะเวลาเดียวกัน ซึ่งหากว่าเป็นตลาดบกทั่วไปก็มักจะเกิดขึ้นมาจากการเป็นตลาดน้ำมาก่อน เพราะส่วนมากจะตั้งอยู่ติดกับริมแม่น้ำเจ้าพระยาหรือบริเวณปากคลองต่างๆ ซึ่งมักเป็นที่ชุมนุมขายสินค้าจนเกิดเป็นตลาดน้ำ แล้วค่อยมีการขนถ่ายสินค้าต่างๆ ขึ้นมาเพื่อวางขายบนบกต่อไป แต่ตลาดเสาชิงช้าแห่งนี้กลับเกิดขึ้นจากความพยายามที่จะขนสินค้าต่างๆ เพื่อเอามาวางจำหน่ายในกลางตัวเมืองโดยตรง ซึ่งอาศัยเส้นทางคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบกที่มีอยู่รอบๆ ตัวตลาดในขณะนั้นเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้า เช่น คลองรอบกรุง คลองหลอด คลองคูเมือง และถนนเสาชิงช้า² เป็นต้น ตลาดเสาชิงช้าจึงเกิดขึ้นมาจากย่านชุมนุมการค้าทางบกตั้งแต่ในระยะเริ่มแรก ซึ่งก็คือย่านชุมชนใจกลางเมืองที่มีความเก่าแก่ของตัวเมืองหลวง

¹ผู้คนในสมัยก่อนจะนิยมเคี้ยวหมากกันมาก หมากพลูจึงเป็นสินค้าที่ขาดไม่ได้และได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก ร้านค้าหมากพลูจึงมักจะมีปรากฏอยู่ทั่วไปภายในตลาดต่างๆ ยาเส้นก็เป็นสินค้าอีกอย่างหนึ่งที่มักจะมีขายอยู่ทั่วไปควบคู่กันกับหมากพลู เพราะจะใช้สืบทอดเวลาที่เคี้ยวหมากพลูเรียบร้อยแล้ว และยังสามารถนำไปต้องแห้งหรือกระคายตาเพื่อทำเป็นบุหรี่ด้วย.

²เป็นถนนสายหลักใจกลางเมืองเพียงสายเดียวในช่วงนี้ที่ประชาชนทั่วไปมักใช้สัญจร.

1.3 ตลาดบางลำพู¹

ตลาดบางลำพูเป็นตลาดเล็กๆ ที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพระนครใกล้กับปากคลองบางกอกน้อยทางฝั่งธนบุรีและอยู่ติดกับคลองรอบกรุง² ในตอนแรกคาดว่าจะเป็ตลาดน้ำมาก่อนโดยติดตลาดซื้อขายสินค้ากันอยู่บริเวณปากคลองบางลำพู แล้วต่อมาจึงได้ย้ายขึ้นมาตั้งร้านค้าขายถาวรบนบก แม้ว่าจะเป็นเพียงตลาดเล็กๆ แต่ในระยะต่อมาก็เป็นตลาดที่มีความสำคัญอยู่ไม่น้อย ตลาดบางลำพูในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ยังมีการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าไม่คึกคักมากนัก เวลาติดตลาดจะเป็นเวลาเช้าถึงบ่ายและเวลาเย็นถึงค่ำเหมือนกับตลาดอื่นในกรุงเทพมหานคร ซึ่งก็มักจะมีเวลาติดตลาดทั้งช่วงเช้าและเย็น

ตลาดบางลำพูในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังคงเป็นตลาดเล็กๆ จำหน่ายอาหารประเภทของสดและของใช้ต่างๆ เป็นสำคัญ เช่น พืชผักผลไม้ อาหารสดต่างๆ ขนมหวาน รูป-เทียน แป้ง เสื้อผ้า เป็นต้น และเป็นตลาดสำคัญแห่งหนึ่งของพ่อค้าประชาชนที่อยู่อาศัยในบริเวณย่านบางลำพูและบริเวณใกล้เคียง เพราะในบริเวณแถบนั้นนอกจากตลาดบางลำพูแล้วก็ไม่มีตลาดบกแห่งใดอีกเลย คงมีแต่ตลาดน้ำในคลองบางกอกน้อยทางฝั่งธนบุรี หรือหากจะมาซื้อของที่ตลาดเสาชิงช้าก็จะต้องเดินทางไกลออกไปอีก ตลาดบางลำพูในช่วงนี้จะมีพ่อค้าจากคลองบางกอกน้อยและคลองอื่นๆ ทางฝั่งธนบุรีและทางตอนบนของตัวเมืองนำสินค้าทางการเกษตรล่องเรือมาจำหน่ายที่ตลาดอยู่เป็นประจำเช่นกัน บริเวณริมตลาดจึงมักจะมีพวกเรือแพจอตรีงรายอยู่เสมอ เพื่อนำสินค้าต่างๆ ล่องเข้ามาค้าขายภายในตลาด³ อย่างไรก็ตามตลาดบางลำพูในช่วงนี้ก็ยังคงเป็นตลาดขนาดเล็กอยู่เช่นเดิม

1.4 ตลาดสำเพ็ง⁴

ตลาดสำเพ็งเป็นตลาดบกที่ตั้งอยู่ใกล้กับริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้พระนคร และอยู่ถัดจากตลาดท่าเตียนลงมา เป็นตลาดที่มีชาวจีนอยู่อย่างหนาแน่นที่สุดในกรุงเทพมหานคร ตลาดสำเพ็งจึงถือว่าเป็นย่านการค้าและที่อยู่ของชาวจีนอย่างแท้จริง ในตอนแรกก่อนที่จะเป็นแหล่งชุมชนชาวจีนนั้นก็เคยเป็นทุ่งนามาก่อน หลังจากรัชกาลที่ 1 มีพระราชดำริจะย้ายพระนครจากทางฝั่งธนบุรีมาสร้างทางตะวันออกแล้วสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น ชาวจีนเหล่านี้ได้ตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยใน

¹ที่มาของชื่อเรียกบางลำพูนั้นคงจะเนื่องมาจากบริเวณนี้เคยเป็นที่ที่มีต้นลำพูขึ้นอยู่โดยทั่วไป เพราะเป็นบริเวณที่ลุ่มประกอบด้วยเมื่อยามค่ำคืนก็มักจะมีตัวหิ่งห้อยมาเกาะที่ต้นลำพูจำนวนมาก ทำให้บริเวณนี้มีแสงระยิบระยับแปลกตาจากที่อื่นๆ ผู้คนในสมัยนั้นจึงได้เรียกกันติดปากว่าบางลำพู.

²คลองในบริเวณดังกล่าวเรียกกันทั่วไปว่าคลองบางลำพู.

³ปราณี กล่ำสัม. (2537, กรกฎาคม-กันยายน). วันวานที่ย่านบางลำพู. วารสารเมืองโบราณ. 20(3):125.

⁴คำว่าสำเพ็งนั้นเดิมทีเรียกกันว่าสามเพ็ง ซึ่งเป็นคำที่ใช้เรียกชื่อคลองเล็กๆ ในบริเวณสำเพ็งในปัจจุบัน แต่ต่อมาได้นิยมเรียกกันสั้นๆ ว่าสำเพ็ง เมื่อมีตลาดเกิดขึ้นแล้วจึงเรียกตลาดนี้ว่าตลาดสำเพ็งด้วย.

บริเวณที่เป็นสถานที่ตั้งพระราชวังในปัจจุบัน เมื่อทางราชการจะสร้างพระราชวังขึ้นในบริเวณดังกล่าวจึงตั้งให้ย้ายชาวจีนเหล่านี้มาอยู่ที่สำเพ็งแทน¹ ต่อมาชาวจีนพากันอพยพเข้ามาอาศัยอยู่อีกเป็นจำนวนมากจึงกลายเป็นย่านชุมชนชาวจีนแหล่งใหญ่ที่สุดในประเทศ² และภายในชุมชนแห่งนี้ก็ได้ตั้งตลาดค้าขายเรื่อยมาจนเกิดเป็นตลาดสำเพ็งขึ้น มีสินค้าจำหน่ายหลากหลายทั้งสินค้าจากภายในประเทศและต่างประเทศ³ โดยเฉพาะสินค้าที่มาจากเมืองจีนนั้นถือว่ามีวางจำหน่ายมากที่สุดภายในกรุงเทพมหานคร⁴ เช่น เสื้อผ้าและผ้าแพรต่างๆ อาหารสด พืชผักและผลไม้ เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ตลาดสำเพ็งขยายตัวมากกว่าเดิม เพราะมีชาวจีนอพยพเข้ามาในประเทศไทยอยู่เรื่อยๆ⁵ ชาวจีนเหล่านี้เมื่อเข้ามาเมืองไทยใหม่ๆ โดยมากก็มักจะมาอาศัยอยู่ในแถบสำเพ็งนั่นเอง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ตลาดสำเพ็งก็กลายเป็นตลาดสำคัญที่มีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติมาหาซื้อสินค้าต่างๆ อยู่เป็นประจำ บริเวณใกล้เคียงกับตลาดก็มีบ้านเรือนของประชาชนหนาแน่นมากขึ้น จากเดิมที่เคยเป็นทุ่งนาป่ารกก็กลับกลายเป็นสวนผักต่างๆ ที่ชาวจีนนิยมนำมาปลูก ในระยะนี้ตลาดสำเพ็งจึงกลายเป็นตลาดที่คึกคักมาแห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร มีพ่อค้าชาวจีนเปิดร้านค้าต่างๆ เพิ่มขึ้นอีกจนกลายเป็นย่านธุรกิจการค้าขายที่สำคัญที่สุดของชาวจีน⁶ เวลาติดตลาดในตอนแรกๆ จะเป็นช่วงเช้าและเย็น แต่ต่อมาเมื่อมีประชาชนมาจับจ่ายซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันมากขึ้นจึงได้เปิดขายอยู่ตลอดวัน ลูกค้านอกจากจะเป็นชาวจีนด้วยกันแล้วก็ยังเป็นชาวไทยในบริเวณใกล้เคียงด้วยเช่นกัน

ตลาดสำเพ็งในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นตลาดบกภายนอกพระนครแห่งแรกที่มีการค้าขายค่อนข้างคึกคักมากกว่าตลาดแห่งอื่นในบริเวณเดียวกัน และกลายเป็นตลาดหลักที่นำเข้าสินค้าจาก

¹สาวิตรี ทัพพะสุต. (2527). ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. หน้า 37.

²ชาวจีนเหล่านี้ได้อพยพมาอยู่ในกรุงเทพมหานครมากขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แล้ว คุราชละเอียดยเพิ่มเติมได้ใน สรศักร ชูสวัสดิ์. (2524). ผูกปี : การจัดเก็บเงินค่าแรงงานการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 13-14.

³วิมาลา ศิริพงษ์. (2539, มกราคม-มีนาคม). จากสามเพิงสู่วานิช 1 ประสพการณ์ (ส่วนตัว) ในการสัมภาษณ์และสัมภาษณ์สำเพ็ง. วารสารเมืองโบราณ. 22(1): 44.

⁴เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ. หน้า 10.

⁵ชาวจีนเหล่านี้ได้อพยพหนีภัยจากภาวะความอดอยากและภาวะสงครามภายในประเทศ และมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ในสมัยต่อมา.

⁶ปิยะนาถ บุนนาค. (2536, เมษายน-มิถุนายน). สำเพ็ง : ความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลง (พ.ศ. 2325-2475). วารสารราชบัณฑิตยสถาน. 18(3): 64.

ต่างประเทศ ซึ่งจะแตกต่างจากตลาดทั่วไปที่มักจะขายสินค้าที่มีอยู่ตามท้องถิ่นภายในประเทศเป็นหลัก สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะชาวจีนเป็นผู้ที่นิยมทำการค้าขายอยู่ทั่วไปทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ พ่อค้าชาวจีนบางส่วนที่อยู่ในตลาดมักจะเดินเรือออกไปค้าขายอยู่ตามเมืองท่าต่างๆ อยู่เป็นประจำ¹ แล้วนำสินค้ากลับเข้ามาขายภายในตลาดสำเพ็งอีกทอดหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อรัฐบาลส่งเสริมการค้าก็ทำให้พ่อค้าเหล่านี้สามารถเดินทางออกไปทำการค้าขายได้อย่างสะดวก²

1.5 ตลาดบางรัก

ตลาดบางรักตั้งอยู่นอกเขตพระนครทางตอนใต้ห่างจากตลาดตลาดสำเพ็งลงมาไม่กี่กิโลเมตร ตลาดบางรักในระยะแรกเป็นตลาดขนาดเล็กที่คาดว่าจะย้ายขึ้นมาจากตลาดน้ำอีกทีหนึ่ง เป็นตลาดอีกแห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของชาวต่างประเทศมาช้านานแล้ว ตลาดบางรักจะมีลักษณะที่แปลกไปจากตลาดแห่งอื่นคือ บริเวณรอบๆ ตลาดจะเป็นที่อยู่อาศัยของชาวตะวันตกที่เข้ามาทำการค้าและอยู่อาศัยในเมืองหลวง เช่น ชาวโปรตุเกส³ ชาวอังกฤษ ชาวอเมริกัน เป็นต้น ถือว่าเป็นย่านการค้าของชุมชนชาวตะวันตกในระยะแรกๆ อย่างไรก็ตามตลาดบางรักในระยะแรกก็ยังคงเป็นตลาดเล็กๆ ที่มีลูกค้าในบริเวณใกล้เคียงเข้าไปซื้อขายกันอยู่เป็นประจำ

ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้นตลาดบางรักยังคงมีการติดตลาดค้าขายสินค้าต่างๆ ต่อมาเมื่อมีชาวตะวันตกเริ่มเดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานคร พ่อค้าชาวอังกฤษและอเมริกันก็จะนำเรือสินค้าขนาดใหญ่มาจอดเทียบท่าในบริเวณใกล้ๆ ตลาด⁴ โดยเฉพาะเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 หลังจากที่รัฐบาลตกลงทำสนธิสัญญาเบอร์นีแล้ว ทำให้ในบางปีมีเรือสินค้าขนาดใหญ่เข้ามาจอดเทียบท่าในกรุงเทพมหานครหลายสิบลำ⁵ และมีผลทำให้ชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาค้าขายที่ตลาดเพิ่มขึ้น⁶ นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) พ่อค้าชาวอังกฤษก็ตั้งโรงสินค้าและพักอาศัยอยู่บริเวณนี้

¹เจนิเฟอร์ เวทย์ คุชแมน. (2528). การค้าทางเรือสำเภาก่อนสยาม ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น. แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. หน้า 37-41.

²วราภรณ์ ทินานนท์. (2522). การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 42-44.

³ชาวโปรตุเกสได้เข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณแถบนี้มานานแล้ว แต่ในระยะแรกยังมีพ่อค้าโดยตรง ซึ่งจะเข้ามาติดต่ออย่างเป็นทางการในระยะต่อมา คุราละเอียคเพิ่มเติมได้ใน เฮลเคอ เค เมนคอนซา อี กุนยา. (2531). การพระราชทานที่ดินให้แก่ชาวโปรตุเกส พ.ศ. 2363. ใน 470 ปี สัมพันธไมตรีระหว่างไทยและโปรตุเกส. หน้า 125-127.

⁴จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 109.

⁵วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. (2530). แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดย นิธิ ทองโสพิส. หน้า 234.

⁶นันทนัช ชีวรศิริธรรม. (2540). ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 43.

ด้วย¹ รวมถึงหมอสอนศาสนาชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในประเทศก็จะตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณนี้เช่นกัน² พ่อค้าที่ทำการค้าขายอยู่ในตลาดก็มีทั้งพ่อค้าชาวไทยและชาวต่างชาติ พ่อค้าบางคนก็นำสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายด้วย สินค้าแปลกๆจากทางฝั่งยุโรปบางชนิดจึงสามารถพบได้ที่นี่ สินค้าที่มีขายอยู่ในตลาดนอกจากผักผลไม้ก็จะมีสินค้าจำพวกเครื่องประดับ เสื้อผ้า และเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เป็นต้น เวลาติดตลาดจะคล้ายกับตลาดอื่นๆ คือตั้งแต่เช้าถึงบ่ายและตอนบ่ายถึงค่ำ ตลาดบางรักในขณะนี้เริ่มเป็นที่รู้จักกันอย่างดีของประชาชนที่อยู่ทางตอนใต้พระนคร

1.6 ตลาดน้ำคลองมหานาค

ตลาดน้ำคลองมหานาคเป็นตลาดน้ำที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร ตลาดแห่งนี้เป็นตลาดน้ำที่มีเรือต่างๆ จากภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครและบริเวณพื้นที่ใกล้เคียงเดินทางเข้ามาค้าขายอยู่เป็นประจำ โดยเดินทางผ่านเข้ามาจากทางปากคลองรอบกรุงทั้งสองด้าน คือคลองบางลำพูและทางคลองโง่งออ่าง บริเวณที่จะติดตลาดทำการแลกเปลี่ยนสินค้ากันนั้นจะอยู่ที่บริเวณปากคลองมหานาคซึ่งเป็นบริเวณลำคลองที่ต่อกับคลองรอบกรุง บริเวณท้องน้ำตรงนี้จะกว้างกว่าบริเวณอื่นๆ ตลาดน้ำคลองมหานาคนี้เป็นแหล่งชุมนุมของเรือเล็กต่างๆ หลายชนิดที่มาทำการค้าขาย ซึ่งจะแตกต่างกับตลาดท่าเตียนที่มักจะมีเรือนแพและเรือขนาดใหญ่จอดอยู่ใกล้ๆบริเวณตลาดมาก เพราะเป็นตลาดแหล่งใหญ่ที่อยู่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา

ตลาดน้ำคลองมหานาคในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการติดตลาดแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้ากันคึกคักมากขึ้น เรือสินค้าต่างๆ ที่บรรทุกของเข้ามาขายนั้นเมื่อขายสินค้าไม่หมดก็มักจะนำสินค้าส่วนที่เหลือไปขายต่อยังตลาดเสาชิงช้าและตลาดบางลำพูต่อไป เพราะว่าตลาดน้ำคลองมหานาคนั้นจะตั้งอยู่ระหว่างตลาดทั้งสองนี้พอดี ทำให้ไม่ต้องเสียเวลาขนสินค้ากลับออกไป การติดตลาดซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันนั้นจะเป็นช่วงเช้าถึงบ่าย สินค้าต่างๆที่นำมาขายก็มักจะเป็นสินค้าซึ่งเป็นผลผลิตทางการเกษตรจำพวกพืชผักและผลไม้ต่างๆ อาหาร และของใช้ในครัวเรือน

สาเหตุหนึ่งที่ทำให้ตลาดน้ำคลองมหานาคได้รับความนิยมนั้น ก็คงเป็นเพราะบริเวณที่ตั้งตัวตลาดน้ำคลองมหานาคอยู่ใจกลางเมืองพอดี³ และที่สำคัญก็ถือเป็นเส้นทางไหลมาบรรจบกันของลำคลองสายต่างๆ ในตัวเมืองคือ คลองหลอด คลองบางลำพู คลองโง่งออ่าง และคลองมหา-

¹เอตี มัวร์. (2538). พ่อค้าอังกฤษคนแรกในกรุงรัตนโกสินทร์. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 50-51.

²มุสดี ทิพทัส. (2525). บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี. หน้า 19-20.

³ตัวตลาดน้ำคลองมหานาคจะตั้งอยู่ใกล้กับตลาดเสาชิงช้าซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางเมืองหลวง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในแผนที่ท้ายบทที่ 3.

นาค ประกอบกับประชาชนในสมัยนั้นยังนิยมการสัญจรทางน้ำโดยใช้เรือเป็นพาหนะทั้งในการเดินทางและทำการค้าขาย และน้ำในลำคลองยังไม่ไหลเชี่ยวเหมือนลำน้ำเจ้าพระยาจึงทำให้สะดวกในการล่องเรือมาทำการค้าขาย คลองมหานาคนี้ต่อมาจึงกลายเป็นคลองสำหรับใช้ขนส่งสินค้าต่างๆทางน้ำที่สำคัญมาก¹

นอกจากตลาดต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้น ก็ยังคงมีตลาดบกและตลาดน้ำอื่นๆ ในบริเวณกรุงเทพมหานครอีกเช่นกัน แต่ก็ยังเป็นเพียงตลาดเล็กๆ ที่อยู่ใกล้หรือติดกับตลาดต่างๆที่กล่าวมาแล้ว เช่น ตลาดท้ายวัง ตลาดบ้านหม้อ² ตลาดปากคลองต่างๆ เป็นต้น ตลาดเหล่านี้จะเป็นตลาดขนาดเล็กๆ ที่มักจะขายสินค้าเฉพาะบางอย่างในท้องถิ่นเหล่านั้นเป็นหลัก จะสังเกตได้ว่าในระหว่างการค้าขายทางเรือถือว่าเป็นสิ่งสำคัญมาก ตลาดบกต่างๆที่ติดตลาดอยู่ในช่วงนี้ก็มักจะตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำลำคลองเสมอ สาเหตุหลักที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าการคมนาคมทางบกยังไม่เจริญนั่นเอง ในสมัยต่อมาเมื่อมีการพัฒนาการคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบกให้มีความเชื่อมโยงถึงกันแล้ว ตลาดน้ำและตลาดบกเหล่านี้ก็จะเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นอีกเช่นกัน

2. บทบาทของตลาดต่อการค้าภายใน

ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 3 เริ่มมีความสำคัญต่อการค้าทั้งภายในประเทศและการค้ากับต่างประเทศเพิ่มขึ้น ตลาดภายในตัวเมืองที่มีอยู่ในช่วงนี้มีบทบาทที่สำคัญมากที่ทำให้เกิดการขยายตัวทางการค้าขายทั้งภายในตัวเมืองหลวงและในส่วนภูมิภาคต่างๆของประเทศ การค้าขายภายในประเทศนั้นถือว่าเป็นหัวใจหลักทางเศรษฐกิจของประเทศที่ทางรัฐให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะเป็นตัวชี้วัดถึงการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจภายในประเทศแล้ว ยังเป็นตัวบ่งบอกถึงการขยายตัวของความเจริญรุ่งเรืองภายในประเทศด้วย

2.1 การค้าภายในเมืองหลวง

การเข้ามาติดต่อค้าขายของพ่อค้าชาวไทยและชาวต่างชาติในระยะนี้จะเป็นตัวผลักดันที่สำคัญ ซึ่งทำให้เกิดการเข้ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าภายในกรุงเทพมหานครกันมากกว่าเดิม เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดสำเพ็ง และตลาดเสาชิงช้า เป็นต้น แม้ว่าในระยะนี้การคมนาคมทางบกจะยังไม่เจริญและมีถนนในตัวเมืองอยู่น้อยมาก แต่ประชาชนก็เริ่มเข้ามาค้าขายทางบกมากขึ้น ดังที่มัลลอคได้บันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า “ที่กรุงเทพฯ เองก็มีถนนแคบและสั้นอยู่เพียง 2 สายยาวประมาณครึ่งไมล์ สายหนึ่งอยู่ใกล้กับพระบรมหาราชวังและอยู่ฝั่งเดียวกับแม่น้ำ ส่วนอีกสายหนึ่งอยู่ห่าง

¹กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 611.

²เป็นตลาดย่านชุมชนเล็กๆ อยู่ติดกับปากคลองตลาด ถือว่าเป็นตลาดแหล่งผลิตภาชนะดินเผาต่างๆ ในตัวเมืองกรุงเทพมหานคร.

ออกไปไม่ไกลนัก เนื้อที่ของถนนบางส่วนได้ถูกจับจองเป็นตลาดขายอาหารสดและปลาเสียหมด...”¹

จากบันทึกดังกล่าวแสดงว่า ร้านค้าต่างๆ บนบกน่าจะมีเพิ่มมากกว่าเดิมอย่างแน่นอน และที่สำคัญก็คือพ่อค้าประชาชนเริ่มตั้งร้านค้าขายตามริมถนนในย่านตลาดกันมากขึ้น พ่อค้าต่างๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติภายในตัวเมืองเริ่มนำสินค้าที่เคยค้าขายทางน้ำขึ้นมาวางขายในตลาดร้านค้าต่างๆ ในระยะนี้ร้านค้าต่างๆ ตามตลาดในกรุงเทพมหานครจึงมักมีสินค้าจากภายนอกตัวเมืองหรือจากต่างประเทศเข้ามาขาย พ่อค้าลูกค้าชาวต่างชาติเหล่านี้ยังเป็นผู้ที่มีความสำคัญมากต่อการค้าระหว่างประเทศด้วย เพราะจะกลายเป็นกลไกที่สำคัญที่ทำให้การค้าขายต่างๆ ภายในประเทศเกิดการขยายตัวเป็นอย่างดี ดังที่ นีล (Neale) ได้กล่าวถึงการนำเข้าสินค้ามาจากต่างประเทศตอนหนึ่งไว้ว่า “เกือบจะทุกบ้านที่อยู่แถวหน้าต่างก็เป็นร้านขายของและภายในร้านเหล่านี้ก็มีของขายทุกอย่าง เป็นของที่มาจากหลายที่เช่น อินเดีย จีน มลายู และแม้แต่วิเวอร์พูล...”²

ข้อความดังกล่าวทำให้ทราบได้อย่างหนึ่งว่า มีสินค้าจากต่างประเทศมาวางขายตามร้านค้าต่างๆ สินค้าที่วางขายก็จะมาจากประเทศต่างๆ เช่น อังกฤษ จีน และอินเดีย เป็นต้น ซึ่งผู้ที่นำมาขายก็คือพ่อค้าจากต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานคร และสินค้าที่วางขายอีกส่วนหนึ่งก็จะเป็นสินค้าภายในประเทศซึ่งพ่อค้าภายในตัวเมืองนำมาแลกเปลี่ยนซื้อขายด้วย สินค้าที่วางขายอยู่ที่กรุงเทพมหานครจึงมีความหลากหลาย

การค้าขายตามตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครในระยะนี้มักจะมีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติมาซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ และกลายเป็นเหตุผลหลักที่ทำให้เกิดการลำเลียงสินค้าจากในส่วนภูมิภาคต่างๆ เข้ามาค้าขายในเมืองหลวงด้วย ครอว์ฟอร์ด ได้เคยกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ตอนหนึ่งในบันทึกว่า มักจะมีการลำเลียงสินค้าต่างๆ จากส่วนภูมิภาคเข้ามายังเมืองหลวงอีกต่อหนึ่งและยกตัวอย่างการลำเลียงสินค้ามากรุงเทพมหานครไว้ว่า “สินค้าเหล่านี้จะถูกส่งเข้ามายังเมืองหลวงแล้วจากนั้นก็จัดการส่งออกไปประมาณปีละ 8,000 หาบ หรือประมาณ 500 ตัน...”³ ตรงกับที่เบอร์นี ได้บันทึกไว้ว่า...จำนวนสินค้าในปีหนึ่งนั้นนำเข้ามายังบางกอกราวๆ 10,000 หาบ...”⁴

¹ คี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 116.

² เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพมหานครในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า 32.

³ จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 101.

⁴ เฮนรี เบอร์นี. (2540). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 4. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า

การลำเลียงขนส่งสินค้าต่างๆ เช่น ข้าว น้ำตาล ยาสูบ และของป่าต่างๆ จากส่วนภูมิภาค เพื่อมาค้าขายต่อที่ตลาดหลักในกรุงเทพมหานคร จึงทำให้มีเรือสินค้าจากในส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศเข้ามาจอดเทียบท่าเพื่อขนถ่ายสินค้าอยู่เป็นประจำ ดังที่ นิล ได้เขียนบันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า “เริ่มมองเห็นเรือหลายลำในแม่น้ำ และผู้คนตามเรือนแพก็จะค่อยออกมาชุมนุมกันมากขึ้น ในตอนกลางวันเช่นกันจะมีเรือต่างๆ เข้ามาถึงบ้างกลับออกไปบ้าง ขนสินค้าขึ้น ขนสินค้าลงอยู่ตลอดเวลา...”¹ ครอว์ฟอร์ด ยังได้เขียนบรรยายเกี่ยวกับการขนส่งสินค้าต่างๆ เพื่อนำลงมาค้าขายที่ กรุงเทพมหานคร ไว้ในบันทึกอีกตอนหนึ่งว่า

ในกระบวนแร่ธาตุที่มีอยู่ได้แก่ แร่เหล็ก ดีบุก ทองแดง ตะกั่ว และทองคำ ... แร่ดิบส่วนใหญ่ได้รับการถลุงขั้นแรกที่บริเวณแหล่งแร่ ต่อจากนั้นก็ลำเลียงขนส่งมายังเมืองหลวงซึ่งมีที่ตีทำเป็นเครื่องครัวและเครื่องมือเครื่องใช้อื่นๆ พวกจีนนิยมเป็นช่างตีเหล็กและประกอบอุตสาหกรรมจำพวกเหล็ก ฉะนั้นสินค้าประเภทเหล็กจึงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญและมีค่าที่สุด ส่วนใหญ่ส่งไปจำหน่ายบริเวณหมู่เกาะมลายู กัมพูชา และญวน ... ผลผลิตที่ได้จากการป่าไม้ ได้แก่ ไม้สัก ไม้พยุง ไม้กฤษณา ไม้ฝาง ไม้สักที่ผลิตได้มีคุณภาพทัดเทียมกับไม้ที่ผลิตได้ในกรุงอังวะ และที่จริงก็มีอยู่ในป่าเดียวกัน ไม้นี้จะลอยเป็นแพลงไปสู่เมืองหลวงของกรุงสยาม...²

ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครในแต่ละแห่งนอกจากจะมีชนิดของสินค้าพื้นฐานต่างๆ อาทิ อาหารพืชผักและผลไม้ต่างๆ ที่เหมือนกันแล้ว ยังมีสินค้าจำพวกของป่าต่างๆ แร่ธาตุทางธรรมชาติ และผลผลิตอื่นๆ เช่น น้ำตาล ข้าว และยาสูบ เป็นต้น³ ซึ่งสินค้าต่างๆ เหล่านี้ก็จะเป็นตัวดึงดูดให้พ่อค้าและลูกค้าต่างๆ ที่เข้ามาค้าขายภายในกรุงเทพมหานครได้แวะเวียนมาซื้อหาแลกเปลี่ยนสินค้ากันอยู่เสมอ เหตุนี้เองจึงทำให้ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครมีความสำคัญแตกต่างกันออกไป ซึ่งก็จะขึ้นอยู่กับความนิยมในการเลือกซื้อหาสินค้าต่างๆ ของพ่อค้าและลูกค้าด้วย

ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดก็คือตลาดท่าเตียน ตลาดแห่งนี้กลายเป็นตลาดใหญ่และมีความสำคัญต่อการค้าภายในประเทศเป็นอย่างมาก สาเหตุหนึ่งที่ทำให้ตลาดท่าเตียนได้รับความนิยมจากทั้งพ่อค้าและลูกค้าก็คือการจำหน่ายสินค้าต่างๆ ที่มีความหลากหลาย สินค้าต่างๆ เหล่านี้ก็

¹เฟรดเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างชาติระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า 37.

²จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). *เอกสารของครอว์ฟอร์ด*. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. หน้า 100-101.

³George Finlayson. (1826). *The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the Year 1821-1822*. p 111.

มิได้มาจากแหล่งผลิตภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครเองทั้งหมด หากแต่ส่วนใหญ่ก็เป็นสินค้าที่พ่อค้าต่างๆ ได้ลำเลียงขนส่งมาจากจังหวัดต่างๆ ด้วย เช่น ผลไม้จากเมืองนนทบุรี ปลาต่างๆ จากสมุทรปราการ พืชผักจากทางฝั่งธนบุรี เป็นต้น

สำหรับสภาพของการค้าขายภายในตลาดต่างๆ ในเมืองหลวงสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันอย่างคึกคักเช่นกัน โดยเฉพาะที่ตลาดน้ำ ดังจะเห็นได้จากข้อความบางส่วนที่ นิล ได้บรรยายไว้ว่า “แต่ในเวลากลางวันหรือกลางคืน ในลำแม่น้ำก็จะเต็มไปด้วยเรือที่ขายของนานาชนิดเหมือนตลาดลอยน้ำ ซึ่งแต่ละลำก็ร้องเสียงต่างๆ กัน...”¹ ข้อความบางส่วนข้างต้นยังสอดคล้องกับบทนิราศที่ได้แต่งขึ้นในสมัยนั้นด้วย ดังจะเห็นได้จากนิราศสุพรรณที่เสมียนมี² แต่งไว้ ซึ่งมีข้อความบางตอนกล่าวถึงสภาพการค้าขายที่ตลาดๆ ภายในกรุงเทพมหานคร มีใจความตอนหนึ่งว่า

เห็นเรือแพแลตลอดตลาดน้ำ	อยู่ประจำเมืองแน่นทั้งเมืองหลวง
สารพันสินค้าผ้าแพรดวง	ทั้งไหมคม่วงเหลียนหลินและจินเจา
มีเครื่องแก้วเครื่องทองของต่างๆ	มาตั้งวางเรียงรายจะขายเขา
เสมียนมี ³	

บทนิราศดังกล่าวนอกจากจะทำให้ทราบถึงสภาพการค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครแล้ว ถ้าสังเกตให้ดีจะเห็นว่าสินค้านานาชนิดจากต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายด้วย เช่น เครื่องแก้ว เครื่องทอง ผ้าแพรต่างๆ ซึ่งมักนำเข้ามาจากเมืองจีน จากที่กล่าวมาแล้วทำให้ทราบว่า ตลาดภายในกรุงเทพมหานครนั้นจะทำหน้าที่เป็นตลาดหลักในการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งจะเป็นตลาดศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ทั้งระหว่างชาวไทยและชาวต่างชาติ และยังเป็นแหล่งรวบรวมและนำเข้าสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศอีกด้วย โดยอาศัยพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเป็นตัวกลางที่สำคัญในการนำเข้าสินค้าต่างๆ เพื่อมาค้าขายยังตลาดในตัวเมือง

¹เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างชาติระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า 33.

²นายมีหรือเสมียนมีเป็นกวีที่มีช่วงชีวิตอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้รับตำแหน่งเป็นหมื่นพรหมสมพัตรสรและคาดว่าเสมียนมีน่าจะแต่งนิราศนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วย.

³สุนทรภู่และนายมี. (2504). *วรรณกรรมบางเรื่องของสุนทรภู่และนายมี*. หน้า 61.

2.2 การค้ากับส่วนภูมิภาค

การค้าขายในส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศก็มักจะเกิดขึ้นอยู่โดยทั่วไป แต่สภาพการค้าขายจะคึกคักมากน้อยแตกต่างกันออกไป ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายๆ ประการด้วยกัน เช่น สภาพพื้นที่ เส้นทางการคมนาคม จำนวนประชากร เป็นต้น และด้วยเหตุที่กรุงเทพมหานครเป็นเมืองศูนย์กลางทางเศรษฐกิจของประเทศ การติดต่อค้าขายระหว่างเมืองหลวงและในส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศจึงมีอยู่อย่างต่อเนื่องเรื่อยมา การค้าขายตามส่วนภูมิภาคต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3 นับว่ามีการขยายตัวมากกว่าช่วงก่อนหน้านี้นี้มาก ดังที่จะสังเกตได้จากการเจริญเติบโตของการค้าตามแถบหัวเมืองต่างๆ ของประเทศที่ขยายตัวเพิ่มขึ้น¹ ซึ่งการค้าขายตามส่วนภูมิภาคนี้จะมีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเป็นผู้ประกอบการเช่นกัน² และการขยายตัวทางค้าขายที่เห็นได้อย่างเด่นชัดที่สุดก็คือการค้าขายตามตลาดต่างๆ ภายในท้องถิ่นนั้นๆ นั่นเอง

ในระยะนี้ตามหัวเมืองต่างๆ ในส่วนภูมิภาคก็มีตลาดต่างๆ เกิดขึ้นด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะหัวเมืองทางภาคใต้เช่น จังหวัดนครศรีธรรมราช สงขลา ภูเก็ต เป็นต้น เพราะอยู่ติดกับทะเลทำให้สามารถเดินทางค้าขายทางเรือได้อย่างสะดวก ส่วนหัวเมืองในภาคอื่นๆ ก็มักจะอาศัยแม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางหลักในการติดต่อค้าขายกัน แต่ที่สำคัญก็คือตลาดต่างๆ ตามหัวเมืองเหล่านี้ได้มีการติดต่อค้าขายเชื่อมโยงถึงเมืองหลวงด้วย โดยผ่านทางพ่อค้าต่างๆ ที่เข้ามาหาซื้อสินค้าเพื่อนำไปขายต่อยังตลาดที่กรุงเทพมหานคร³ เพราะเป็นตลาดจุดศูนย์กลางของการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งนอกจากจะมีทั้งพ่อค้าลูกค้าที่เป็นชาวไทยแล้วยังมีพ่อค้าและลูกค้าชาวต่างชาติอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมาก ที่ต้องการสินค้าที่มีอยู่ในส่วนต่างๆ ทางส่วนภูมิภาค แต่ไม่สามารถที่จะออกไปหาซื้อหาแลกเปลี่ยนสินค้ากันได้ ทำให้พ่อค้าคนกลางเริ่มเข้ามามีบทบาทในการขนส่งสินค้าจากแหล่งผลิตตามส่วนภูมิภาคต่างๆ เข้าสู่ตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร

ตลาดต่างๆ ที่เกิดขึ้นในส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ตามบริเวณภายในตัวเมืองของเมืองต่างๆ เหล่านั้น ตลาดต่างๆ ในหัวเมืองช่วงระยะนี้ก็มีทั้งตลาดน้ำและตลาดบก เช่นเดียวกับตลาดในกรุงเทพมหานคร การค้าขายภายในตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมินาณั้นจะมีความ

¹สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2538, กันยายน-ธันวาคม). การค้าภายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. วารสาร *สุโขทัยธรรมนิสา*. 8(3): 109.

²สารตราเจ้าพระยาจักรีนั่งตั้งเงินหัวเป็นก้านนตลาด. (จ.ศ. 1209). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 45, จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3.

³สารตราเจ้าพระยาจักรีนั่งตั้งเงินทองเป็นก้านนตลาด. (จ.ศ. 1208). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46, จดหมายเทศุรัชกาลที่ 3.

คึกคักในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ดังตัวอย่างจากบทนิราศพระปฐม ที่สุนทรภู่¹ แต่งไว้ตอนหนึ่งว่า

ดูชาวแพแห่ซื้องานของขาย	ที่เรือพายขึ้นล่องเป็นของสวน
ทำเรือทูนเรือทอดจอดเป็นพรวน	ตลาดล้นจ้านจัดออกยัดแอ
ทั้งสองแถวแจวไปมิใคร่ตลอด	ต้องเลี้ยวลอคดหลีกเลี่ยงวัดแนว
ทั้งไทยจีนฝรั่งแขกแปลกแปลกแล	พวกชาวแพสารพันจะบรรจง
ขายเครื่องแก้วเครื่องทองของทั้งหลาย	ทั้งผ้าลายม่วงแพรและระหง
เสื่อกระเปาะขาวม้าผ้าสับ	ที่รูปทรงสำอองเป็นช่างเข็บ

สุนทรภู่²

จากบทนิราศดังกล่าว ทำให้ทราบว่า ได้มีการติดต่อค้าขายสินค้าต่างๆ ภายในตลาดน้ำกันอย่างคึกคัก นอกจากชาวไทยแล้วยังมีชาวต่างชาติเข้ามาทำการติดต่อค้าขายภายในตลาดด้วยเช่นกัน นอกจากตลาดภายในตัวเมืองแล้วยังมีตลาดตามแหล่งชุมชนอื่นๆ ซึ่งเป็นชุมชนแหล่งใหญ่ที่มักจะอยู่ติดกับแม่น้ำลำคลองสายสำคัญต่างๆ อีกด้วย ดังที่ได้ปรากฏอยู่ในบทนิราศเมืองเพชร อีกตอนหนึ่งว่า

ถึงแม่กลองสองฝั่งเขาดังบ้าน	นำสำราญเรือนเรือคูเหลือหลาย
บ้างย่างปลาตำเคียงคูเรียงราย	ดูวนวายวิ่งไขว่กันใหญ่น้อย
ขายสำเร็จเปิดไก่อั้งไข่พอก	กระเบนกระบอกลาทุทั้งปูหอย
ถูกค้ารับนับกันเป็นพันร้อย	ปลาเล็กน้อยขมงโกรยโกยกระบุง
นางแม่ค้าปลาเค็มก็เต็มสวดย	กำไรรวมรวมประจบจนครบถุง
บ้างเหน็บท้องปองปูยุดยุดตุง	ต่างบำรุงรูปร่างสำอองตา

สุนทรภู่³

¹ สุนทรภู่เป็นกวีที่มีชื่อมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ต่อมาได้รับการแต่งตั้งเป็นพระสุนทรโวหาร ในสมัยรัชกาลที่ 2 และในช่วงนี้เองที่เป็นช่วงชีวิตที่รุ่งโรจน์ที่สุดและได้แต่งนิราศต่างๆ ไว้มากมาย สุนทรภู่นั้นเป็นคนที่มีโอกาสได้เดินทางท่องเที่ยวไปตามหัวเมืองต่างๆ อยู่เสมอ และก็น่าจะชอบแต่งนิราศถึงสิ่งที่ตนเองได้พบเห็นระหว่างการเดินทางด้วย.

² สุนทรภู่. (2500). นิราศของสุนทรภู่. หน้า 167.

³ แหล่งเดิม. หน้า 91.

จากสภาพการค้าขายของตลาดน้ำในส่วนภูมิภาคตามที่ปรากฏในบทนิราศนี้ทำให้คาดการณืได้ว่า ตามส่วนภูมิภาคอื่นๆภายในประเทศจะมีตลาดต่างๆเกิดขึ้นอยู่ทั่วไปเช่นกัน ซึ่งอาจจะมีทั้งตลาดใหญ่บ้างเล็กบ้างแตกต่างกันไปตามแต่สภาพของแหล่งชุมชนนั้นๆ และนอกจากตลาดน้ำต่างๆ ดังที่ยกตัวอย่างมาแล้วก็ยังมีตลาดบกเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากบทนิราศเมืองเกลงของสุนทรภู่ ที่มีความบางตอนว่า

เห็นสองแถวแนวถนนคนสะพรั่ง	บ้างยืนบ้างนั่งร้านประธานเสียง
ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง	เห็นเกลี้ยงเกลี้ยงกล้องเกลี้ยงเป็นอย่างกลาง
ขายหอยแครงแมงกูดกับปูม้า	หมึกแมงดาหอยคองรองกระถาง
พวกเจ๊กจีนสินค้ายามาวาง	มะเขือคางพะเพือกผักกาดคอง
ที่ขายผ้าหน้าดังก็เปิดโถง	ล้วนเมียโป่งหญิงขายมาจ่ายของ
ลักยี่สิบหีบออกเป็นกอบกอง	พี่เที่ยวท่องทัศนากนสาธณห์

สุนทรภู่¹

นอกจากบทนิราศต่างๆ ของสุนทรภู่แล้ว ก็ยังมีบทนิราศกลางของนายมีซึ่งเป็นกวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอีกท่านหนึ่ง ได้บรรยายถึงสภาพการค้าขายภายในตลาดบกที่หัวเมืองทางใต้ไว้ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า

ตั้งตลาดสองแถวแนวถนน	ล้วนฝูงชนอิงอ้อมมาซื้อขาย
เสียงกระหนุงกระหนิงทั้งหญิงชาย	บ้างร้องขายลูกพะเนียงเคียงกันอิง
บ้างก็ขายมะปริงปรางมะทรางสด	ทุเรียนรสชื่นใจสิบใบสลึง
ชมตลาดลานจิตคิดรำพึง	นึกคณิงทัศนากแล้วคลาไคล

เสมียนมี²

เมื่อพิจารณาถึงสินค้าต่างๆ ที่พ่อค้าประชาชนได้นำมาแลกเปลี่ยนซื้อขายกันภายในตลาดต่างๆ จากบทนิราศที่กล่าวมา จะพบว่านอกจากสินค้าท้องถิ่นพื้นเมืองแล้วยังมีสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายด้วย พ่อค้าและลูกค้านั้นที่เข้ามาค้าขายกันที่ตลาดก็มีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ทำให้ทราบได้ว่าพ่อค้าและลูกค้านั้นๆ ซึ่งได้เดินทางเข้ามาค้าขายอยู่ภายในตลาดที่มีอยู่ตามส่วนภูมิภาคจะมีการติดต่อค้าขายกับแหล่งตลาดอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียงเช่นกัน

¹สุนทรภู่. (2500). นิราศของสุนทรภู่. หน้า 10.

²นายมี. (2494). นิราศกลาง. หน้า 4.

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นจะเห็นว่า ได้มีการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าเกิดขึ้นอยู่ทั่วไปตามแหล่งตลาดของชุมชนต่างๆ ในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ภายในประเทศ โดยอาศัยตลาดต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายในชุมชนเป็นจุดศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้า ตลาดต่างๆ ตามชนาเมืองบางที่ก็เป็นตลาดประจำและบางส่วนก็เป็นตลาดนัด ซึ่งมักจะมีวันนัดเอาสินค้าต่างๆ เข้ามาขายตามวันและเวลาที่คนในท้องถิ่นนั้นเป็นผู้กำหนดกันขึ้น อาจจะประมาณเดือนละครั้งหรือเป็นอาทิตย์ละครั้งก็ได้แล้วแต่จะตกลงกันในชุมชนนั้นๆ¹ ตลาดนัดบางที่ก็นิยมจัดตามเทศกาล ในทางพุทธศาสนาด้วย² และการจัดตลาดนัดในแต่ละครั้งก็มักจะมีพ่อค้าประชาชนให้ความสนใจเป็นอย่างมากเช่นกัน³ ตลาดนัดและตลาดประจำต่างๆ เหล่านี้ถือว่าเป็นแหล่งรวบรวมสินค้าที่สำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะสินค้าที่ประชาชนในท้องถิ่นผลิตได้ก็จะมีแตกต่างกันออกไป เมื่อมีตลาดเกิดขึ้นตามแหล่งต่างๆ จึงทำให้มีจุดรวบรวมสินค้า ทำให้ทั้งพ่อค้าและลูกค้ามีความสะดวกในการซื้อขายและเปลี่ยนสินค้ากันได้โดยตรง⁴ และยังเป็นประโยชน์มากต่อพ่อค้าคนกลางที่จะนำสินค้าต่างจากต่างท้องถิ่นต่างๆ เข้าไปค้าขายต่อที่ตลาดในกรุงเทพมหานคร ซึ่งถือว่าเป็นตลาดแห่งใหญ่ที่สุดของประเทศต่อไป

การเจริญเติบโตของตลาดต่างๆ ในส่วนภูมิภาคและการเคลื่อนย้ายของสินค้าจากแหล่งผลิตตามชนบทเข้าสู่ตลาดแหล่งใหญ่ภายในกรุงเทพมหานครนั้น ก็มีความสำคัญต่อการประกอบอาชีพของประชาชนเช่นกัน เพราะว่ามีประชาชนตามท้องถิ่นต่างๆ ในส่วนภูมิภาคจำนวนไม่น้อยที่ทำการค้าขายเล็กน้อยหรือประกอบการค้าเป็นอาชีพเสริม กล่าวคือถ้าอยู่ทางภาคเหนือจะนิยมเรียกกันว่าพ่อค้าวัวต่าง พ่อค้าเหล่านี้จะใช้วัวเทียมเกวียนบรรทุกสินค้าออกจากหมู่บ้านของตน เพื่อนำสินค้าต่างๆ ออกไปค้าขายยังแหล่งตลาดชุมชนในหมู่บ้านอื่นๆ แล้วก็จะซื้อสินค้ากลับมาขายยังหมู่บ้านของตนเอง ส่วนพ่อค้าทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเรียกว่านายฮ้อยหรือนายร้อย ซึ่งก็จะคุมฝูงวัวควายและบรรทุกสินค้าออกไปขายในต่างจังหวัดใกล้เคียงอยู่เสมอ แต่ถ้าเป็นพ่อค้าทางแถบภาคกลางส่วนใหญ่ก็จะใช้เรือเป็นพาหนะเร่ขายสินค้าตามแม่น้ำลำคลองสายต่างๆ จึงมักจะเรียกกันว่าพ่อค้าเรือเร่ ซึ่งถ้าหากเป็นทางภาคใต้ก็จะมีการเดินทางออกไปค้าขายยังแหล่งตลาดต่างๆ ตามหัว

¹ ชัย เรืองศิลป์. (2525). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2453 ด้านเศรษฐกิจ. หน้า 128.

² เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ. หน้า

13.

³ จุนวิจิตรมาตรา. (2512). ประวัติการค้าไทย. หน้า 34.

⁴ สุนันท์ ไชยเมธ. (2324). สภาพเศรษฐกิจและสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

หน้า 9.

เมืองใกล้เคียงอยู่เป็นประจำ¹ สินค้าต่างๆ ที่นำไปขายก็มักจะเป็นสินค้าจากผลผลิตทางการเกษตร หรือพวกของป่าต่างๆ ที่มีอยู่ภายในท้องถิ่นของตนเป็นหลัก

ตลาดต่างๆ ในส่วนภูมิภาคนี้จะมีอยู่อย่างมากมาย โดยเฉพาะตามหัวเมืองใหญ่ๆ ซึ่งรัฐบาลมักจะได้มีการแต่งตั้งกำนันตลาด² เพื่อคอยดูแลการค้าขายภายในตลาดอยู่เสมอเช่น การแต่งตั้งกำนันตลาดที่เมืองพิษณุโลก กำแพงเพชร สระบุรี นครสวรรค์ เป็นต้น³ ตลาดต่างๆ เหล่านี้จึงถือว่าเป็นแหล่งรายได้ของรัฐบาลด้วย เพราะตลาดเหล่านี้ก็ต้องมีการเสียภาษีให้กับทางรัฐบาลเช่นกัน ในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลเก็บเงินจากภาษีร้านค้าต่างๆ ได้ถึง 150,000 บาท⁴

เหตุผลที่สำคัญอย่างหนึ่งที่รัฐบาลได้ให้ความสำคัญต่อตลาดต่างๆ ในส่วนภูมิภาคเหล่านี้ก็เพราะตลาดในส่วนภูมิภาคจะเป็นตัวกระจายความเจริญของการค้าขายภายในประเทศได้เป็นอย่างดี และที่สำคัญคือตลาดเหล่านี้ยังเป็นที่รวบรวมของสินค้าต่างๆ ที่ทางรัฐบาลต้องการด้วย ซึ่งในบางครั้งรัฐบาลก็ยังได้สั่งซื้อสินค้าต่างจากตลาดเหล่านี้เพื่อเก็บรวบรวมส่งออกขายต่างประเทศด้วยก็มี เช่น การที่รัฐบาลได้จัดซื้อน้ำตาลทราย⁵ หรือการซื้อพริกไทยจากตลาดต่างๆ ทางหัวเมืองเพื่อรวบรวมส่งออกขาย⁶ เป็นต้น ซึ่งก็แน่นอนว่าจะต้องมีการลำเลียงผลผลิตที่เป็นสินค้าต่างๆ เข้ามาที่กรุงเทพมหานคร และเส้นทางที่จะสะดวกที่สุดก็คือเส้นทางลำเลียงสินค้านานี้เอง มัลลอค ได้กล่าวถึงกล่าวถึงการลำเลียงสินค้าไว้ว่า “ประเทศสยามนั้นมีแม่น้ำลำคลองสายเล็กสาย

¹ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2537, พฤษภาคม-สิงหาคม). ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยจากนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. *สุโขทัยธรรมาธิราช*. 7(2): 41.

²กำนันตลาดคือคนที่คอยดูแลความสงบเรียบร้อยในการค้าขายสินค้าของพวกพ่อค้าต่างๆ รวมถึงคอยเก็บภาษีในการค้าขายภายในตลาดด้วย และมีข้อน่าสังเกตว่ากำนันตลาดในระบายนี้นี้มักจะเป็นผู้หญิงเสียเป็นส่วนใหญ่.

³สารตราแต่งตั้งกำนันตลาดหัวเมืองฝ่ายเหนือ 5 เมือง. (จ.ศ. 1204). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46, จดหมายเหตุการณ์ที่ 3. สารตราแต่งตั้งอำนวยการกำนันตลาดกำแพงเพชร. (จ.ศ. 1208). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 19, จดหมายเหตุการณ์ที่ 3. สารตราแต่งตั้งอำนวยการกำนันตลาดสระบุรี. (จ.ศ. 1205). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57, จดหมายเหตุการณ์ที่ 3. และ สารตราแต่งตั้งอำนวยการกำนันตลาดนครสวรรค์. (จ.ศ. 1207). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 274/1, จดหมายเหตุการณ์ที่ 3.

⁴ดี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3*. หน้า 185.

⁵สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยานครชัยศรี. (จ.ศ.1207). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 276, จดหมายเหตุการณ์ที่ 2.

⁶ไพรัตน์ จันทราชิต. (2528). ความคิดใหม่ทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394). หน้า 55.

น้อยอยู่ทั่วไปมากมายได้รับน้ำมาจากลำน้ำใหญ่คือแม่น้ำเจ้าพระยา แทนที่จะเดินทางทางบกราษฎรมักจะสัญจรไปทางน้ำด้วยเรือลำเล็กๆ และบรรทุกข้าวของสินค้าไปได้ในคราวเดียวกัน ผลผลิตภายในประเทศก็ล้วนแต่ส่งด้วยวิธีนี้ทั้งสิ้น...¹

3. บทบาทของตลาดในการค้ากับต่างชาติ

ชาวต่างชาติหรือชาวต่างประเทศก็เป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง ที่ทำให้เกิดการขยายตัวทางการค้าทั้งภายในประเทศและการค้าระหว่างประเทศ ชาวต่างชาติส่วนใหญ่ที่เดินทางเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศในช่วงนี้ มักจะนิยมประกอบอาชีพที่เกี่ยวข้องกับทางการค้าหรือไม่ก็จะเป็นแรงงานรับจ้างต่างๆ ชาวต่างชาติต่างๆ ทั้งชาวตะวันตกและชาวตะวันออกเหล่านี้ โดยมากก็จะนิยมประกอบธุรกิจการค้าที่กรุงเทพมหานครเป็นส่วนใหญ่² โดยเฉพาะชาวจีนนั้นแม้ว่าจะมีทุนดำเนินกิจการเพียงเล็กน้อยก็สามารถประกอบการค้าได้³ ซึ่งจะเป็นทั้งพ่อค้าเร่ พ่อค้าตามร้านค้าต่างๆ ในตลาด และยังทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางในการติดต่อค้าขายระหว่างตลาดภายในกรุงเทพมหานครกับตลาดต่างๆ ในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศด้วย⁴ ส่วนพ่อค้าชาวยุโรปนั้นก็ถือว่าเป็นพ่อค้าและลูกค้ารายใหญ่ ซึ่งจะใช้เรือขนาดใหญ่ในการเดินทางทำให้ขนส่งสินค้าต่างๆ ได้คราวละมากๆ

นอกจากชาวต่างชาติที่ได้อาศัยอยู่ภายในประเทศแล้ว ชาวต่างชาติอีกส่วนหนึ่งที่สำคัญมากก็คือชาวต่างชาติจากภายนอกประเทศที่เดินทางเข้ามาภายในกรุงเทพมหานครเพื่อติดต่อทำการค้าขายโดยตรง ชาวต่างชาติเหล่านี้โดยมากจะใช้เรือขนาดใหญ่ในการเดินทาง ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 มีเรือบรรทุกสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก ดังบันทึกของนิล ที่กล่าวไว้บางตอนว่า “ตามลำน้ำก็ดูวุ่นวายไปหมด พวกที่อยู่บนเรือสินค้าขนาดต่างๆ ของคนทุกชาติทุกภาษา ต่างก็เตรียมการจัดการเรื่องที่จอดเรือ...”⁵ ซึ่งสอดคล้องกับที่หมอบรัดเลย์ (Bradley) ได้เขียนไว้ตอนหนึ่งว่า “ในครั้งกระนั้นเมื่อมีเรือสำเภาเข้ามา นับว่าเป็นสิ่งที่พอใจของ

¹ ด้ อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 116.

² ภาสกร พงษ์ไพบูลย์ และ คริส เบเกอร์. (2539). เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 169-170.

³ พูนเกษ จันทกานานนท์. (2527). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. หน้า 37.

⁴ จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2525). สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลโดย พรรณี จิตรพลรักษ์; และคนอื่นๆ. หน้า 104.

⁵ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า 76.

ประชาชนยิ่งนัก ด้วยเรือสำเภาเหล่านั้นนำเอาของดีๆ ของหายากและของแปลกๆ เข้ามาขายมากมาย พอเรือสำเภาเข้ามาถึงก็มีฝูงคนไปประชุมกันซื้อของหนาแน่น”¹

จากข้อความบางตอนข้างต้นอย่างน้อยก็ทำให้ทราบว่า ในกรุงเทพมหานครมีเรือสินค้าของพ่อค้าต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขาย และมักได้รับความสนใจจากลูกค้าภายในเมืองหลวงด้วย การติดต่อค้ากับต่างชาติคงมีให้เห็นอยู่เสมอ ดังจะทราบจากบทนิราศของเสมียนมี ที่กล่าวไว้ว่า

มีสำเภาเลากามาค้าขาย	ทอดอยู่ท้ายเวียงไชโยบนองเมือง
มีสินค้าสารพัดไม่ขัดเคือง	ที่ในเมืองเป็นสุขสนุกสบาย
ตลาดบกตั้งเบียดกันเสียดแทรก	คิบบุกแลกเงินเหรียญเที่ยวเวียนขาย
พวกไทยเจ๊กแขกชาวขายผ้าลาย	มาตั้งรายเรียงพับสลับกัน

เสมียนมี²

ในสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงมีชาวต่างชาติทั้งทางประเทศตะวันออกและตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่กรุงเทพมหานครอยู่เสมอ ตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานครจึงมีบทบาทที่สำคัญต่อการค้าขายระหว่างพ่อค้าและลูกค้าชาวต่างชาติเหล่านี้เช่นกัน

3.1 ชาติตะวันออก

พ่อค้าจากชาติตะวันออกในระยะนี้ส่วนมากจะเป็นพ่อค้าชาวจีน โดยในปีหนึ่งๆ จะมีเรือพ่อค้าสำเภาจากจีนเข้ามาทำการค้าขายอยู่ที่กรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก³ เรือสินค้าต่างๆ เหล่านี้เป็นเรือที่มาจากประเทศจีนและตามเมืองท่าอื่นๆ ด้วย⁴ มัลลอค ได้กล่าวถึงเรือของพ่อค้าชาวจีนที่เข้ามาค้าขายไว้ตอนหนึ่งว่า

มีเรือสำเภากว่า 150 ลำ เดินทางสู่แม่น้ำของกรุงเทพฯ โดยมาจากกวางตุ้ง ส่วนต่างๆ ของเมืองจีน ไหหล่า โคจินจิน สิงคโปร์ เกะหมาก และแถบคาบสมุทรมาเลย์เฉลี่ยแล้วมีระวางบรรทุกมากกว่า 25,000 ตันขึ้นไปทั้งหมดบรรทุกสินค้าเต็มลำและนำสินค้ามีค่ากลับ

¹กรมศิลปากร. (2524). ประชุมพงศาวดาร (ภาคที่ 31) จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประกาศศาสนา ตอน 1 ตั้งแต่ พ.ศ. 2371 ถึง พ.ศ. 2379. หน้า 28.

²นายมี. (2494). นิราศอลาง. หน้า 37.

³วรารณ ทินานนท์. (2522). การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 71.

⁴เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. (2523). สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398. หน้า 114-115.

ไปเต็มลำเช่นกัน ธุรกิจการค้ากำลังเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งทำให้ขณะนี้ระวางบรรทุกเพิ่มขึ้นเป็น 60,000 ตันต่อปี...¹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีพ่อค้าชาวจีนจากต่างประเทศจำนวนไม่น้อย ที่นำสินค้าเข้ามาขายยังตลาดภายในกรุงเทพมหานคร และเมื่อเข้ามาถึงตลาดภายในตัวเมืองแล้วก็มักจะใช้เรือของตนเองดัดแปลงทำเป็นร้านค้าขายสินค้าชั่วคราว ถ้าหากว่าเป็นเรือสินค้าขนาดใหญ่ก็มักจะใช้เรือทำเป็นร้านค้าขายสินค้าไปในตัวดังที่ นิล ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

ทันทีที่เรือสำเภาจากเมืองจีนมาถึงบางกอก ... ก็จะจัดการเอาผ้าใบบังแดดออกมาคลุมทั้งหัวเรือและท้ายเรือทำให้ดูคล้ายกับหลังคาบ้าน นอกจากนั้นก็ยังชิงไปทางข้างๆ เรือทั้งสองข้าง ฉะนั้นเมื่อฝนตกผ้าก็จะช่วยขังน้ำเอาไว้กันไม่ให้ลงไปยังตลาดฟ้าเรือ เมื่อเสร็จแล้วทุกคนก็ช่วยกันตั้งร้านชั่วคราวขึ้น ทั้งสองข้างตลาดฟ้าวางตัวอย่างสินค้าที่นำเข้ามาขาย เพื่อให้สะดวกแก่ผู้ที่ขึ้นมาดู ระหว่างร้านก็จะมีทางเดินเหลือไว้ให้คนเดินไปเดินมาเมื่อขึ้นมาซื้อของ และของทุกอย่างที่นำมาก็จะเอาออกมาให้ผู้คนที่ได้ตรวจดู...²

พ่อค้าจีนที่เดินทางเข้ามาค้าขายในกรุงเทพมหานครนั้น ส่วนใหญ่ก็จะเข้าไปค้าขายที่ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครด้วย และเมื่อทำการขายสินค้าที่บรรทุกเข้ามาหมดแล้ว พ่อค้าจีนเหล่านี้ก็จะได้เตรียมการหาซื้อสินค้าต่างๆ ตามตลาดในตัวเมืองกลับออกไปขายต่อที่ประเทศจีนต่อไป นิล ได้บรรยายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้อีกตอนหนึ่งว่า

แต่ละคนก็จะเตรียมหาซื้อสินค้า ที่เป็นส่วนของตนเพื่อนำกลับไปขายยังเมืองจีน โดยเลือกแต่ของที่คิดว่าคนจีนนิยม สินค้าที่นำกลับไปก็อาจจะซื้อบ้างแลกเอาบ้าง นำประหลาดใจมากที่สินค้าต่างๆ ที่บรรทุกขึ้นไปบนเรือสำเภาลำเดียวกันนี้ ส่วนใหญ่แล้วก็มักจะไม่ซ้ำกันเกินกว่าสองชนิดเลย นี่ก็เป็นความฉลาดอย่างหนึ่งของคนจีน ที่ทำการค้าอย่างมีแผนทั้งขามาและขายกลับ...³

¹ ศี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 130.

² เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกติน. หน้า 157.

³ แผลงเดิม. หน้า 158.

เสมียนมี ได้บรรยายถึงเรือสำเภาจากเมืองจีนที่เข้ามาค้าขายอยู่ที่กรุงเทพมหานคร และบรรทุกสินค้าจำพวกของป่าและผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่าสัตว์ชนิดต่างๆ เช่น ไม้ฝาง ไม้แดง ลูกกระเบา หนังสัตว์ และเขาสัตว์ต่างๆ กลับไปขายที่เมืองจีนไว้ในนิราศสุพรรณ ตอนหนึ่งว่า

ที่หน้าแพแม่น้ำล้นสำเภา	เห็นปลายธงรวิพลีพลาบตา
บรรทุกของเมืองไทยไปต่างๆ	ไม้แดงฝางสารพัดแก้งจัดหา
ทั้งเอ็นหนังลูกกระเบาเขานอง	เอาไปค้าเมืองจีนกินกำไร

เสมียนมี¹

เกี่ยวกับเรื่องนี้ อินแกรม (Ingram) แสดงความเห็นไว้ว่า พ่อค้าชาวจีนเป็นชาติที่ได้เปรียบมากที่สุด เพราะเป็นผู้ที่ติดต่ออย่างใกล้ชิดกับทางรัฐบาลคังนั้นในปีหนึ่งๆ จึงมีเรือสินค้าจากจีนจำนวนมากเดินทางมาค้าขายที่กรุงเทพมหานครอยู่เสมอ² เมื่อซื้อสินค้าเป็นที่เรียบร้อยแล้วก็บรรทุกกลับออกไปค้าขายยังเมืองท่าต่างๆ ของจีนต่อไป ทำให้ในระบอบการค้าทางสำเภาระหว่างจีนและไทยเจริญมาก³ มัลลอคได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “เป็นที่ทราบกันดีว่าหลายปีมาแล้วที่พ่อค้าชาวจีนเข้ามาตั้งรกรากในสยามด้วยความเพลิดเพลินในการค้ากำไรให้กับเมืองต่างๆ ของจีน...”⁴ พ่อค้าเหล่านี้มักจะมีโรงเก็บสินค้ารวบรวมไว้ที่กรุงเทพมหานครด้วย ทำให้การขนส่งสินค้าทำได้สะดวกมากยิ่งขึ้น ดังที่ สังฆราชปาลเลกซ์ ได้บรรยายไว้ตอนหนึ่งว่า “ส่วนคนจีนกับคนอาหรับนั้นอาศัยความสันตติจิตเจณกรณีจึงรู้วิธีดำเนินการค้าอันถูกต้องกับประเทศสยาม เขาจึงสร้างคลังสินค้าขนาดใหญ่ สะสมสินค้าไว้ทีละเล็กละน้อยจนมีปริมาณมาก โดยพยายามหาโอกาสรับซื้อไว้ในราคาถูกที่สุด เมื่อเรือของพวกเขามาถึง ก็จะดำเนินการขนถ่ายสินค้าลงและขนสินค้าขึ้นบรรทุกระวางใหม่ได้ตามใจปรารถนา...”⁵

¹นายมี. (2504). นิราศสุพรรณ. หน้า 1.

²เจมส์ ซี อินแกรม. (2521). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยระหว่างปี ค.ศ.1850-1970. แปลโดย สุวิทย์ พิกขาว. หน้า 25.

³เจนนีเฟอร์ เวย์น คูชแมน. (2528). การค้าทางเรือสำเภาจีนสยาม ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 35-41.

⁴ดี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 131.

⁵ปาลเลกซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 307.

สินค้าต่างๆ ที่พ่อค้าชาวจีนนิยมจะเป็นสินค้าประเภทสัตว์ป่าต่างๆ ซึ่งนำไปทำเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ และใช้เป็นส่วนประกอบสำคัญของการผลิตยาจีน ทำให้พ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวจีนที่อยู่ในเมืองไทยมีการส่งออกสัตว์และผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่า เช่น หนังสัตว์ เขาสัตว์ กระดูกสัตว์ ขนสัตว์ต่างๆ ออกไปจำหน่ายที่ประเทศจีนเป็นจำนวนมาก ดังจะทราบจากบันทึกของ ครอว์ฟอร์ด คนหนึ่งที่กล่าวไว้ว่า

ในกระบวนการอาหารประเภทสัตว์ ก็มีผลิตในสยามมากมายหลายชนิดซึ่งเหมาะสำหรับส่งออกจำหน่าย ส่วนใหญ่อยู่ในมือของชาวจีนเกือบทั้งหมด สินค้าเหล่านี้ได้แก่ หนังสัตว์เป็ดไก่ เขาสัตว์ กระดูก งา ขนนก ปลาเค็ม ครั่งและรังนก ... รวมทั้งหนังควาย หนังช้าง และหนังแรด ประเภทขนสัตว์ก็ได้แก่ ขนเสือโคร่ง เสือดาว นาก และแมว นอกจากนี้จะมีการจัดส่งออกไปเพื่อใช้ผลิตสินค้าต่างๆ แล้ว พวกพ่อค้าจีนยังได้จัดส่งนอแรดและเขากวางออกเป็นสินค้าออกเพื่อใช้เป็นองค์ประกอบในการผลิตยาจีน ในสินค้าจำพวกกระดูกก็มีส่งออกไปขายยังประเทศจีนเป็นจำนวนมาก...¹

สำหรับสินค้าที่นำเข้ามาขายจากเมืองท่าต่างๆ ของประเทศจีนนั้น ก็มีมากมายหลายอย่างด้วยกันทั้งอาหาร เสื้อผ้าและเครื่องประดับ เครื่องมือใช้สอย และของเบ็ดเตล็ดต่างๆ ดังที่ นีล ได้บรรยายไว้ตอนหนึ่งว่า

จีนยังส่งขนมหวานมาขายในบางกอก เพราะคนสยามยังทำของอะไรก็ตามที่ให้ได้และหวานเหมือนจีนไม่ได้ จากเมืองมาเก๊าและกวางตุ้งก็มีงานฝีมือไหมชาตินี้นานถึงผ้าเนื้อหยาบ เครื่องประดับโลหะต่างสี พัดงาสลัก พัดขนนกที่มีภาพวาด กระดาษฟางสี ถาดญี่ปุ่น นวมใส่กาน้ำชา กล้องปริศนาทำด้วยงาช้าง กระเบื้องเคลือบฝีมือยอดเยี่ยม มีดเงิน กล้องไฟ กระดาษเขียนหนังสือจีน กล้องใส่สีหมึก ก้อนหมึกอินเดียอย่างดี รังนก กวาง ยาง พักคอง และของต่างๆ อีกมากมายและยังมีหมวกฟางและรองเท้าจีน...²

สินค้าจากประเทศจีนเหล่านี้เป็นสินค้านำเข้าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 แล้ว และยังคงได้รับความนิยมจากลูกค้าในประเทศเป็นอย่างดี สินค้าเหล่านี้จึงได้นำเอามาค้าขายอยู่เสมอในระยะ

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 104.

²เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกติน. หน้า 156-157.

ต่อมา¹ ครอว์ฟอร์ด ได้บรรยายไว้อย่างละเอียดถึงสินค้านำเข้าที่พ่อค้าชาวต่างชาตินิยมนำเข้ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันว่า...

สินค้าต่างประเทศและสินค้าที่ชาวสยามรับซื้อไว้เป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าเหล่านี้ โดยทั่วๆ ไปได้แก่ พวกสินค้าที่มาจากเมืองจีน สินค้าที่สยามส่งเข้ามาจากจีนได้แก่ไหม เครื่องถ้วยชาจีนเป็นปริมาณมาก เครื่องเคลือบชนิดเนื้อละเอียด ชาจีน กระดาษ ของเล่น และพวกเครื่องนุ่งห่มบางประเภท ... จากประเทศอินเดีย ชาวสยามส่งสินค้าจำพวกฝิ่น สินค้าเสื้อผ้าสำเร็จรูป และไหมปักเข้ามา...²

ปริมาณการค้าขายของชาวจีนที่กรุงเทพมหานครจึงมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ดังจะเห็นได้จากปริมาณเรือบรรทุกสินค้าของพ่อค้าชาวจีนที่ได้เข้ามาติดต่อค้าขายยังกรุงเทพมหานครในบางปี ช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ดังต่อไปนี้

ตาราง 4 เปรียบเทียบจำนวนเรือสินค้าระหว่างจีนและไทยในสมัยรัชกาลที่ 3

ปี พ.ศ.	เรือสินค้าจีน	เรือสินค้าไทย
2367	72	53
2370	88	55
2379	90	65
2386	91	68
2393	97	69
รวม	520	366

ที่มา : เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. (2523). สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398. หน้า 114.

จากตารางดังกล่าวข้างต้นทำให้ทราบว่า มีเรือสินค้าจากพ่อค้าจีนเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่กรุงเทพมหานครอย่างแน่นอน แม้ว่าจะไม่ทราบตัวเลขที่ต่อเนื่องกันแต่ก็ทำให้เห็นว่าในสมัย

¹ คี อี มีลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 176-182.

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 105.

รัชกาลที่ 3 จะมีพ่อค้าจีนอยู่จำนวนไม่น้อยที่เดินทางเข้ามาที่กรุงเทพมหานครและก็มีแนวโน้มว่าจะเพิ่มขึ้นด้วย ในขณะที่เดียวกันก็มีเรื่องของพ่อค้าจากไทยเดินทางไปค้าขายที่จีนด้วย แต่มีจำนวนน้อยกว่าเรื่องของพ่อค้าชาวจีนที่เข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานคร ชาวต่างชาติที่เป็นชาวตะวันออกในระยะนี้ส่วนใหญ่ก็คือชาวจีน พ่อค้าชาวจีนจึงกลายเป็นผู้ที่มียุทธศาสตร์ทางการค้าขายมากที่สุด¹ ส่วนชาติอื่นๆ ยังมีอยู่ค่อนข้างน้อย แม้แต่พ่อค้าชาวไทยเองที่ประกอบอาชีพค้าขายโดยตรงก็คาดว่ายังคงมีไม่มากนักเช่นกัน ส่วนใหญ่ก็มักจะประกอบอาชีพทางการเกษตรเป็นหลักและนำผลผลิตต่างๆ ที่ผลิตได้มาจำหน่ายที่ตลาด พ่อค้าชาวไทยจึงไม่ได้ประกอบอาชีพหลักเป็นพ่อค้าเหมือนชาวจีน นอกจากพ่อค้าชาวจีนแล้วก็ยังมีพ่อค้าจากมาเลย์ด้วย มัลลอค ได้บรรยายสินค้าต่างๆ ที่มีการซื้อขายกันกับพ่อค้ามาเลย์ไว้ตอนหนึ่งว่า

เมืองของมาเลย์ที่เป็นเมืองขึ้นของประเทศสยามนั้น ได้แก่ ไทรบุรี ปัตตานี กลันตัน ตรังกานุ ... มีเรือสำเภาเล็กๆ อยู่ราว 50 ลำ ซึ่งมีน้ำหนักบรรทุก 700 ตันแล่นจากเมืองเหล่านี้เพื่อมาค้าขายกับสยามพร้อมด้วยสินค้าซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดชาวจีน และทำการซื้อขายกับพ่อค้าชาวจีนที่กรุงเทพฯ นั้นเอง อาทิเช่น ดีบุก พริกไทย หวาย ยางกำยานคุณภาพเยี่ยม ปลิงทะเล หนังสือตัวจีนต่างๆ สีเสียด สาอู รังนก หูลงาม กระเพาะปลา หมากจันทราเร็ว สีฝุ่นแดง เลื่อสีแดงและขาว การบูร และผงทอง เป็นต้น ... สินค้าที่พวกเขาซื้อกลับไปก็มี น้ำตาล ข้าวเกลือ ปลาแห้ง เนื้อควาย และเนื้อกวางตากแห้ง หนังสือสีแดงพื้นอ่อนและเบาะที่ขัดด้วยฝ้าย รองเท้าแบบมาเลย์ที่ทำในกรุงเทพฯ โดยฝีมือชาวจีน ยาสูบ กุ้งแห้ง กะปิ น้ำมัน รวมทั้งเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องแก้วอันเป็นเครื่องหัตถกรรมของชาวจีนก็ถูกซื้อกลับไปเป็นจำนวนมาก...²

นอกจากประเทศจีนและหัวเมืองมลายูแล้ว ประเทศที่เคยมีเรือเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายอยู่เสมอ อย่างเช่น ประเทศสิงคโปร์ ญวน และกัมพูชา ก็ยังคงมีความสำคัญและได้นำสินค้าต่างๆ เข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายที่กรุงเทพมหานครเช่นกัน มัลลอค ได้เคยกล่าวถึงประเทศเหล่านี้ไว้อย่างน่าสนใจว่า

¹ พูนเกษตร จันทกานนท์. (2527). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. หน้า 67.

² ดี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 134.

ประเทศที่มีบทบาทสำคัญทางการค้าในอนาคดกับประเทศจีน และประเทศสยามนั้นก็ คือสิงคโปร์นั่นเอง สินค้าส่วนใหญ่จะเป็นผ้าทอและฝิ่น ซึ่งใช้แลกเปลี่ยนกับน้ำตาลทราย พริกไทย ข้าว คันผาง รง ยางกำยาน งาช้าง เขากวาง และสินค้าอื่นๆ เป็นต้น ... ส่วนพวก ที่มาค้าขายกับสยามถัดไปก็คือ เกาะไหหลำ และ โคชินจีน ไหหลำนั่นล่องเรือสำเภากำนวน มากกว่า 50 ลำ พร้อมสินค้าหนัก 2,500 หาบ ค่อลามาเป็นประจำทุกปี ส่วนโคชินจีนมีจำนวนเรือพอๆ กัน แต่น้ำหนักบรรทุกน้อยกว่าคือ ประมาณ 800 หาบค่อลำ ... นอกจากนี้ยังมีเรือของกัมพูชา ... เต็มไปด้วยผลผลิตอันมีค่า ซึ่งบรรทุกใส่เรือมายังกรุงเทพฯ โดยมีเรือสำเภานี้ๆ ประมาณ 30 ลำ แล่นเลียบชายฝั่งมาพบกับเรือสำเภาของจีน ผลผลิตของ กัมพูชาประกอบด้วย รง กำยาน กระวาน ซึ่งมีคุณภาพเหนือกว่าที่อื่นใด ...¹

พ่อค้าที่เดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครนั้น โดยมากก็จะนำสินค้าต่างๆ ที่ได้บรรทุกเข้ามาออกมามาขายกันเองที่เรือของตนหรือที่ตลาดต่างๆ ดังที่นิล ได้เคยบันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า “หลังจากเสร็จภาระหน้าที่อันเหนื่อยยากตลอดการเดินทางในทะเลอันน่าเบื่อหน่ายและเต็มไปด้วยอันตราย พวกเขาก็ลงท้ายการเดินทางแต่ละเที่ยวโดยเปลี่ยนจากคนเดินเรือมาเป็นพ่อค้าหรือคนขายของ แล้วก็ลงนั่งเก้าอี้ตรงข้ามร้านของเขาคอยเชื้อเชิญลูกค้าให้เข้ามาหาซื้อสินค้า โดยใช้คำพูดชักชวนเลี้ยยัดขายอธิบายคุณภาพสินค้าว่าดี...”² แสดงให้ทราบว่าพ่อค้าเหล่านี้บรรทุกสินค้าต่างๆ เดินทางเข้ามาเพื่อค้าขายสินค้าตามตลาดย่านชุมชนภายในตัวเมืองโดยตรง คาดว่าตลาดต่างๆ ภายใน กรุงเทพมหานคร ในระยะนี้จะมีพ่อค้าจากประเทศต่างๆ เข้ามาติดต่อค้าขายอยู่เป็นประจำเช่นกัน ดังที่เสมียนมิ ได้แต่งเป็นนิราศไว้ตอนหนึ่งว่า

ไอ้สำเภาเหล่านี้ถึงมีเข้า	บรรทุกเอาสินค้าเข้ามาขาย
พี่เคยซื้อของเล่นไม่เว้นวาย	ไอ้เสียขายที่จะไปไกลสำเภา
เสมียนมิ ³	

¹ คี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 133-134.

² เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกศล. หน้า 157.

³ นามมิ. (2494). นิราศฉาง. หน้า 3.

3.2 ชาติตะวันตก

ชาติตะวันตกมีทั้งชาวอังกฤษ ฝรั่งเศส และอเมริกา เป็นสำคัญ ชาติตะวันตกต่างๆเหล่านี้มักจะเข้ามาซื้อขายสินค้าที่กรุงเทพมหานครโดยตรง ซึ่งจะนำเรือสินค้าขนาดใหญ่เดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อขายสินค้าต่างๆ หมดแล้วก็จะหาซื้อสินค้าตามแหล่งตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครออกไปขายต่ออีกทีหนึ่ง เบอร์นี (Burney) ได้เขียนเล่าถึงพ่อค้าชาวอเมริกันและอังกฤษไว้ตอนหนึ่งว่า “การค้าของพวกอเมริกันมีวิธีการที่สะดวกง่ายดาย และรวดเร็วมากกว่าพวกพ่อค้าอังกฤษผู้ที่ต้องการเวลานานมาก สำหรับระบายสินค้าส่วนใหญ่ และสินค้าเข้าหลายๆ อย่างเช่นฝ้ายและสินค้าอื่นๆ และต้องการหาสิ่งทดแทนอย่างอื่นแทนๆ กันเท่าที่จะหาได้ น้ำตาลเป็นสินค้าอย่างหนึ่งโดยไม่ต้องสงสัย...”¹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงช่วงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนี้ มีเรือจากชาติตะวันตกหลายลำเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่กรุงเทพมหานคร มอลลอค ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ข้าพเจ้าไม่ลังเลเลยที่จะประกาศให้ทราบทั่วทั้งเรือใบและเรือเดินทะเลของอังกฤษจำนวน 30 ลำ ซึ่งมีระวางบรรทุกราว 10,000 ตันนั้นได้มีโอกาสเดินเรือมาทำการค้ากับสยามแล้ว...”² ชาติตะวันตกเหล่านี้นอกจากจะเป็นพ่อค้าที่มีความสำคัญแล้ว ยังเป็นลูกค้าชั้นดีที่เข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างภายในตลาดเพื่อนำกลับไปค้าขายต่อยังประเทศของตนเอง นิล ได้เขียนเล่าไว้ตอนหนึ่งว่า

มีเรือสินค้าออกจากบางกอกไปสิงคโปร์ และบอมเบย์ไม่น้อยกว่า 20 ลำ ในปี ค.ศ.1841 (พ.ศ.2384) บรรทุกแต่น้ำตาลคิดเป็นน้ำหนักก็ประมาณสี่พันตัน นอกจากนี้แล้วยังมีเรือสินค้าอีกราว 4 ลำตรงไปยังอังกฤษ บรรทุกสินค้ามีชา น้ำตาล งาช้าง รงไม้สำหรับย้อมผ้า (ฝาง) ตะกั่ว เครื่องเทศ ฯลฯ สินค้าที่ส่งไปขายเมืองอังกฤษก็มีพวกหมากอย่างเดียวนี่ก็ได้รายได้จากภาษีอากรมากแล้ว ถ้าหากว่าทางรัฐบาลสยามจะเสนอให้เรือสินค้าทางยุโรปมาบ่อยขึ้นก็จะดี เพราะว่ามีตลาดที่พร้อมจะรับซื้อสินค้าจากยุโรปหลายอย่างเหมือนกัน...³

¹เฮนรี เบอร์นี. (2540). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 4. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกติน. หน้า 106-107.

²ดี อี มอลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 135.

³เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพฯ ในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกติน. หน้า 159.

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นทำให้ทราบว่า ชาติตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เริ่มให้ความสนใจที่จะเข้ามาติดต่อค้าขายที่กรุงเทพมหานครเช่นกัน มีพ่อค้าชาวอังกฤษจำนวนไม่น้อยที่นำเรือสินค้าเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครเป็นประจำ¹ โดยสร้างโรงเก็บรวบรวมสินค้าไว้ที่กรุงเทพมหานคร ดังที่ เบอร์นี กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “มีเรืออังกฤษ 3 ลำ ได้เดินทางไปกรุงเทพฯ ได้ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ หมดทุกลำแล้ว แต่ยังเหลือนายจิลลีส์กับพ่อค้าอังกฤษอีกนายหนึ่งอยู่ที่นั่น พร้อมด้วยสินค้าในสต็อกจำนวนมาก...”² รวมถึงพ่อค้าอเมริกันก็ได้เข้ามาค้าขายเพิ่มขึ้น³ ส่วนพ่อค้าจากชาติตะวันตกอื่นๆ ก็มีบ้างแต่ยังมีจำนวนน้อย มัลลอค ยังได้บันทึกถึงการค้าอีกว่า “หมู่พ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวจีนต่างจึ่งจะซื้อสินค้าจากเรือกำปั่นของอังกฤษอย่างรวดเร็ว ถ้าเรือเหล่านั้นมีสินค้าคุณภาพเท่าเทียมกันและราคาถูกกว่าสินค้าที่ทั้งพ่อค้าไทยและจีนครอบครองอยู่...”⁴ แสดงให้เห็นว่าสินค้าจากทางประเทศยุโรปก็เป็นที่นิยมของพ่อค้าและลูกค้าในตลาดและเป็นแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่ทำให้พ่อค้าชาวยุโรปเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่กรุงเทพมหานคร

ส่วนวิธีการค้าขายของพ่อค้าชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายในตลาดกรุงเทพมหานครนั้น นอกจากจะจ่ายเงินสดแล้วก็จะเป็นการซื้อขายโดยแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ มัลลอคได้บรรยายเอาไว้ตอนหนึ่งว่า

เมื่อท่านได้รับอนุญาตให้ค้าขายได้อย่างเสรี ท่านควรจะส่งคนของท่านที่พูดภาษาสยามได้ไปที่ตลาด พร้อมกับนำสินค้าหลายๆ ชนิดไปให้เจ้าของร้านพิจารณา แล้วจึงชวนอย่างสุภาพให้เขามาเยี่ยมชมท่านที่ร้านหรือสถานที่ประกอบการค้า ไม่ว่าจะอยู่ที่บนฝั่งหรือในเรือก็ตาม การค้าขายที่ได้ผลนั้นคือ การแลกเปลี่ยนสินค้าที่มีกับน้ำตาลทราย งาช้าง ครั่ง รง ยางกำยาน หรือสินค้าภายในประเทศอื่นๆ ตามที่ท่านต้องการ สินค้าจะนำส่งที่บนเรือกำปั่นของท่านในวันนั้นโดยไม่คิดค่าแรงแต่อย่างใด...”⁵

¹วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. (2530). แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดย นิจ ทองโสพิศ. หน้า 234.

²เฮนรี เบอร์นี. (2518). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 1. แปลโดย ศาวตรี สุวรรณสถิตย์. หน้า 209.

³เฮนรี เบอร์นี. (2540). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 4. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกศล. หน้า 107.

⁴คี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 131.

⁵แหล่งเดิม. หน้า 91.

ซึ่งความจริงแล้วชาวยุโรปที่เคยเดินทางเข้ามาเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานคร ต่างก็ทราบแล้วว่าจำเป็นต้องมีการตรวจสอบบัญชีสินค้าและราคาสินค้าต่างๆ จากรัฐบาลก่อน จึงจะอนุญาตให้ทำการค้าขายได้อย่างอิสระ¹ พ่อค้าชาวตะวันตกจึงมักจะใช้เวลาในช่วงนี้ออกสำรวจตลาด เพื่อตรวจสอบราคาและปริมาณสินค้าในท้องตลาด มัลลอคได้เขียนบันทึกแนะนำพ่อค้าต่างประเทศไว้อย่างน่าสนใจในช่วงที่รอคอยการตรวจสอบสินค้าจากเจ้าหน้าที่รัฐบาลว่า

ท่านอาจจะขอเลื่อนการนัดหมายออกไปได้ภายในวันหนึ่งหรือสองวันเพื่อใช้เวลาตรวจสอบความีเรื่องกำปั่นดำใดมาถึงแล้ว และมีสินค้าชนิดใดมาขายบ้าง ดูว่าในตลาดขณะนั้นมี การตอบสนองต่อสินค้าซึ่งคล้ายคลึงกับสินค้าที่ท่านนำเข้ามาอย่างน้อยเพียงใด และมีราคาเท่าไร? วิธีเดียวที่ท่านจะทราบได้ก็คือท่านจะต้องไปที่ตลาดด้วยตนเองหรือไม่เช่นนั้นก็ส่งคนที่ท่านไว้วางใจได้ให้แสวงหาเป็นไปซื้อสินค้าทั้งหลายซึ่งเหมือนกับที่ท่านมีอยู่...²

นีล บันทึกว่า “กิจการค้าขายโดยทั่วไปของพวกพ่อค้าที่อยู่ในเมืองบางกอกหรือระหว่างพวกเขาตนเอง หรือกับผู้ที่เขาเคารพนับถือ ส่วนใหญ่ก็ใช้วิธีติด (Tic) หรือเครดิตเอาไว้เวลาหนึ่ง พวกขายส่งจะได้รับอนุญาตให้ชำระหนี้สินให้หมดได้ภายในหนึ่งปี โดยจ่าย 4 เดือนครั้ง เครดิตให้อย่างเร็วที่สุด 40 วัน...”³ ตรงกับที่ ปาลเลกัวซ์ ได้บันทึกไว้ว่า “ในขณะที่เรือของเขาทำการเดินเรืออยู่เป็นเที่ยวที่สอง เอเยนต์ของเขาหลังจากที่รออยู่จนครบกำหนดสามเดือนแล้วก็ลงมือไปเที่ยวเก็บเงินจากลูกค้า...”⁴ แม้ว่าบางครั้งการค้าขายกับพ่อค้าและลูกค้าต่างๆ จะใช้วิธีเชื่อไว้ก่อนแล้วค่อยจ่ายทีหลัง แต่วิธีการค้าแบบนี้ก็มักจะไม่ค่อยเกิดปัญหาการค้างเงินเลย ตรงกับที่มัลลอค ได้บันทึกไว้ว่า “เมื่อเวลาติดต่อค้าขายด้วย ในระหว่าง 3 ปีที่ข้าพเจ้าอยู่ในประเทศสยาม บรรดาพ่อค้าต่างชำระเงินให้ครบถ้วนทุกครั้ง ไม่เคยต้องใช้กฎหมายมาจัดการกับเรื่องหนี้สินเลย ยามเมื่อจากมาเราก็ไม่เคยต้องประสบปัญหาด้านการเงินกับใครเลย...”⁵

¹เฮนรี เบอร์นี. (2516). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2. แปลโดย ศาวิตรี สุวรรณสถิตย์. หน้า 38-39.

²ดีอี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 95.

³เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นีล. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงเทพมหานครในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย สันจง สุวรรณโกติน. หน้า 160.

⁴ปาลเลกัวซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 307.

⁵ดีอี มัลลอค. (2538). เล่มเดิม. หน้า 95.

4. ผู้ซื้อและผู้ขายในตลาด

ผู้ซื้อและผู้ขายภายในตลาดก็คือพ่อค้าและลูกค้าที่เข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้ากันที่ตลาด แต่เนื่องจากว่าในระยะนี้รัฐบาลเป็นผู้ค้าด้วย เนื่องจากยังใช้ระบบการค้าแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าอยู่ จึงจะขอแยกการศึกษาเป็นสองด้านคือ รัฐบาล และเอกชน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

4.1 รัฐบาล

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พระคลังสินค้าของรัฐบาลถือว่าเป็นผู้ซื้อขายรายใหญ่ที่สุดภายในประเทศในช่วงเวลานี้ แม้ว่ารัฐบาลจะมีการตกลงทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลที่ 3 แล้วก็ตาม แต่ระบบพระคลังสินค้าของรัฐบาลก็ยังคงอยู่ต่อมา และมีหน้าที่เหมือนเดิมคือการผูกขาดทางการค้าต่างประเทศเพียงแต่ลดบทบาทลงไปบ้างเท่านั้น ซึ่งระบบที่พระคลังสินค้านำมาใช้ในการทำการค้ากับชาวต่างชาตินี้ก็ยังเป็นสิ่งที่ทำให้รัฐบาลสามารถได้รับผลประโยชน์ทางการค้าอย่างเต็มที่

แม้ว่าสนธิสัญญาเบอร์นีจะระบุสาระสำคัญเกี่ยวกับทางการค้าไว้ว่า ให้มีการค้าขายกันโดยตรงระหว่างพ่อค้ากับลูกค้าทั้งชาวไทยและชาวอังกฤษได้อย่างเสรีก็ตาม แต่ก็ยังมีขั้นตอนต่างๆ ที่ค่อนข้างยุ่งยากในการปฏิบัติอยู่มาก ทำให้พระคลังซึ่งเปรียบเสมือนพ่อค้าคนกลางรายใหญ่ที่สุดภายในประเทศยังคงเป็นผู้ควบคุมการค้าต่างๆ จากชาวตะวันตกไว้ มีเพียงแต่การเก็บภาษีปากเรือตามอัตราที่ได้กำหนดไว้ในหนังสือสัญญาเท่านั้นที่รัฐบาลสามารถปฏิบัติได้จริง แต่รัฐบาลกลับหันมาใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรแทน ระบบนี้จะทำให้เจ้าภาษีได้เปรียบมากในเรื่องการจัดเก็บภาษีที่ตนเองประมูลมาจากรัฐบาล¹ ซึ่งระบบนี้จะเป็นการผูกขาดทางอ้อมเพราะจะทำให้เจ้าภาษีสามารถกำหนดราคาสินค้าต่างๆ ที่ซื้อขายได้ พ่อค้าชาติดะวันตกจึงต้องซื้อสินค้าในราคาสูง และบางครั้งรัฐบาลยังฉวยโอกาสผูกขาดสินค้าบางชนิดด้วย² แต่อย่างไรก็ตามภายหลังจากที่ทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว จำนวนสินค้าผูกขาดต่างๆ ก็ลดลงอย่างมากเช่นกัน ดังจะสังเกตได้จากตารางที่ 5

¹ ฐาภา ประภาพันธ. (2524). ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงธนฯ ยุคต้น. หน้า 238-240.

² วงเดือน นาราสัจ. (2519). การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยก่อนมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394). หน้า 113, 117.

ตาราง 5 จำนวนสินค้าผูกขาดของพระคลังสินค้าก่อนทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

สินค้า	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3
รังก		✓	
ปิ่น	✓	✓	✓
ดินปิ่น	✓	✓	✓
ฝาง	✓	✓	
ไม้กฤษณา	✓	✓	
เนื้อไม้		✓	
ไม้จันทร์	✓	✓	
ไม้หอม	✓	✓	
กระวาน		✓	
พริกไทย		✓	
รง		✓	
กำยาน		✓	
ผลแร่		✓	
น้ำตาล		✓	
ไข่เต่าตนุ		✓	
งาช้าง	✓	✓	
ช้าง		✓	
นอระมด	✓	✓	
คีนุก		✓	
ตะกั่ว		✓	

ที่มา : สุวิทย์ ธีรสาส์น. (2525). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394). หน้า 69-70.

การที่พระคลังสินค้าพยายามที่จะควบคุมการค้ากับชาวตะวันตกไว้ เพราะรัฐบาลรู้ดีว่าการค้ารูปแบบนี้จะเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญมากที่สุด ซึ่งลูกค้าเหล่านี้จะนิยมซื้อสินค้าในปริมาณๆ มาก บรรทุกเรือเพื่อนำสินค้าต่างๆ เหล่านี้ไปค้าขายต่อยังต่างประเทศอีกทอดหนึ่ง เมื่อพระคลังสามารถเก็บรวบรวมสินค้าที่สำคัญๆ ไว้ขายให้กับลูกค้าชาวต่างชาติเหล่านี้ได้แต่เพียงผู้เดียว ก็ทำให้รัฐบาล

สามารถที่จะกำหนดอัตราราคาต่างๆของสินค้าได้ เหตุนี้รัฐบาลจึงได้กำไรจากการทำการค้ามากกว่าผู้ซื้อขายที่เป็นเอกชน ประกอบกับสินค้าที่ได้มานั้นรัฐบาลเองก็ไม่ได้ลงทุนมากนัก สินค้าบางอย่างก็เป็นสินค้าจากระบบส่วยที่รัฐได้มาโดยไม่ต้องซื้อ¹ นอกจากนั้นรัฐบาลยังมีอำนาจอย่างเต็มที่ในการกำหนดสินค้าผูกขาดบางอย่าง การค้าขายของรัฐบาลในระบบนี้จึงไม่มีทางขาดทุนได้เลย และไม่มีพ่อค้าเอกชนรายใดสามารถที่จะแข่งขันกับพระคลังสินค้าได้ พระคลังสินค้าของรัฐบาลจึงกลายเป็นทั้งพ่อค้าคนกลางและพ่อค้าส่งออกรายใหญ่ที่สุดภายในประเทศ

การค้าขายของรัฐบาลโดยใช้ระบบพระคลังสินค้าเป็นสิ่งที่ชาวต่างชาติยังคงรู้สึกว่เสียเปรียบทางรัฐบาลไทยเป็นอย่างมาก ด้วยเหตุนี้จึงพยายามขอแก้ไขสนธิสัญญาใหม่อีกครั้งและในที่สุดก็ประสบความสำเร็จในสมัยต่อมา เมื่อมีการตกลงทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 ซึ่งก็ส่งผลทำให้ระบบผูกขาดทางการค้าโดยพระคลังต้องสิ้นสุดลงไป²

4.2 เอกชน

ผู้ซื้อขายที่เป็นเอกชนมีทั้งพ่อค้าและลูกค้าที่เป็นชาวไทยและชาวต่างชาติด้วย การค้าขายภายในตลาดนั้นทั้งพ่อค้าและลูกค้าต่างก็มีความสำคัญเท่าๆกัน หากว่าขาดองค์ประกอบใดไปการค้าขายก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้ พ่อค้าและลูกค้าที่ได้เข้ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าภายในตลาดต่างๆ ทั่วตัวเมืองกรุงเทพมหานครในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจะแบ่งออกเป็นพ่อค้าและลูกค้าต่างๆ ดังนี้

4.2.1 พ่อค้า

พ่อค้าถือว่าเป็นกลไกที่สำคัญที่ทำให้การค้าขายได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว พ่อค้าต่างๆที่ได้ทำการค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครนั้น มีทั้งพ่อค้าที่เป็นชาวไทยและพ่อค้าชาวต่างชาติ พ่อค้าเหล่านี้สามารถแบ่งออกได้อีกหลายระดับ คือ พ่อค้ารายย่อย พ่อค้าคนกลาง และพ่อค้าส่งออก ซึ่งจะมีบทบาทที่แตกต่างกันออกไป

4.2.1.1 พ่อค้ารายย่อย

พ่อค้ารายย่อยเป็นพ่อค้าขนาดเล็กประกอบธุรกิจเกี่ยวกับการค้าขายเล็กๆ น้อยๆ เช่น หาบเร่ แผงลอย และร้านค้ารายย่อยต่างๆ ภายในตลาดที่มีอยู่ทั้งตลาดบกและตลาดน้ำ เช่น เรือพายค้าขาย เรือนแพ และเรือขนาดใหญ่ เป็นต้น พ่อค้ารายย่อยตามตลาดต่างๆในกรุงเทพมหานครนั้นมีจำนวนมากที่สุด³ เพราะเป็นผู้ประกอบการค้าโดยทำการขายสินค้าเพียงอย่างเดียวและไม่รับซื้อสิน

¹วราภรณ์ ทินานนท์. (2522). การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. หน้า 74-75.

²ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์. (2511). การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า. หน้า 180-200.

³ดาวิตร์ ทัพสุด. (2527). ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. หน้า 155.

ค้าอื่นๆ เพื่อขายต่อ พ่อค้าเหล่านี้จึงมักจะนำสินค้าที่ผลิตหรือหามาได้ออกขายภายในตลาดแหล่งชุมชนที่ตนเองได้อาศัยอยู่ และไม่นิยมออกตระเวนขายสินค้าตามตลาดต่างถิ่นในแหล่งชุมชนอื่นๆ มากนัก นอกจากชาวจีนแล้วชาวไทยที่อาศัยอยู่ใกล้กับแหล่งตลาดต่างๆ ก็มักจะเป็นพ่อค้าแบบนี้เช่นกัน นิล ได้บันทึกเกี่ยวกับพ่อค้าร้านขายหมากพลูไว้ว่า

บรรดาแม่ค้าพ่อค้าที่ขายหมาก ต่างก็หยิบของขายให้กับลูกค้าของตนโดยเร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพราะหมากนี้เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชาวบ้านสยามพอๆ กับข้าวสารที่ต้องกินและน้ำสำหรับดื่ม จากนั้นก็มีพวกคนจีนขายหมูที่ทำให้สุกแล้ว มีคนขายปลา ซึ่งขายทั้งปลาทอดและปลาที่ทำให้สุกอย่างดีแล้ว มีผู้หญิงขายพวกขนม มีทั้งขนมปังและขนมที่ใช้กรวยหยอด (ขนมชนิดนี้เป็นอย่างหนึ่งที่ทำได้ด้วยแป้งข้าวเจ้าและกะทิ) นอกจากนั้นก็ยังมีพวกสินค้าชนิดอื่นๆ ที่ยังคิด เช่น ปลาทะเลและปลาน้ำจืด เนื้อแพะ เป็ดไก่ ผลไม้ ผัก และสินค้าเล็กๆ น้อยๆ ที่จำเป็นต้องใช้อีกหลายอย่าง...¹

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีพ่อค้ารายย่อยกระจายอยู่ตามตลาดต่างๆ ทั่วไปในเมืองหลวง ตลาดที่มีพ่อค้ารายย่อยมากที่สุดก็คือตลาดท่าเตียน ซึ่งเป็นตลาดขนาดใหญ่ พ่อค้ารายย่อยเหล่านี้มักเป็นผู้ที่ผลิตสินค้าหรือนำสินค้าต่างๆ มาขายโดยตรงที่ตลาด เช่น ขายผักผลไม้ ขายอาหาร และขายเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น ซึ่งก็มีทั้งพ่อค้าชาวไทยและชาวต่างชาติที่ได้เดินทางเข้ามาค้าขาย ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครจึงเป็นสถานที่ค้าขายโดยตรงของพ่อค้ารายย่อยเหล่านี้

4.2.1.2 พ่อค้าคนกลาง

การค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ภายในตลาดกรุงเทพมหานครนั้น นอกจากพ่อค้ารายย่อยต่างๆ แล้ว พ่อค้าคนกลางก็มีความสำคัญมากเช่นกัน พ่อค้าเหล่านี้มักเดินทางติดต่อค้าขายสินค้าไปตามตลาดต่างๆ ทั้งภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครและตามหัวเมืองในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศ² และพยายามเสาะหาสินค้าต่างๆ ซึ่งเป็นที่นิยมของตลาด โดยทำการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าเหล่านั้นแล้วนำสินค้าที่หาได้ไปค้าขายต่อยังตลาดภายในกรุงเทพมหานคร

สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่พ่อค้าเหล่านี้ต้องคำนึงถึงให้มากที่สุด ก็คือผลกำไรที่จะเกิดขึ้นจากการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ พ่อค้าเหล่านี้มักเข้าไปหาซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับแหล่งผลิตโดยตรง พ่อค้าคนกลางในระยะนี้ยังคงเป็นพ่อค้าที่มีทุนในการดำเนินการไม่มากนักจึงสามารถซื้อสินค้ากลับไปขายต่อได้คราวละไม่มากนัก พ่อค้าคนกลางส่วนใหญ่มักจะเป็นพ่อค้าชาว

¹เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า 34.

²ปาลเลกัวซ์. (2506). *เล่าเรื่องเมืองไทย*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 305.

จีนเกือบทั้งสิ้น¹ เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งที่เอื้ออำนวยให้เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าชาวจีนสามารถเดินทางออกไปทำการค้าขายได้ทุกๆ ที่ภายในประเทศ โดยเสียค่าธรรมเนียมในการผูกมัดแทนการเกณฑ์แรงงาน² พ่อค้าเหล่านี้ใช้ตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานครเป็นจุดระบายสินค้าที่ตนเองได้เก็บรวบรวมมา และในทางกลับกันก็ใช้ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครเป็นสถานที่แลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ เพื่อนำไปขายต่อยังตลาดแหล่งอื่นๆ ต่อไปด้วย

วิธีการค้าขายของพ่อค้าคนกลางเหล่านี้ก็คือ การซื้อสินค้ามาในราคาต่ำเพื่อที่จะนำไปขายต่อในราคาสูงกว่า นอกจากจะออกตระเวนหาซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าตามตลาดต่างๆ หรือตามแหล่งผลิตในท้องถิ่นอื่นแล้ว พ่อค้าเหล่านี้ยังมีร้านค้าขายประจำเป็นของตนเองเช่นเดียวกับพ่อค้ารายย่อย แต่ร้านจะใหญ่กว่าและมีสินค้าให้เลือกซื้อหามากกว่า ดังนั้นร้านค้าใหญ่ๆ ภายในแหล่งตลาดต่างๆ ทั่วทั้งกรุงเทพมหานครจึงมักจะเป็นร้านค้าที่ดำเนินการโดยพ่อค้าคนกลางเป็นส่วนใหญ่ นิล ได้กล่าวถึงการส่งของป่าให้กับพ่อค้ารายใหญ่ภายในกรุงเทพมหานครไว้ตอนหนึ่งว่า “ขงไม่ที่ใช้ประโยชน์ได้มาก เช่น รง ดันฝาง หรือพืชผลที่มีราคาอย่างอื่นๆ ก็นำมาจากตอนในของประเทศส่งลงมายังบางกอก ซึ่งก็จะต้องเอามาซึ่งน้ำหนัก เสียภาษีอากร และขายส่งต่อไปยังพ่อค้าที่ในเมืองที่มั่งคั่งร่ำรวย และจากบางกอกก็จะส่งลงเรือต่อไปยังสิงคโปร์ บอมเบย์ และประเทศอังกฤษ...”³

4.2.1.3 พ่อค้าส่งออก

พ่อค้าส่งออกมักจะทำการค้าขายที่มีขนาดใหญ่ สามารถค้าขายสินค้าต่างๆ ได้ครั้งละมากๆ พ่อค้าเหล่านี้มักจะเป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี ในสมัยนี้พ่อค้าส่งออกมักจะเป็นเจ้านายและข้าราชการในราชสำนัก ซึ่งเป็นคนที่มีฐานะและเงินทุนในการดำเนินกิจการการค้าขายและพ่อค้าส่งออกส่วนใหญ่ก็จะมีเรือสินค้าเป็นของตัวเองอยู่หลายลำ⁴ พ่อค้าเหล่านี้มักจะทำการรวบรวมสินค้าจากตลาดต่างๆ ทั่วทั้งภายในกรุงเทพมหานครและตามต่างจังหวัด เพื่อนำมาเก็บรวบรวมไว้แล้วค่อยระบายสินค้าออกขายโดยจะรอคอยโอกาสและเวลาที่เหมาะสมต่อไป ด้วยเหตุนี้สินค้าจากแหล่งผลิตหรือตลาดร้านต่างๆ ซึ่งเป็นที่ต้องการของลูกค้า ก็จะถูกรวบรวมมาไว้ที่กรุงเทพมหานครแล้ว

¹ จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. แปลโดย พระณี ฉัตรพลรักษ์. หน้า 82.

² สุวิทย์ ชีรสาคติ. (2525). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3* (พ.ศ. 2310-2394). หน้า 173-174.

³ เฟรเดอริก อาร์เธอร์ นิล. (2525). *ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างชาติระหว่าง พ.ศ. 2383-2384*. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. หน้า 66.

⁴ วรากรณ์ ทิพนานนท์. (2522). *การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. หน้า 70-71.

ทำการส่งออกขายต่อไป¹ ส่วนใหญ่แล้วก็มักจะส่งออกไปค้าขายยังต่างประเทศเป็นหลัก บางครั้งก็จะขายให้กับพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาหาซื้อสินค้าต่างๆ ภายในประเทศด้วย² นอกจากจะทำการค้าขายแบบส่งออกแล้วก็มักจะเป็นผู้นำสินค้าต่างๆ เข้ามาขายภายในประเทศด้วย บางครั้งก็จะเป็นผู้ส่งสินค้าต่างๆ เข้ามาค้าขายเอง ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ่อค้าส่งออกนี้ยังมีจำนวนน้อยและโดยมากก็จะเป็นชาวจีนที่มีเงินทุนประกอบการสูง

4.2.2 ลูกค้า

ลูกค้าหรือประชาชนผู้ที่เข้ามาซื้อหาสินค้าตามตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร ก็มีทั้งลูกค้าภายในท้องถิ่นซึ่งเป็นชาวไทยและชาวต่างชาติที่ได้เข้ามาอาศัยอยู่เป็นเวลานานแล้ว และยังมีลูกค้าจากต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาค้าขายในกรุงเทพมหานครแล้วเดินทางกลับออกไปด้วย ลูกค้าต่างๆ เหล่านี้ก็จะมีความต้องการสินค้าที่แตกต่างกันออกไป

4.2.2.1 ลูกค้าภายในท้องถิ่น

ลูกค้าภายในท้องถิ่นมีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่ได้อาศัยอยู่ในประเทศไทยด้วย ชาวไทยที่เข้าไปซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ภายในตลาดกรุงเทพมหานครนั้น เป็นลูกค้าภายในท้องถิ่นที่มีมากที่สุดในตลาดโดยจะกระจายอยู่ตามย่านตลาดต่างๆ ภายในตัวเมือง ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีประชากรชาวไทยที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครเกือบสองแสนคน³ ชาวไทยเหล่านี้ถ้าเป็นไพร่หรือประชาชนทั่วไปก็มักจะต้องการหาซื้อสินค้าขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตของตนเองเป็นหลัก ได้แก่ สินค้าจำพวกอาหาร และของใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย เครื่องมือในการประกอบอาชีพอาทิ มีดพร้า จอบ เสียม หรือเครื่องใช้ในครัวเรือนอาทิ หม้อ จานชาม ช้อน ซึ่งถือว่าเป็นสินค้าขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตของสังคมในสมัยนั้น

ส่วนคนที่มิฐานะอย่างเจ้าขุนมูลนาย ข้าราชการหรือคนในราชสำนักนั้น นอกจากจะหาซื้อสินค้าพื้นฐานดังกล่าวแล้ว ก็ยังนิยมหาซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยต่างๆ จำพวกเครื่องประดับ เช่น กำไล แหวน สร้อย ต่างหู รวมทั้งสินค้าจำพวกเครื่องแต่งกายหรือของใช้ที่มีราคาแพง เช่น เครื่องแก้ว เครื่องลายคราม ผ้าไหม ดูกเต้า หมวก อาวุธต่างๆ กระบอก แวนดา นาฬิกา สุรา ศึกดา กระดาษ

¹เจมส์ ซี อินแกรม. (2521). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยระหว่างปี ค.ศ. 1850-1970. แปลโดย สุวิทย์ พิทักษ์. หน้า 25.

²วรารักษ์ ทินานนท์. (2522). เล่มเดิม. หน้า 71.

³จุลชีพ มุลศิลป์. (2542, พฤศจิกายน). ปัญหาฝิ่นในเมืองไทยก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง. วารสารสังคมศาสตร์. หน้า 117.

เป็นต้น¹ ซึ่งส่วนใหญ่สินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าที่ได้นำเข้าจากต่างประเทศเป็นหลัก ครอว์ฟอร์ด ได้บันทึกสินค้าที่ลูกค้าชาวไทยต้องการไว้ตอนหนึ่งว่า

ในจำพวกสินค้าจากยุโรปที่ชาวสยามต้องการมาก ได้แก่ สินค้าผ้าฝ้ายชนิดสีขาว ผ้าขนสัตว์ชนิดราคาถูก ปืน และเครื่องแก้ว ข้าพเจ้ารู้สึกว่ารสนิยมในสินค้าประเภทดังกล่าวมีปรากฏอยู่ทั่วไปในหมู่ชาวสยาม ... ผ้าดอกจากสุรัต และฝังโคโรมันเคลจจัดอยู่ในประเภทสินค้าที่แพร่หลายในหมู่ชาวสยามมาแต่คึกคักบรรพ์ ผู้คนที่อยู่ในเมืองหลวงนิยมใช้สินค้านี้เป็นส่วนใหญ่ เท่าที่ข้าพเจ้าทราบมาปริมาณการสั่งเข้ามาต่อปี รวมทั้งที่นำเข้าโดยเรือกำปั่นของชาวยุโรปและโดยเรือสำเภาจากปัตตาเวีย และช่องแคบมะละกาหรือข้ามคาบสมุทรมมา จะตกประมาณ 500 มัดต่อปี...²

นอกจากชาวไทยแล้วลูกค้าภายในท้องถิ่นอีกส่วนหนึ่งก็คือชาวต่างชาติ ซึ่งได้เข้ามาอาศัยอยู่ภายในประเทศเป็นเวลานานแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีชาวต่างชาติจำนวนไม่น้อยที่เข้ามาอาศัยอยู่ภายในประเทศอย่างถาวร ชาวต่างชาติเหล่านี้ก็คือลูกค้าภายในท้องถิ่นที่สำคัญเช่นกัน ในตัวเมืองกรุงเทพมหานครเองก็เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของชาวต่างชาติมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว เมื่อถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 ชาวต่างชาติได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นชาวจีนและชาวตะวันออกอื่นๆ เช่น แวก ลาว ญวน เป็นต้น โดยเฉพาะชาวจีนนั้นเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วมาก เหลือแล้วมากถึงปีละกว่าหมื่นคนเลยทีเดียว³ จำนวนชาวต่างชาติที่เป็นชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่อย่างถาวรในสมัยนี้ยังคงมีจำนวนไม่มากนัก ส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นพ่อค้าที่เดินทางเข้ามาติดต่อทำการค้าเป็นหลัก ชาวต่างชาติเหล่านี้นอกจากจะเป็นพ่อค้าแล้วอีกบทบาทหนึ่งในทางกลับกันก็จะเป็นลูกค้าด้วย

ลูกค้าชาวต่างชาติเหล่านี้จำนวนมากก็จะเป็นลูกค้าประจำที่ได้เข้าไปหาซื้อสินค้าตามตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร ลูกค้าชาวตะวันออกเช่น จีน ลาว แวก ญวน ก็มักจะนิยมหาซื้อสินค้าขึ้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตแบบเดียวกับชาวไทย โดยเฉพาะชาวจีนนั้นเป็นลูกค้าชาวต่างชาติที่มีมากที่สุดในเมืองหลวงและยังนิยมเป็นพ่อค้าด้วย ส่วนลูกค้าชาวดะวันดกนั้นในช่วงนี้ยังคงมีอยู่น้อยมาก ส่วนใหญ่ก็จะอาศัยอยู่ใกล้ๆ ตลาดบางรักซึ่งเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของชาวดะวันดก ชาวดะวันดกเหล่านี้จะนิยมซื้อสินค้าจากพ่อค้าต่างๆ ที่นำสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาขาย เช่น เสื้อผ้าและเครื่อง

¹ ฐวิทย์ ชีรสาคัด. (2525). ประวัติศาสตร์การเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394). หน้า 88-89.

² จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ. หน้า 106.

³ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. (2514). แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย นิ้ง ทองโสพิศ. หน้า 51.

ระดับต่างๆ รองเท้า หมวก บุหรี่ น้ำหอม นาฬิกาพก สุรา แป้ง แว่นตา รวมทั้งเครื่องมือเครื่องใช้อื่นๆ เป็นต้น

4.2.2.2 ลูกค้าจากต่างประเทศ

ลูกค้าอีกส่วนหนึ่งที่ได้เดินทางเข้ามาค้าขายที่ตลาดในกรุงเทพมหานครก็คือ ลูกค้าจากต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายโดยตรง เพื่อนำสินค้าต่างๆ ออกไปค้าขายที่ต่างประเทศอีกทอดหนึ่ง ลูกค้าชาวต่างชาติเหล่านี้ก็จะมีทั้งชาวตะวันตกและตะวันออก ในสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ช่วงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนี้ ลูกค้าจากต่างประเทศที่เป็นชาวจีนจะมีมากที่สุด ลูกค้าจีนส่วนใหญ่จะนำเรือสำเภาเข้ามาค้าขายโดยตรง สินค้าที่นิยมซื้อกลับออกไปก็จะเป็นสินค้าจำพวกของป่าต่างๆ เช่น รง กายาน ไม้กฤษณา ไม้ฝาง เขาสัตว์หนังสัตว์ และผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่า เป็นต้น¹ แต่ถ้าหากเป็นลูกค้าชาวตะวันตกที่เดินทางมาจากต่างประเทศเพื่อทำการค้าขายโดยตรงนั้น ก็จะนิยมซื้อสินค้าเฉพาะอย่างที่เป็นสิ่งต้องการของตลาดต่างประเทศเป็นหลัก อาทิ ข้าว น้ำตาล ยาสูบ เครื่องเทศต่างๆ รวมถึงสินค้าจำพวกของป่า เช่น หนังสัตว์ เขาสัตว์ เปลือกไม้หอม เป็นต้น² และมักจะนำสินค้าต่างๆ เหล่านี้กลับไปขายต่อยังต่างประเทศ การซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าของลูกค้าจากต่างประเทศเหล่านี้ก็มักจะออกไปหาซื้อที่ตลาดต่างๆ ในตัวเมืองด้วย

กล่าวโดยสรุปคือ ตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานครตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงมีทั้งตลาดน้ำและตลาดบก ในระยะนี้พ่อค้าจะเริ่มลำเลียงสินค้าต่างๆ เข้ามาตั้งร้านจำหน่ายที่ตลาดบกมากขึ้น ทำให้ตลาดบกเริ่มขยายขนาดใหญ่กว่าเดิม และในช่วงดังกล่าวยังมีชาวต่างชาติทั้งทางประเทศตะวันออกและตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่ตลาดอยู่เสมอเช่นกัน โดยเฉพาะชาวจีนนั้นจะเป็นชาวต่างชาติที่มีมากที่สุด ส่วนชาติตะวันตก เช่น อังกฤษ อเมริกัน ฝรั่งเศส ยังมียุ่ก่อนข้างน้อย แต่อย่างไรก็ตามตลาดในกรุงเทพมหานครก็ยังทำหน้าที่สำคัญในการเป็นตลาดศูนย์กลางทางการค้าขายระหว่างพ่อค้าและลูกค้าต่างๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายภายในเมืองหลวง โดยเฉพาะการทำหน้าที่เป็นตลาดศูนย์กลางหลักในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ภายในประเทศ ซึ่งมีการเชื่อมโยงการค้าขายสินค้ากับตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคด้วย

¹ ธี อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 155, 161.

² สุวิทย์ ชีรสาคัด. (2525). ประวัติศาสตร์การเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394). หน้า 84-85.

บทที่ 4

บทบาทของตลาดในกรุงเทพมหานครต่อการค้าภายในและการค้ากับต่าง ชาติตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงถึงสิ้นสมัยรัชกาลที่ 5

ภายหลังจากทางรัฐบาลไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 การค้าขายภายในประเทศและต่างประเทศก็ขยายตัวยิ่งกว่าเดิม ประกอบกับเมื่อทางรัฐบาลให้การส่งเสริมทางการค้าอย่างจริงจังในด้านการสร้างตลาดและขยายการคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบก จึงส่งผลทำให้การค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน มีพ่อค้าและประชาชนทั่วไปทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาทำการซื้อขายสินค้ากันมากขึ้นตามแหล่งตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานคร ซึ่งทำให้สภาพการค้าขายมีความคึกคักมากกว่าเดิม และขยายตัวออกไปตามย่านชุมชนต่างๆ ภายในตัวเมือง ตลาดในช่วงนี้จึงมีบทบาทที่สำคัญมากต่อการค้าภายในประเทศและการค้ากับต่างชาติ

1. สภาพของตลาด

สภาพของตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครในช่วงระยะเวลานับตั้งแต่ไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษจนถึงสิ้นศตวรรษที่ 5 ก็ยังคงมีทั้งตลาดบกและตลาดน้ำอยู่เช่นเดิมแต่ตลาดบกได้ขยายขนาดเพิ่มขึ้นกว่าเดิมมากและกลายเป็นตลาดหลักแทนตลาดน้ำที่เริ่มมีขนาดเล็กลง รวมทั้งในช่วงนี้ยังเกิดแหล่งร้านค้าบนบกอย่างมากภายในย่านชุมชนที่ถนนตัดผ่าน เช่น ย่านถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนเขาวราช และถนนสีลม เป็นต้น สภาพของตลาดที่เกิดจากการขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะนี้ทำให้การค้าขายมีความคึกคักมากกว่าเดิมเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากสภาพของตลาดต่างๆ ดังต่อไปนี้

1.1 ตลาดท่าเตียน

ตลาดท่าเตียนได้ย้ายขึ้นมาตั้งบนบกอย่างถาวรเมื่อเกิดไฟไหม้ขึ้นในบริเวณแถบวังของเจ้านายและข้าราชการที่ปลูกอยู่ในบริเวณใกล้เคียงเมื่อปี พ.ศ. 2400 จนทำให้บริเวณดังกล่าวถูกไฟเผาจนเตียนโล่งเป็นที่โล่งกว้าง ทางรัฐบาลจึงเห็นว่าถ้าย้ายตัวตลาดขึ้นมามาตั้งในบริเวณนี้ก็จะเป็นการดี เพราะบริเวณดังกล่าวก็เป็นที่อยู่แล้ว และส่วนใหญ่ก็เป็นที่หลวงซึ่งมักจะพระราชทานให้พระบรมวงศานุวงศ์¹ รัฐบาลจึงสั่งให้ทำการรื้อถอนบ้านเรือนที่หลงเหลือจากไฟเผาไหม้ออกไป แล้วตั้งตลาดท่าเตียนขึ้นในบริเวณแห่งนี้พร้อมทั้งยังให้ย้ายตลาดสนามซึ่งเคยอยู่บริเวณท้ายวังตรงข้ามกับ

¹ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุทธวดีนราชมารีย์ ขอพระราชทานที่ดินตลาดท่าเตียนเป็นสิทธิ. (ร.ศ. 114). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 414/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามมาตั้งไว้รวมกันด้วย¹ ตลาดทำเตียนกลายเป็นตลาดที่มีการค้าขายกันอย่างคึกคัก ซึ่งต่อมาทางการได้เข้ามาทำการปรับปรุงอีกครั้ง เพราะเห็นว่าตลาดเริ่มคับแคบและมีความสกปรกมากขึ้น ดังจะทราบได้จากคำกราบบังคมทูลของกรมขุนสรรพสาคร ตอนหนึ่งว่า

เห็นด้วยเกล้าว่าเป็นการสมควรแท้ที่จะคิดแก้ไขอย่างไร ให้เป็นความสะดวกขึ้นเสีย เพราะตลาดถ้าจะเรียกว่าตลาดสำคัญเป็นตลาดที่หนึ่งที่ตั้งอยู่ในลำแม่น้ำเจ้าพระยาก็ควรเรียกได้ ทั้งไม่เป็นที่ห่างไกลพระบรมหาราชวังนัก เมื่อว่าด้วยประโยชน์ของการค้าขายแล้ว สินค้าทั้งหลายโดยมากย่อมมาประชุมในตลาดนี้ก่อนแล้วจึงกระจายไปในร้านตลาดอื่นๆ แลทุกวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าสังเกตว่าสินค้ามีนำมาจำหน่ายขายซื้อกันอยู่ในตลาดค้าปลีนี้ ย่อมเจริญขึ้นเป็นอันมาก เวลาตลาดออกเป็นการเย็บคัยจ่อแจกันเต็มที ที่ๆ มีอยู่ไม่ใคร่พอแก่สินค้าแลคนไปมาซื้อขาย ถ้าได้รื้อตึกแถวเก่าออกและจัดทำตึกแถวใหม่ที่พอเหมาะสมควรกับพื้นที่ก็จะทำให้ตลาดสะดวกขึ้น แลที่วางจำหน่ายสินค้าก็จะได้กว้างขวางขึ้นตลาดก็จะเจริญมากขึ้นกว่านี้อีก...²

การปรับปรุงในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ทำให้ตลาดทำเตียนมีความสะดวกสบายและกว้างขวางมากกว่าเดิม ทำให้มีพ่อค้าและลูกค้านำสินค้าต่างๆ เข้ามาวางขายภายในตลาดเพิ่มขึ้น การติดตลาดในช่วงนี้ก็ยังคงเป็นช่วงเช้าและช่วงเย็นเช่นเดิม โดยเฉพาะในช่วงเช้านั้นการค้าขายภายในตลาดทำเตียนจะคึกคักมาก ดังที่ ยัง (Young) ได้บันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า “ตลาดแห่งนี้เริ่มต้นตั้งแต่ตอนใกล้รุ่งและไปสิ้นสุดเอาตอน 7 หรือ 8 โมงเช้า ทุกเช้าเรื่องจะมาจอดชุมนุมอยู่ดีๆ กันจนยากที่จะมองเห็นพื้นน้ำแม้แต่สักตารางนิ้ว...”³ สินค้าที่มีวางขายในตลาดแห่งนี้ก็นับถือว่าเป็นสินค้าที่มีความหลากหลายทั้งอาหารสดต่างๆ เช่น ปลา กุ้ง เนื้อสัตว์ พืชผักและผลไม้ รวมถึงยังมีสินค้าจำพวกเครื่องประดับ เสื้อผ้า รองเท้า และเครื่องมือใช้สอยในครัวเรือนด้วย แมกซ์เวล (Maxwell) ได้จดบันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า

มีหน่อไม้วางขายสารพัดรูปแบบทั้งหน่อไม้อ่อนๆ ซึ่งมีราคาค่อนข้างสูง หน่อไม้สด

¹เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและการพัฒนาการ. หน้า 16.

²เรื่องคัดถนนท้ายวัง และเรื่องทำตลาดทำเตียน. (ร.ศ. 127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 26/309, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

³เซอร์เนสต์ ยัง. (2535). มองสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2. หน้า 316.

หน่อไม้ต้มและหน่อไม้ดอง ทั้งที่ดองน้ำตาลและดองเกลือ นอกจากนี้ยังมีพวกพริกสดและน้ำพริกจำหน่ายด้วย ... บริเวณใกล้เคียงกับแหล่งรับจำนำ คือย่านจำหน่ายสินค้าเบ็ดเตล็ด และร้านค้าจำหน่ายสิ่งของเครื่องใช้ที่ทำจากเหล็ก ตลอดจนร้านจำหน่ายผ้าถุง ซึ่งมีแขวนโชว์ไว้หลายแบบ...¹

นอกจากนี้ตลาดท่าเตียนยังขึ้นชื่อว่าเป็นตลาดขนมแห่งใหญ่ในกรุงเทพมหานคร มีขนมเกือบทุกชนิดไม่ว่าจะเป็นขนมไทยหรือขนมทั่วไป เช่น ฝอยทอง ทองหยิบ ทองหยอด เม็ดขนุน วุ้น ข้าวเหนียวสังขยา ขนมปัง เป็นต้น² ตลาดแห่งนี้ถือว่าเป็นตลาดขายส่งและขายปลีกขนาดใหญ่ภายในตัวเมือง³ มักจะมีเรือของพ่อค้าและลูกค้าเดินทางเข้ามาค้าขายอยู่เป็นประจำ นอกจากนี้จะมีพื้นที่ที่เป็นร้านค้าวางขายสินค้าได้สะดวกแล้ว บริเวณรอบตลาดยังเป็นอาคารตึกแถวร้านค้าต่างๆที่พ่อค้ามักจะนำสินค้านำมาวางขายอยู่เป็นประจำ⁴ และพื้นที่บริเวณตัวตลาดที่ติดกับริมท้องน้ำยังกว้างขวางกว่าตลาดอื่นๆ จึงทำให้มีเรือนแพหรือเรือของพ่อค้ามาจอดอยู่ตลอดเวลา⁵

1.2 ตลาดเสาชิงช้า

บริเวณเสาชิงช้าในระยะนี้กลายเป็นชุมชนที่มีประชากรเข้ามาอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น และเริ่มเป็นย่านธุรกิจการค้าที่มีพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติมาเปิดร้านค้าหรือห้างร้านต่างๆ เพื่อทำการค้าขาย ซึ่งหลังจากทำการตัดถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเพ็ญนคร แล้ว ได้มีการส่งเสริมให้ก่อสร้างอาคารตึกแถวต่างๆ เพื่อทำการค้าขายด้วย ทำให้บริเวณรอบๆ ตลาดเสาชิงช้ามีตึกแถวร้านค้ามากมาย⁶ ตลาดและย่านการค้าในบริเวณนี้จึงเป็นย่านการค้าทางบกแห่งแรกที่เจริญที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 4⁷ และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อได้ตัดถนนสายต่างๆ เชื่อมโยงการ

¹ ชอมเมอร์วิลล์ แม็กซ์เวล. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย สุกลรัตน์ ธาราศักดิ์. หน้า 43,48.

² เทพพิทักษ์ทอง. (2546). ย่านรอบกรุงเก่า. หน้า 104-105.

³ เทพพิทักษ์ทอง. (2536, มกราคม-มีนาคม). ตลาดท่าเตียน. ความรู้คือประทีป. 2(1): 2.

⁴ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุทธวัชรราชกุมารี ขอพระราชทานที่ดินตลาดท่าเตียนเป็นสิทธิ. (ร.ศ. 114). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 414/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ Sir John Bowring. (1969). The Kingdom and People of Siam Vol 1. p 402.

⁶ อินทรยาพรอาทิตยรเทศ หม่อมหลวงไชย หม่อมหลวงชนิด ว่าที่นายร้อยตรีหม่อมหลวงศิริพันธ์ หม่อมหลวงนาวิรัตน์ หม่อมหลวงราช หม่อมหลวงเล็ก กุลเกล้าฯ ถวายขายที่บ้านแปดตึกคาบตรินถนนหลวงข้างคลองตลาดเสาชิงช้า. (ร.ศ. 129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 37/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังข้างที่. (ไมโครฟิล์ม).

⁷ นอกจากจะถือว่าเป็นย่านการค้าทางบกที่อยู่ติดกับถนนสายสำคัญแล้ว ตึกแถวดังกล่าวก็จัดว่าเป็นตึกแถวในระยะแรกด้วย และจะได้มีการปรับปรุงขึ้นอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 5.

คมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำเพิ่มขึ้น การคมนาคมภายในตลาดเสาชิงช้าจึงคล่องตัวมาก¹ และมักจะมีผู้คนสนใจเดินทางเข้ามาหาซื้อสินค้ากันอยู่เสมอ การค้าขายภายในตลาดจึงคึกคัก นายทหารเรือชาวฝรั่งเศส² ที่ได้เดินทางเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้จับบันทึกเอาไว้ตอนหนึ่งว่า

ครั้งหนึ่งขณะที่เรากำลังเดินทางไปตามถนนรอบเมือง เราได้มาหยุดที่สี่แยกแห่งหนึ่ง ณ ที่นี้เราเห็นชาวจีนตั้งแผงลอยค้าขายสินค้า และอาหารอย่างมากมายอีกทั้งประดับประดาด้วยโคมไฟกระดาษสี มีตลาดได้รุ่มเปิดขายกันกลางแจ้งและปรุงอาหารกันอย่างตามมีตามเกิด รวากับเสียงอาหารแก่คนอนาถาหรือขอทาน สถานที่ตรงนี้คึกคักเหลือเกิน มีทั้งเสียงดนตรีและเสียงหัวเราะปะปนกันตลอดเวลา...³

ในปี พ.ศ. 2439 เกิดเพลิงไหม้บริเวณตลาดเสาชิงช้า ทำให้ตัวตลาดได้รับความเสียหายทางราชการจึงซ่อมแซมตลาดเสาชิงช้าขึ้นใหม่⁴ ในระยะนี้ตลาดเสาชิงช้าคึกคักมากยิ่งขึ้นมีพ่อค้าประชาชนเข้าไปแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ กันมากกว่าเดิม จนตลาดเสาชิงช้าเริ่มมีความคับแคบและเริ่มสกปรกมากขึ้น ทางราชการจึงให้สร้างตลาดขึ้นมาใหม่ โดยทำการสร้างร้านค้าที่ถาวรในตัวตลาดแล้วมีการสร้างตึกแถวล้อมรอบตัวตลาดด้วย⁵ พร้อมทั้งได้ปรับปรุงตัวตลาดเสาชิงช้าให้มีความทันสมัยมากขึ้น ดังมีข้อความในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า

ในตลาดนั้นอยากจะให้ติดไฟฟ้า คิดประมาณว่าจะต้องติดถึงปากโรงตลอดปากเดียว ไม่ติดตามตึกโดยรอบริมขอบถนนนี้ด้านละ 5 ดวง ด้านสกัดด้านละ 1 ดวง รวมเป็น 12 ดวง ในตลาดเพียงสัก 3 ดวง ก็พอ เพราะเหตุว่าของเหล่านั้นย่อมขายในเวลากลางวัน ติดไฟไว้

¹เพลิงไหม้ตลาดเสาชิงช้า. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.

²นายทหารเรือผู้ที่ไม่ได้ลงนามไว้ในบันทึก แต่ได้เขียนเล่าเรื่องราวต่างๆ ที่ได้เข้ามาพำนักอยู่ในเมืองไทยช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งนายตรี อมาตยกุล หัวหน้ากองวรรณคดีทางประวัติศาสตร์ได้รับต้นฉบับมาจากนายไซมอน นักหนังสือพิมพ์ชาวฝรั่งเศส.

³กรมศิลปากร. (2541). ประเทศสยาม : บันทึกการเดินทางและความประทับใจในประเทศสยาม. ในรวมเรื่องแปลและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4. หน้า 281.

⁴เพลิงไหม้ตลาดเสาชิงช้า. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.

⁵พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 42.4/38, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

พอให้สว่างในการที่จะรักษาของอันเก็บไว้ในตลาด รวมเป็นไฟข้างใน 15 ดวง ไฟที่ถนน
ในระหว่างตึกที่จะไปเวียง แลไปบ่อน้ำถ้าจะมีแดนมุขหลวงก็เกือบจะพอดอกกระมัง ถ้าเช่น
นั้นก็จะเป็นไฟเพียง 19 ดวงๆ หนึ่ง 20 แรงเทียนถ้ากรมสุขาภิบาลจะให้ได้จะเป็นที่ยินดีมาก
หรือจะเกียจอยู่ว่าในตลาดไม่ใช่เป็นท้องถนน จะให้เจ้าของตลาดใช้ไฟฟ้า 3 ดวง ข้างในนั้น
ก็ได้ การที่จะติดเหล่านี้นี้ถ้าเธอมีความสงสัยให้หาหรือเจ้าหมื่นเสมอใจ แต่ถ้าติดไฟให้ได้จุด
ทันวันกำหนดเปิดตลาดจึงจะเป็นการดี...¹

เมื่อสร้างตลาดเสร็จแล้วก็ให้พ่อค้าพากันย้ายเข้าไปค้าขายภายในตลาด และรัชกาลที่ 5 ทรง
เสด็จมาเปิดตลาดด้วยพระองค์เองในปี พ.ศ. 2444² ลักษณะตัวตลาดที่สร้างใหม่นี้จะเป็นรูปสี่
เหลี่ยมจัตุรัสมีตึกแถวล้อมรอบ และมีทางเดินเข้าสู่ตัวตลาดทั้งสี่ด้าน มีพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาว
ต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนนั้นได้เข้ามาเช่าที่เพื่อค้าขายภายในตลาดเป็นจำนวนมาก³ ตลาดเสาชิงช้า
ในขณะนี้จึงกลายเป็นตลาดขนาดใหญ่และถือว่าเป็นตลาดสมัยใหม่ที่มีส่วนสาธารณะ⁴ ทาง
ระบายน้ำเสีย⁵ และยังมีการติดตั้งดวงไฟให้แสงสว่างและสร้างร้านค้าอย่างเป็นระเบียบ พร้อมทั้ง
ยังขยายทางบริเวณหน้าตลาดให้กว้างขึ้นเพื่อจะได้นำรถม้าเดินทางเข้าไปอย่างสะดวกด้วย⁶ การค้า
ขายภายในตลาดเสาชิงช้าก็จะมีตลาดตึกตั้งแต่เช้าจนถึงตอนค่ำ⁷ สินค้าที่วางจำหน่ายก็มักจะเป็น
สินค้าจำพวกอาหารสดผักผลไม้ ขนมต่างๆ รวมทั้งพวกเครื่องประดับ เช่น กำไล สายสร้อย
แหวน ต่างหู ซึ่งมักจะทำด้วยทองเหลืองจนเรียกกันติดปากว่าทองเสาชิงช้า⁸

1.3 ตลาดบางลำพู

ตลาดบางลำพูในขณะนี้ยังเป็นตลาดทางตอนเหนือพระนครที่เริ่มเจริญ และกลายเป็นที่รู้จัก
อย่างดีของพ่อค้าและลูกค้าที่เดินทางเข้ามาค้าขายตามแหล่งร้านค้าทางตอนเหนือของพระนคร มี
พ่อค้าประชาชนจากทางทิศเหนือเดินทางล่องเรือเข้ามาค้าขายอยู่เป็นระยะ และเป็นตลาดทางผ่านที่

¹พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (ร. ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
เลขที่ 42.5/38, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

²บางกอกไทมส์. (1901, 18 เมษายน). (ไมโครฟิล์ม).

³ขุนวิจิตรมาตรา. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 110-111.

⁴ในสมัยก่อนจะนิยมเรียกส้วมว่า เวียง และตลาดเสาชิงช้าก็ถือว่าเป็นตลาดสมัยใหม่แห่งแรกใน
กรุงเทพมหานครที่ได้มีการสร้างส้วมสาธารณะไว้ที่ตลาดด้วย.

⁵ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2513). หน้า 223.

⁶แหล่งเดิม. หน้า 224.

⁷เทพบุ ทัททอง. (2546). ย้อนรอยกรุงเทพฯ. หน้า 105.

⁸เกียรติ จิวะกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและการพัฒนาการ. หน้า

สำคัญก่อนที่พ่อค้าจะล่องเรือแพผ่านออกไปค้าขายยังตลาดท่าเตียนและตลาดเสาชิงช้าต่อไป บริเวณรอบๆ ตลาดจะมีพ่อค้าประชาชนเข้ามาอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าเดิม¹ ต่อมาตลาดเริ่มคับแคบ และชำรุดมากกว่าเดิมเมื่อมีผู้คนเข้ามาซื้อหาสินค้ากันมากขึ้น ทางรัฐบาลจึงให้มีการปรับปรุงสร้าง ตลาดขึ้นมาใหม่พร้อมทั้งยังได้สร้างอาคารตึกแถว ไว้รอบๆ ตลาด ดังคำกราบบังคมทูลของกรมขุน นริศรานุวัดติวงศ์ มีใจความตอนหนึ่งว่า

มีโรงตึกแถวตลาดของเดิมหลายหลังแต่ได้รื้อลงเพื่อปลูกสร้างตึกแถวตลาดใหม่เสียบ้าง ยังคงตึกโรงของเดิมมีอยู่ในเวลานี้แต่โรงสองชั้น พื้นแลฝาไม้สังคโปร้หลังคามุงสังกะสี 2 หลังๆ หนึ่ง 7 ห้องแลหลังหนึ่ง 9 ห้อง ตึกสองชั้นอย่างเก่าหลังคามุงกระเบื้องไทย 3 ห้อง 1 หลัง แลเข้าพบเข้าได้จ่ายเงินเกินพระคลังข้างที่ท่าโรงตลาดขึ้นใหม่ แลทำเป็นตึกแถวสองชั้น ริมถนนจักรพงษ์ 2 ตอนๆ หนึ่ง 3 ห้อง ตอนหนึ่ง 11 ห้อง กับทำเป็นตึกแถวสองชั้นอย่าง เดียวในที่ดินข้างหลังตึกริมถนนจักรพงษ์หมู่หนึ่ง เป็นตึก 4 ตึก สามัญ 8 ห้อง แลทำในที่ทาง ด้านตะวันตกตอนหนึ่ง 19 ห้อง แลหันไปตามรูปที่อีกตอนหนึ่งเป็นตึกมุม 1 ตึกสามัญ 16 ห้อง...²

ภายหลังจากที่ได้มีการจัดสร้างตลาดใหม่เรียบร้อยแล้ว ตลาดบางลำพูจึงกลายเป็นตลาดที่มี ขนาดใหญ่กว่าเดิมและมีตึกแถวอาคารพาณิชย์ต่างๆ อยู่รอบๆ บริเวณตัวตลาด³ มีพ่อค้าและลูกค้า ทั้งในย่านบางลำพูและบริเวณใกล้เคียงเดินทางเข้ามาซื้อขายสินค้าอยู่เสมอ ผู้คนในสมัยนั้นมักจะ นิยมเรียกกันติดปากว่าตลาดยอด มีการติดตลาดตั้งแต่ช่วงเช้าและตอนบ่ายถึงช่วงค่ำ⁴ สินค้าที่มีวาง จำหน่ายที่ตลาดแห่งนี้มักจะเป็นสินค้าจำพวกอาหารสดผักและผลไม้ที่เป็นผลผลิตจากทางการ เกษตรเป็นหลัก แต่ก็ยังมีสินค้าจำพวกของใช้ในครัวเรือน เช่น จาน ชาม หม้อ นิค เป็นต้น รวมทั้งเครื่องอุปโภคบริโภคอื่นๆ เช่น น้ำมันไทย เครื่องหอม แป้ง ฐูปเทียน มาลัย ดอกไม้ ขน

¹เงินเขียวของฮ้วน คนในบังคับอังกฤษขอรับโฉนดสำหรับที่ดินตำบลบางลำพูต่าง แขวงกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 112). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/254, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

²พระอรรคชายาเธอพระองค์เจ้าสาย. (ร.ศ. 123-124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 21ก10/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³พระราชทานที่เป็นสิทธิแก่เจ้าพระยาสุรสีห์. (ร.ศ. 112-115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 13ก 10/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴เทพฐ ทัพทอง. (2546). ย้อนรอยกรุงเทพฯ. หน้า 105.

ต่างๆ เสื้อผ้า เครื่องหนัง เครื่องประดับ เป็นต้น¹ สินค้าต่างๆ ที่มีมาวางขายในตลาดส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นสินค้าที่ผลิตเองในท้องถิ่น แต่ก็มีสินค้าบางส่วนที่นำเข้ามาจากท้องถิ่นๆ ด้วย และส่วนใหญ่มักจะเป็นสินค้าจำพวกของใช้พุ่มเฟิย เช่น เครื่องแก้ว เครื่องประดับ และเครื่องคัม เป็นต้น

1.4 ตลาดสำเพ็ง

ตลาดสำเพ็งในสมัยรัชกาลที่ 4 มีความคึกคักทางการค้ามาก ประชากรในบริเวณตลาดเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและส่วนมากก็เป็นชาวจีนเกือบทั้งหมด² ทำให้ตลาดสำเพ็งกลายเป็นตลาดแหล่งการค้าที่สำคัญที่สุดของชาวจีนที่ได้อาศัยอยู่ในประเทศไทย³ และในระยะต่อมาตลาดสำเพ็งและพื้นที่บริเวณใกล้เคียงก็ยังคงมีการค้าขายอย่างคึกคัก⁴ ชาวจีนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ที่สำเพ็งเกือบทั้งหมดมักจะประกอบอาชีพค้าขายตามความถนัดและขึ้นอยู่กับฐานะทางด้านการเงินทุนในการประกอบการค้า ส่วนผู้ไม่มีเงินทุนก็จะรับจ้างทำงานตามร้านค้าต่างๆ ในบริเวณนี้⁵ คาร์ล บอค (Carl Bock) ซึ่งเดินทางเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้จดบันทึกสั้นๆ เกี่ยวกับตลาดสำเพ็งไว้ตอนหนึ่งว่า “มิสเตอร์โซโลมอนได้พาข้าพเจ้าเที่ยวสำเพ็ง ซึ่งเป็นแหล่งที่มีการติดตลาดใหญ่ค้าขายกันทุกวัน และเป็นย่านที่มีชาวจีนที่ขยันขันแข็งอยู่กันอย่างหนาแน่น...”⁶ ต่อมาเมื่อทางรัฐบาลได้ทำการปรับปรุงตลาดสำเพ็งให้กว้างขวางและสะอาดขึ้น ก็ทำให้พ่อค้าและลูกค้าเข้ามาค้าขายกันอย่างคึกคักยิ่งกว่าเดิม

¹เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและการพัฒนาการ. หน้า 17.

²จีนแดงฮั่ว ในบังคับอังกฤษขอรับโฉนดที่ดินตำบลสำเพ็ง. (ร.ศ. 129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 191/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³สาวิตรี ทัทสุต. (2527). ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. หน้า 39. และ W. A. Graham. (1912). Siam A Handbook of Practical, Commercial, and Political Information. p 393.

⁴จีนในบังคับอังกฤษ 9 คน เข้าตึกเจ้าสัว คิดตำบลด่านเพ็ญร้องว่าจะให้ค่าเช่าตึก. (ร.ศ. 114). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 143/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ปิยนาด บุญนาค. (2536, เมษายน-มิถุนายน). สำเพ็ง : ความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลง (พ.ศ. 2325-2475). วารสารราชบัณฑิตยสถาน. 2(1): 65.

⁶คาร์ล บอค เป็นนักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมันเดินทางเข้ามากรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2424 และได้เดินทางท่องเที่ยวไปในสถานที่ต่างๆ ทางภาคเหนือของไทย เช่น ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ โดยได้จดบันทึกเรื่องราวและประสบการณ์ต่างๆ ที่ได้พบเห็นไว้ด้วย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน คาร์ล บอค. (2529). ท้องถิ่นสยาม ยุคพระพุทธเจ้าหลวง. แปลโดย เสฐียร พันธรัณย์. หน้า 22.

นอกจากตลาดสำเพ็งแล้วในบริเวณย่านนี้ยังมีร้านค้าขายอยู่อย่างมากมาย¹ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นร้านค้าของชาวจีนเป็นส่วนใหญ่ ดังที่ ขุนวิจิตรมาตรา² ได้เขียนเล่าไว้ในหนังสือตอนหนึ่งว่า

ข้ามถนนไปทางขวาเข้าเขตวัดจักรวรรดิราชาธิราช (วัดสามปลื้ม) ทางซ้ายมือเป็นร้านค้าไปจนถึงทางออกยังเวียงท่านเลื่อนฤทธิ์ จากนั้นก็เป็นตึกสองฟากไปจนถึง “สี่แยกราชวงศ์” ต่อมาที่สี่แยกราชวงศ์นี้เป็นแหล่งขายอาหารจีนมีชื่อเสียงที่สุด จากสี่แยกราชวงศ์เป็นตึกแถว 2 ฟากตลอด เป็นร้านขายของจีนยี่ห้อต่างๆ ... สองฟากสำเพ็งที่ประตูเมืองแถวสะพานหันเป็นที่ขายผลไม้ต่างๆ ถัดเข้าไปทางขวามือเป็นร้านขายพระพุทธรูปใหญ่น้อย ระฆังและของสำหรับวัดต่างๆ ทางซ้ายเป็นร้านขายยาจีน ต่อไปถึงสะพานหันทำเป็นห้องแถวโค้งข้ามคลองโง่งอ่างทั้ง 2 ฟาก ฟากหนึ่งราว 10 ห้อง นับเป็นสะพานแปลกคล้ายเมืองจีน ห้องเชิงสะพานฟากนี้ทั้ง 2 ฟาก เป็นที่ขายของรุ่น สาลี่ลูกพลับ ลิ้นจี่ดองต่างๆ ที่มาจากเมืองจินคิดว่าสามร้าน ห้องตรงกลางสะพานทางขวามือเป็นร้านตัดผมของคนไทย ... ถึงเชิงสะพานทางซ้ายอีกฟากหนึ่งเป็นร้านหญิงไทยขายพลูใบ หมากลูก และเครื่องกินหมากหลายอย่างตลอดจนน้ำอบไทย ดูเหมือนมีร้านคนไทยอยู่สองร้านเท่านั้น เชิงสะพานทางขวามือมีร้านขายยาเส้น ... มีแจ็กขายแพรเงินตลอด 2 ฟาก...³

ตลาดสำเพ็งในระยะนี้จะมีการติดตลาดซื้อขายตลอดวัน เพราะเป็นย่านที่มีการประกอบธุรกิจการค้าอย่างกว้างขวาง และนอกจากชาวจีนที่อาศัยอยู่อย่างหนาแน่นแล้ว ก็มักจะมีพ่อค้าลูกค้านักค้าต่างๆ ทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้เข้ามาหาซื้อสินค้าอยู่เสมอด้วยเช่นกัน⁴ สินค้าส่วนมากที่นำมาวางจำหน่ายภายในตลาดและร้านค้าต่างๆ ในบริเวณสำเพ็ง ก็มักจะนำเข้ามาจากเมืองจิน ถ้าเป็นพวกผลไม้ก็เช่น สาลี่ ลูกท้อ ลูกพลับ เกาต์ค รวมทั้งผลไม้แห้งและผลไม้ดองอย่างบ๊วยเค็ม บ๊วยหวาน เม็ดก๊วยจี๊ ลูกท้อดอง ลิ้นจี่ดอง เป็นต้น แต่ถ้าเป็นอาหารสดหรือของชำก็ เช่น หอม หัวใหญ่ หน่อไม้จีน เป้าฮื้อ พูฉลาม กระเพาะปลา ไข่เยี่ยวม้า เต้าหู้ยี้ เต้าเจี้ยว ซิอิ้ว วุ้นเส้น เป็นต้น⁵ นอกจากนี้ก็ยังมีสินค้าจำพวกเครื่องใช้อื่นๆ เช่น จาน ชาม แก้ว เป็นต้น สินค้าต่างๆ ที่

¹ห้องแถวหน้าวัดสามพันราชวงศ์. (ร.ศ. 123). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

²ขุนวิจิตรมาตราถือว่าเป็นบุคคลร่วมสมัยซึ่งได้มีชีวิตวัยเด็กอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ตอนปลาย.

³ขุนวิจิตรมาตรา. (2525). กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน. หน้า 300, 347-350.

⁴เพลงใหม่ที่ดีตำบลน้อย. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

⁵เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ. หน้า

นำมาวางจำหน่ายอยู่ในบริเวณตลาดจึงเป็นสินค้าที่มีความหลากหลาย¹ ตลาดแห่งนี้จึงกลายเป็นตลาดศูนย์กลางการค้าขายสินค้าอุปโภคและบริโภคต่างๆ ของชาวจีน ทั้งที่มีอยู่ในเมืองไทยและที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ²

1.5 ตลาดบางรัก

ในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ตลาดบางรักได้กลายเป็นตลาดใหญ่ที่สุดทางตอนใต้พระนคร³ และเป็นตลาดที่เป็นที่รู้จักกันดีของชาวตะวันตก ซึ่งมักจะนำเรือสินค้าจากต่างประเทศมาจอดเทียบท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณใกล้เคียงกับตัวตลาดบางรักเสมอ นอกจากนี้จะเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนชาติตะวันตกแล้ว ก็ยังเป็นที่อยู่ของชาวจีนบางส่วนที่เริ่มขยายตัวมาจากทางย่านสำเพ็งด้วย โดยเฉพาะบริเวณภายในตลาดและรอบๆ ตัวตลาดนั้นก็ล้วนแล้วแต่เป็นร้านค้าขายที่มีชาวจีนเป็นผู้ประกอบการเป็นส่วนใหญ่ เพราะชาวจีนนั้นมีนิสัยชอบทำการค้าขายแม้ว่าจะเป็นร้านค้าเล็กๆ น้อยๆ ไม่ได้ใหญ่โตแบบห้างร้านของชาวตะวันตกก็ตาม

ในปี พ. ศ. 2425 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้เงินพระคลังข้างที่ จัดการปรับปรุงตลาดบางรักอีกครั้ง โดยทำการซ่อมแซมตัวอาคารบางส่วนและซื้อที่ดินเพิ่มเติมเพื่อสร้างอาคารใหม่เพิ่มขึ้นอีก⁴ ตลาดบางรักจึงขยายขนาดใหญ่ขึ้นมีการติดตลาดทั้งช่วงเช้าและช่วงเย็นจนถึงค่ำ⁵ สินค้าที่นำมาวางจำหน่ายก็มักจะเป็นสินค้าจำพวกอาหารสดผักผลไม้ และเครื่องใช้ในครัวเรือนต่างๆ เช่น หม้อ กระทะ มีด เป็นต้น และที่มีพิเศษมากกว่าตลาดแห่งอื่นๆ ในกรุงเทพมหานครก็คือ จะมีสินค้าต่างๆ ที่นำมาจากต่างประเทศจำหน่ายค่อนข้างมาก โดยเฉพาะสินค้าจากทางประเทศตะวันตก ถ้าเป็นสินค้าจำพวกเนื้อสัตว์ก็มักจะเป็นเนื้อสัตว์แช่น้ำแข็งที่นำเข้ามาทางเรือ เช่น เนื้อวัวเค็ม เนื้อแกะเค็ม เนื้อกระต่าย เนื้อกวาง เป็นต้น⁶ แต่ถ้าเป็นของใช้ก็มักเป็นของแปลกๆ ที่ไม่มีในเมืองไทย สินค้าเหล่านี้โดยมากก็จะเป็นสินค้าของฟุ่มเฟือยต่างๆ เช่น เครื่อง

¹ Arnold Wright. (1908). *Twentieth Century Impressions of Siam*. p. 244.

² ปิยนาล บุญนาค. (2536, กรกฎาคม-กันยายน). ลำเพ็ง : ความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลง (พ.ศ. 2325-2475). *วารสารราชบัณฑิตยสถาน*. 2(4): 42-43.

³ มีผู้นั่งค้าขายสิ่งของบนถนนเดินเท้าที่หน้าตลาดค้าขายบางรัก. (ร.ศ. 123-124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

⁴ เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). *ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ*. หน้า 17.

⁵ เทพทู ทัพทอง. (2546). *ย้อนรอยกรุงเทพฯ*. หน้า 105.

⁶ เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). *เล่มเดิม*. หน้า 17-18.

เล่นแผ่นเสียง นาฬิกา น้ำหอม สุรา ไวน์ และพวกเครื่องประดับต่างๆ เป็นต้น ในระยะนี้ตลาดบางรักยังเป็นตลาดค้าขายดอกไม้แหล่งใหญ่ในกรุงเทพมหานคร¹

1.6 ตลาดน้ำคลองมหานาค

ในสมัยรัชกาลที่ 4 หลังจากได้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นในรอบนอกตัวเมืองต่อจากคลองรอบกรุง ทำให้คลองมหานาคตัดผ่านกับคลองผดุงกรุงเกษมด้วย บริเวณที่คลองมหานาคตัดผ่านกับคลองผดุงกรุงเกษมนี้เรียกกันว่าสี่แยกมหานาค เป็นบริเวณที่มีท้องน้ำกว้างขวางมากจึงมีเรือบรรทุกสินค้าต่างๆ ผ่านเข้ามาแวะจอดอยู่เสมอ ตลาดน้ำคลองมหานาคจึงมีพ่อค้าประชาชนมาทำการค้าขายกันอย่างคึกคักมากขึ้น² คาดว่าบริเวณตัวตลาดน้ำในระยะนี้ได้ย้ายมาติดตลาดซื้อขายกันอยู่บริเวณใกล้เคียง กับสี่แยกคลองมหานาคนั่นเอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 ตลาดน้ำคลองมหานาคกลายเป็นชุมชนการค้าขายที่มีร้านค้ามากมายรอบๆ บริเวณตลาดน้ำคลองมหานาค³ บริเวณริมฝั่งลำคลองทั้งสองข้างของตลาดน้ำคลองมหานาคจึงมีร้านค้าอยู่หนาแน่นกว่าบริเวณอื่นๆ⁴

บริเวณริมคลองมหานาคยังเป็นแหล่งขนถ่ายสินค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งใจกลางเมืองหลวง เพราะนอกจากจะเป็นลำคลองที่กว้างใหญ่และมีร้านค้ามากมายตามริมคลองทั้งสองฟากแล้ว หากพิจารณาจากสถานที่ตั้งของตลาดน้ำมหานาคก็จะพบว่าเป็นจุดเชื่อมต่อใจกลางเมืองระหว่างคลองรอบกรุงและคลองผดุงกรุงเกษม จึงมีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่งที่จะใช้เป็นสถานที่ค้าขายและเป็นจุดเก็บพักสินค้าต่างๆ ที่มักจะใช้ลำเลียงสินค้าเข้ามาค้าขายภายในตลาดอยู่เสมอ⁵ ด้วยเหตุนี้บริเวณริมคลองทั้งสองฟากจึงมีทั้งร้านค้าและโกดังต่างๆ อยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งบางร้านก็ทำเป็นโกดังใช้เก็บสินค้าต่างๆ โดยตรงและบางร้านก็เป็นทั้งร้านค้าและที่เก็บสินค้าไปในตัวเลย ตลาดน้ำคลองมหานาคในระยะนี้จึงคึกคักมากเวลาติดตลาดในตอนเช้าๆ สินค้าที่มีจำหน่ายในตลาดจะเป็นสินค้าที่ค่อนข้างหลากหลาย เพราะเป็นสินค้าที่มีการลำเลียงมาจากท้องที่ต่างๆ โดยมากก็จะเป็นสินค้าทางการเกษตรเช่น เนื้อสัตว์ ผักสดและผลไม้ รวมถึงเครื่องมือทางการเกษตรและเครื่องใช้ต่างๆ ในครัวเรือน เช่น หม้อ มีด จอบ และเสียม เป็นต้น นอกจากนั้นก็จะเป็นเสื้อผ้าและเครื่องประดับต่างๆ

¹เทพฯ ทัททอง. (2546). ย้อนรอยกรุงเทพฯ. หน้า 106.

²กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 611.

³เรื่องหลวงอภัยพิทักษ์ขอขายโรงแถว และตลาดคลองมหานาค และขอจำนำที่บ้าน. (ร.ศ. 117-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 187/56. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴จัดซื้อที่มุมสี่แยกคลองผดุงและมหานาคต่อกัน. (ร.ศ. 121). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 216/64. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵กรมศิลปากร. (2525). เล่มเดิม. หน้า 612.

1.7 แหล่งร้านค้าริมคลองผดุงกรุงเกษม

คลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นคลองขนาดใหญ่ที่เชื่อมต่อระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศเหนือตัวเมืองกับทางทิศใต้ บริเวณริมคลองสายนี้บางช่วงก็เป็นแหล่งชุมชนที่มีผู้คนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก และมักจะมีเรือหรือเรือนแพมาแวะจอดให้เห็นอยู่เสมอ คลองสายนี้ยังเป็นเส้นทางการสัญจรและลำเลียงขนส่งสินค้าต่างๆ เข้าสู่ตลาดภายในตัวเมือง ทำให้ลำคลองสายนี้กลายเป็นคลองที่มีความสำคัญทางการค้าขายมาก นอกจากจะมีเรือบรรทุกสินค้าต่างๆ เข้ามาจอดขายสินค้าในบริเวณริมคลองสายนี้แล้ว บริเวณรอบๆ ริมคลองทั้งสองข้างยังเป็นแหล่งร้านค้าต่างๆ ด้วย เพราะประชาชนที่อาศัยอยู่รอบๆ ลำคลองมักจะนิยมดัดแปลงบ้านเรือนของตนให้เป็นร้านค้าต่างๆ เพื่อจำหน่ายสินค้าให้กับพ่อค้าประชาชนที่เดินทางเข้ามาค้าขาย ทำให้บริเวณที่เป็นแหล่งชุมชนรอบๆ ลำคลองมีร้านค้าต่างๆ ตั้งอยู่ตลอดริมคลองทั้งสองข้าง เริ่มต้นจากลำคลองทางทิศเหนือตรงสะพานเทวกรรมรังรักษ์ข้ามถนนตลาด¹ จนถึงสะพานจตุรภักตร์รังสฤษฎ์ข้ามถนนหลานหลวงผ่านไปติดกับลำคลองมหานาคไปจนถึงสะพานกษัตริย์ศึกข้ามถนนบำรุงเมือง บริเวณลำคลองตรงช่วงนี้จะมีประชาชนตั้งร้านค้าต่างๆ ตลอดแนวลำคลองทั้งสองข้างมากกว่าที่อื่นๆ

ร้านค้าต่างๆ ที่อยู่บริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษมถือว่าเป็นแหล่งค้าขายที่สำคัญแห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร ร้านค้าเหล่านี้จะมีสินค้าวางจำหน่ายอย่างหลากหลาย ถือว่าเป็นแหล่งการค้าปลีกสินค้าต่างๆ เช่น กระเบื้อง อิฐ กระจก และปูนขาว เป็นต้น² การค้าขายของร้านค้าต่างๆ บริเวณริมคลองแห่งนี้จึงมีความสำคัญมากเช่นกัน และมักจะมีเรือของพ่อค้าและลูกค้ามาแวะจอดซื้อขายสินค้าอยู่เป็นประจำ³ โดยเฉพาะตรงบริเวณที่ลำคลองสายนี้ตัดผ่านคลองมหานาคจะมีร้านค้าตั้งติดกันเป็นแถวทั้งสองฟากลำคลองและจะมีเรือต่างๆ มาแวะจอดอยู่ริมคลองมากเป็นพิเศษ บริเวณจุดตัดกันตรงนี้ชาวบ้านมักเรียกกันทั่วไปว่าสี่แยกมหานาค ซึ่งปกติก็จะเป็นแหล่งแวะพักของบรรดาเรือพ่อค้าที่จะเดินทางไปค้าขายต่อยังตลาดน้ำมหานาค⁴

1.8 ร้านค้าคึกแถวริมถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร

ถนนสามสายที่ตัดใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4 คือ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร เป็นถนนที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งนอกจากจะเป็นเส้นทางการคมนาคมทางบกที่สำคัญ

¹ปัจจุบันก็คือถนนนครสวรรค์ ซึ่งเป็นถนนที่เชื่อมต่อระหว่างถนนราชดำเนินกลางกับถนนพิษณุโลก.

²อ้างถึงราชบัณฑิตยสถาน 2 ชั้น ตำบลดอนเมืองและคลองผดุง. (ร.ศ. 126-127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

³กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ขออนุญาตปลูกสร้างกับผลประโยชน์ในที่ ค. คลองผดุง. (ร.ศ. 125-126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 106/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴หิริน แยกในบังคับอังกฤษ ขออนุญาตกรีดคลองผดุง 4 แยกมหานาค. (ร.ศ. 118-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 341/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ในระยะแรกแล้ว ยังกลายเป็นย่านประกอบธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับทางการค้าภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครด้วย¹ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ถนนทั้งสามสายกลายเป็นย่านการค้าขายภายในตัวเมืองที่สำคัญมาก มีร้านค้าและอาคารพาณิชย์ต่างๆ ตั้งอยู่ริมถนนขนานกันไปทั้งสองฟากทาง² ซึ่งก็มีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเข้ามาประกอบอาชีพค้าขายในบริเวณนี้อย่างหนาแน่น

1.8.1 ถนนเจริญกรุง

ถนนเจริญกรุงนอกจากจะเป็นถนนสมัยใหม่สายแรกที่ตัดขึ้นในกรุงเทพมหานครแล้ว ยังเป็นถนนสายแรกที่มีการสร้างอาคารตึกแถวต่างๆ ตามริมถนนด้วยทำตึกแถวที่ถนนเจริญกรุง³ ส่วนใหญ่ก็เป็นการลงทุนสร้างโดยกรมพระคลังข้างที่⁴ ซึ่งต้องการจะส่งเสริมให้พ่อค้าประชาชนเข้ามาอยู่อาศัยและประกอบอาชีพค้าขาย⁵ อาคารตึกแถวเหล่านี้ต่อมาได้กลายเป็นร้านค้าต่างๆ ตลอดทั้งสองข้างถนน โดยเฉพาะในบริเวณย่านชุมชนในเขตตัวเมือง บอศ ได้บันทึกไว้ว่า “ถนนสายสำคัญคือถนนเจริญกรุงมีระยะทางหลายไมล์...ตามสองข้างทางมีศาลเจ้า ร้านเจ๊กช่างไม้ ร้านเจ๊กต่อตู้ และร้านเจ๊กต่อรถ ไม่ว่าจะเป็นกิจการอะไรก็ตามจะต้องมีชื่อหรือว่าชาวจีนเป็นเจ้าของเสมอ แม้จะมีคนไทยทำเครื่องปั้นดินเผามีเตาอังโล่ หม้อ และคนโทน้ำอยู่บ้างเป็นบางแห่งก็ตาม...”⁶

นอกจากชาวจีนแล้วยังมีพ่อค้าชาวตะวันตกและพ่อค้าแขกได้เข้ามาทำการค้าในบริเวณนี้ด้วย บริเวณริมถนนเจริญกรุงในเขตตัวเมืองซึ่งเป็นแหล่งชุมชนมักจะมีพ่อค้าชาติตะวันตกก็ได้เข้ามาเปิดห้างใหญ่ๆ ขึ้น โดยจะส่งสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายให้กับพวกลูกค้าในตัวเมืองอีกทอดหนึ่ง เช่น ห้างอิงกริชฟามาซี⁷ ห้างบิกริม⁸ และห้างเอส. เอ. บี.⁹ เป็นต้น ส่วนร้านค้าหรือห้างร้านของชาวจีนนั้นมักจะเปิดร้านทำการค้าตามตึกแถวต่างๆ ด้วยเหตุนี้จึงมีร้านค้าเป็นแนวยาว

¹ คีตธนบำรุงเมืองและเทียนนคร. (ร.ศ. 112). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/254, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

² ตึกถนนบำรุงเมือง และถนนเทียนนคร. (ร.ศ. 111-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 254, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³ หลวงศรีราชอักษร เรื่องขอพระราชทานที่หลังตึกแถวถนนเจริญกรุง. (ร.ศ. 120). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 37/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴ พระคลังข้างที่ซื้อที่แลตึกแถวโรงแถว ของอามแดงจำเรียดำบลถนนเจริญกรุงเชื่อมถนนโยธา. (ร.ศ. 129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 201/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ ทำถนนดินท้าว แลเรื่องเข้าของที่ดินจะทำตึกในที่เพลิงไหม้เป็นแบบต่างๆ กัน. (ร.ศ. 122-125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 20/309, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

⁶ คาร์ล บอศ. (2529). ท้องถิ่นสยาม ยุคพระพุทธเจ้าหลวง. แปลโดย เสฐียร พันธงชัย. หน้า 21.

⁷ บางกอกไทมส์. (1895, 12 มกราคม). (ไมโครฟิล์ม).

⁸ บางกอกไทมส์. (1907, 9 มกราคม). (ไมโครฟิล์ม).

⁹ บางกอกไทมส์. (1907, 15 เมษายน). (ไมโครฟิล์ม).

ขนานกันไปทั้งสองฟากทางของถนนเจริญกรุง และถนนเจริญกรุงยังเป็นถนนสายหลักที่เชื่อมต่อไปจนถึงเขตนอกตัวเมืองทางด้านใต้ด้วย โดยเฉพาะในเขตบางรักซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของชาวต่างชาติ นั้นก็มักจะมีอาคารตึกแถวที่เป็นร้านค้าต่างๆ ทั้งสองฟากถนนเช่นกัน ถนนเส้นนี้จึงถือว่าเป็นถนนสายเศรษฐกิจที่สำคัญมากในสมัยนั้น

1.8.2 ถนนบำรุงเมือง

ถนนบำรุงเมืองก็เป็นถนนที่ตัดขึ้นมาในระยะเดียวกันกับถนนเจริญกรุงและมีร้านค้าอยู่เป็นจำนวนมากไม่แพ้ถนนเจริญกรุง¹ โดยเฉพาะในช่วงเขตกำแพงเมืองนั้นจะมีอาคารร้านค้าที่เป็นตึกแถวและห้างร้านต่างๆ มากมาย ชุนวิจิตรมาตรา ได้เขียนเล่าไว้ตอนหนึ่งว่า “ถนนบำรุงเมืองสมัยข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก เป็นถนนเด่นออกหน้าออกตา มีศักดิ์ศรียิ่งกว่าถนนไหนๆ หหมด ตอนเชิงสะพานช้างโรงสี มีห้างฝรั่งห้างแขกมีชื่อเสียงใหญ่โต ไปจนถึงสี่กั๊กเสาชิงช้า มีห้างจีนใหญ่โต ต่อไปก็มีเสาชิงช้าและตลาดเสาชิงช้าซึ่งมีพิธีโล้ชิงช้าเป็นพิธีใหญ่โตมโหฬาร...”²

บริเวณริมสองข้างทางของถนนบำรุงเมืองในช่วงตั้งแต่คลองคูเมืองถึงคลองรอบกรุง จะเป็นที่อยู่อาศัยของประชาชนและพ่อค้าต่างๆ ทั้งจีน ไทย แขก ฝรั่ง ถนนบริเวณนี้จะผ่านย่านเสาชิงช้าซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของตัวเมืองหลวง³ อาคารร้านค้าในบริเวณนี้จึงค่อนข้างหนาแน่นและเกิดเพลิงไหม้ได้ง่ายเหมือนที่สำเพ็ง⁴ แต่ก็มักจะมีพ่อค้าหลากหลายชาติมาเปิดร้านค้าและห้างร้านต่างๆ เพื่อทำการค้ากันมากเพราะถือว่าเป็นถนนที่อยู่ใจกลางเมืองหลวง⁵ ร้านค้าอาคารพาณิชย์บริเวณถนนบำรุงเมืองจึงคึกคักมาก⁶

¹พระคลังข้างที่ซื้อที่ดินกับตึกค้าบนถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

²ชุนวิจิตรมาตรา. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 124.

³เรื่องตึกถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 3/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม). และ หม่อมเจ้าจันทร์ เป็นพระองค์เจ้าจันทร์ ขอมพระบาทที่ บ้านเป็นสิทธิ. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 311/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴เพลิงไหม้ที่ ตำบลถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ห้างเอช อับดุลรอฮิม แดอาคัม แยกในบังคับอังกฤษกับถ้วนหัวซื้อที่แลตึก ของพระยานฤทธิราชทัณฑ์ ตำบลถนนเฟื่องนคร. (ร.ศ. 123-127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 20/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁶เรื่องลอบ ทุกลถ้ำฯ ถวายฎีกาเรื่องตึกแถวถนนบำรุงเมืองของพระยาเพชรพิชัย, ญ. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 37/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

1.8.3 ถนนเฟื่องนคร

เป็นถนนที่ตัดขึ้นมาพร้อมๆกับถนนเจริญกรุงและบำรุงเมือง เริ่มต้นจากถนนบ้านหม้อตัดกับถนนเจริญกรุงที่เรียกกันว่าสี่กั๊กพระยาศรี แล้วไปตัดกับถนนบำรุงเมืองอีกที่หนึ่งเป็นสี่แยกที่เรียกกันว่าสี่กั๊กเสาชิงช้า ใกล้ๆ กับตรงสะพานช้างโรงสี ถนนเฟื่องนครนี้ถึงแม้ว่าจะเป็นถนนสายสั้นๆ ที่เชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงและถนนบำรุงเมือง แต่ก็ยังเป็นถนนอีกสายหนึ่งที่มีความสำคัญทางการค้าขายมากเช่นกัน โดยเฉพาะตรงบริเวณสี่แยกที่ตัดกับถนนเจริญกรุงนั้นจะมีร้านค้าอยู่มากมาย¹ ชุนวิจิตรมาตราได้เคยบรรยายถึงร้านค้าต่างๆ ของชาวต่างชาติที่มาตั้งค้าขายในบริเวณนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า “ข้ามถนนเฟื่องนครไป ก็เป็นตึกโค้งไปบรรจบถนนบำรุงเมือง ตึกแถวนี้มีห้างร้านเป็นจีนบ้าง ห้างร้านที่มีชื่ออีกคือห้างปิโรซาเอฟ. มาว่า และห้างขายบุหรี่ปริ่ง มีชื่อว่าห้างชิปปาปาโน ปุโลซ ขายบุหรี่ปริ่งมวนใหญ่ใส่หีบไม้สีดาร์อย่างงาม...”² นอกจากห้างร้านของชาวต่างชาติแล้วก็มีร้านค้าของชาวไทยด้วยเช่นกัน เพราะตลอดริมสองข้างทางของถนนสายนี้จะเป็นร้านค้าและที่อยู่อาศัยของพ่อค้าหลากหลายเชื้อชาติ เช่น จีน ไทย แขก มอญ และชาติตะวันตก³ ซึ่งจะมีทั้งห้างร้านแบบฝรั่งและร้านค้าตึกแถวที่เป็นอาคารพาณิชย์ทั่วๆ ไป⁴

1.9 ร้านค้าตึกแถวริมถนนสายสำคัญอื่นๆ

นอกจากร้านค้าตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนครแล้ว ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทางรัฐบาลได้ตัดถนนเพิ่มเติมอีกหลายสาย เพื่อเชื่อมโยงการคมนาคมภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครทั้งทางบกและทางน้ำให้คล่องตัวยิ่งขึ้น ถนนที่ตัดขึ้นใหม่สายต่างๆ มักจะตัดผ่านพื้นที่บริเวณที่เป็นย่านชุมชน⁵ และเมื่อตัดถนนเสร็จก็ให้มีการสร้างตึกแถวต่างๆ ริมถนนทั้งสองข้าง เพื่อให้ประชาชนเข้ามาอาศัยอยู่และทำการค้าขายต่อไป⁶ ดังนั้นในสมัยนี้จึงได้เกิดแหล่งร้านค้าตึกแถวริมถนนสายต่างๆ ในกรุงเทพมหานครขึ้นอีกหลายสาย โดยเฉพาะในย่านที่เป็นแหล่ง

¹เกิดเพลิงไหม้ที่ตึกแถว ตำบลสี่กั๊กเสาชิงช้า. (ร.ศ. 125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.

²ชุนวิจิตรมาตรา. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 104.

³ขายตึกแถวที่ต้องเพลิงไหม้ ตำบลถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 125-127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

⁴สร้างตึก ตำบลหลังตึกแถวถนนเฟื่องนครวัดราชบพิธ. (ร.ศ. 110). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9/80, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ตึกหน้า(หน้า) วัดราชบูรณะ. (ร.ศ. 122-120). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/106, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

⁶เรื่องที่จีนโพธิ์ถูกทำตึกหน้าวัดราชบูรณ. (ร.ศ. 116-117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 334/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ประกอบธุรกิจการค้าขายต่างๆ เช่น ย่านสำเพ็ง ย่านเสาชิงช้า ย่านบางรัก เป็นต้น¹ ในที่นี้จะขอกล่าวถึงถนนสายสำคัญทางการค้าขายอีก 6 สายต่อไปนี้ คือ ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนทรงวาด ถนนพาหุรัด ถนนวรจักร ถนนสีลม ถนนสาทร

1.9.1 ถนนเยาวราช

ถนนเยาวราชเป็นถนนสายสำคัญที่ตัดผ่านใจกลางย่านสำเพ็งและเป็นถนนการค้าสายที่สำคัญในย่านนี้² ส่วนใหญ่เจ้าของร้านค้าตึกแถวต่างๆริมถนนสายนี้จะเป็นชาวจีนเกือบทั้งหมด³ เริ่มต้นจากถนนมหาไชยบริเวณคลองรอบกรุงเยื้องกับถนนพาหุรัดจะตัดผ่านถนนจักรวรรดิเรียกว่าสี่แยกวัดตึก ขนานกันไปกับถนนสำเพ็งซึ่งเป็นถนนเส้นเล็กๆ⁴ ตรงไปจนบรรจบกับถนนเจริญกรุงทางด้านใต้ต่อกับถนนไตรมิตร ตลอดริมสองฟากถนนจะเต็มไปด้วยอาคารตึกแถวต่างๆ มากมาย และส่วนใหญ่ก็จะประกอบการค้าขายแทบทั้งสิ้น⁵ ตึกแถวอาคารพาณิชย์ที่ตั้งอยู่บริเวณริมถนนเยาวราชทั้งสองข้างเหล่านี้ ส่วนใหญ่ก็จะเป็นร้านค้าจำหน่ายสินค้าต่างๆ ทั้งภายในประเทศและสินค้าที่มาจากเมืองจีน⁶ ซึ่งก็จะบรรทุกสำเภาหรือเรือสินค้าขนาดใหญ่มาจากเมืองจีนโดยตรง เป็นถนนที่มีชาวจีนอยู่อาศัยและทำการค้าอย่างหนาแน่นที่สุดในกรุงเทพมหานครจึงเป็นแหล่งค้าขายที่สำคัญ⁷

1.9.2 ถนนราชวงศ์

เป็นถนนที่อยู่ในย่านสำเพ็งเช่นเดียวกับถนนเยาวราช เริ่มต้นจากถนนเจริญกรุงบริเวณที่ตัดผ่านย่านสำเพ็ง แล้วผ่านตามขวางไปตัดกับถนนเยาวราชเรียกว่าสี่แยกราชวงศ์ ถนนสายนี้จะไป

¹ เรื่องการตัดถนนสายต่างๆ. (ร.ศ. 108-111). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/90, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

² เรื่องตัดถนนเยาวราช. (ร.ศ. 111-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 4/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

³ เพลิงไหม้ ตำบลนำวัดสัมพันธวงศ์. (ร.ศ. 125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

⁴ ปัจจุบันเรียกว่าถนนถนนพานิช 1 เป็นถนนขนาดเล็กเหมือนตรอกซอยทั่วๆ ไปในย่านสำเพ็งรถยนต์ไม่สามารถวิ่งผ่านได้.

⁵ เรื่องจะซื้อที่รายจีนแดง ถนนเยาวราช เมื่อที่พระพิศณุเทพที่เจิงสะพานวัดชนะสงคราม. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 250/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁶ พระจินดาจักรรัตนจะขายที่บ้านริมถนนเยาวราช. (ร.ศ. 124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 81/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁷ เดือนอุทธี จะขายที่บ้านตำบลถนนเยาวราช. (ร.ศ. 124-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 69/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

สิ้นสุดที่ท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยาประชาชนทั่วไปมักจะเรียกว่าท่าราชวงศ์ ถือว่าเป็นท่าเรือสินค้าที่สำคัญซึ่งจะมีเรือต่างๆ มาเทียบท่าเพื่อขนสินค้าลงมาค้าขายต่อที่ตลาดสำเพ็งอีกทีหนึ่ง¹ บริเวณริมสองข้างทางจะเป็นอาคารร้านค้าคึกแฉวต่างๆ ทั้งขนาดใหญ่และเล็ก โดยมากแล้วร้านค้าหรือห้างร้านในบริเวณนี้จะมีผู้ประกอบการทั้งชาวจีน และชาติตะวันตก² ร้านค้าในบริเวณนี้จะเป็นย่านการค้าเก่าแก่ที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กับย่านสำเพ็ง และประการสำคัญก็คือการเดินทางจากทางริมแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อจะลำเลียงสินค้าต่างๆ เข้ามาค้าขายยังตลาดสำเพ็งก็ต้องผ่านถนนเส้นนี้เช่นกัน

1.9.3 ถนนทรงวาด

ถนนทรงวาดเริ่มต้นจากถนนราชวงศ์ตามขวางแล้วขนานกันไปกับลำน้ำเจ้าพระยา โดยมีตรอกซอยเล็กๆ เชื่อมต่อกับท่าเรือตามริมแม่น้ำอยู่เป็นระยะ ไปจนถึงถนนถนนเขาวราชไกล่กับวัดสัมพันธวงศ์ เป็นถนนที่เชื่อมต่อท่าเรือต่างๆ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตสำเพ็ง เริ่มตั้งแต่บริเวณท่าราชวงศ์จนถึงท่าเรือบริเวณวัดปทุมคงคา ท่าเรือเหล่านี้จะเป็นท่าเรือใหญ่ที่บรรทุกสินค้าขึ้นล่องระหว่างกรุงเทพมหานครกับหัวเมืองชายทะเลทางภาคใต้ จึงมักจะมีเรือเรือพ่อค้าจากต่างจังหวัดมาแวะจอดอยู่เป็นประจำจนกลายเป็นย่านขนส่งอาหารทางทะเล³ บริเวณทั้งสองฟากถนนสายนี้จะมีคึกแฉวร้านค้าและโกดังสินค้าต่างๆ อยู่ตลอดแนวถนน⁴ และพ่อค้าส่วนใหญ่ที่ประกอบการค้าขายอยู่ในบริเวณนี้ส่วนใหญ่มักจะเป็นชาวจีนเกือบทั้งหมด

1.9.4 ถนนพาหุรัด

เป็นถนนที่อยู่ในบริเวณย่านท่าเตียนเริ่มต้นจากคลองคูเมืองเดิมแล้วผ่านบ้านหม้อขนานไปกับถนนเจริญกรุง ไปจดที่ถนนวานิชเยื้องกันกับถนนเขาวราชไกล่กับตลาดสะพานหัน⁵ ถนนสายนี้เป็นย่านเศรษฐกิจที่ขยายมาจากทางสำเพ็งและท่าเตียน เป็นถนนที่มีคึกแฉวและ

¹ กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. หน้า 629.

² พระราชทานที่เป็นสิทธิแก่พระนางเจ้าอุบลมาล สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์. (ร.ศ. 122-127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9ก10/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³ กรมศิลปากร. (2525). เฉลิมเฉลิม. หน้า 566.

⁴ พระราชทานที่ดินลดน้อยแก่พระองค์เจ้าทิพยาดังกล่าวเปลี่ยนฯ. (ร.ศ. 117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 303/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ เป็นตลาดเล็กๆ ตั้งอยู่ตรงสะพานหัน ซึ่งเป็นสะพานข้ามคลองรอบกรุงเมื่อก่อนสะพานตรงนี้เป็นไม้กระดานแผ่นเดียวสามารถหันเข้าออกได้เวลาข้ามสะพาน ต่อมาได้ปรับปรุงเป็นสะพานถาวรขึ้นและบนตัวสะพานก็จะมีพ่อค้าตั้งร้านค้าต่างๆ นำสินค้ามาวางขายกัน.

อาคารร้านค้าต่างๆ อยู่อย่างมากมายทั้งสองฟากถนน¹ ผู้ประกอบการค้าขายตลอดริมสองฟากถนน นอกจากจะเป็นพ่อค้าชาวจีนแล้ว ยังมีพ่อค้าแขกขายผ้าอยู่มากกว่าที่อื่นๆ ด้วย² ขุนวิจิตรมาตรา ได้บรรยายถึงร้านค้าต่างๆ ที่เปิดร้านค้าขายอยู่บริเวณริมถนนสายนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

ทางขวาหรือทางด้านใต้ของถนนพาหุรัด ตั้งแต่ตีแยกบ้านหม้อเป็นตึกแถวหลายห้อง ขายของต่างๆ ถึงช่องกว้างพอสมควรช่องหนึ่ง ... จากช่องนี้ไปเป็นตึกแถวยาวไปจนจดสี่แยกพาหุรัด เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กจะเป็นร้านขายอะไรกันบ้างจำไม่ได้ แต่ต่อมามักจะเป็นร้านตู้ทองหลายร้าน ข้ามถนนตรีเพชรไปเป็นตึกเริ่มแต่ขายเตียงเหล็ก ที่นอน หมอน มุ้ง พรม น้ำมัน ฯลฯ ราวสักสองสามห้อง และก็เป็นห้างแขกอินเดีย ขายพวกผ้าแพรดอกสีลายต่างๆ ซึ่งเป็นของแขกของฝรั่งสวยงามหลายอย่างต่างชนิดรวมทั้งผ้าลาย (ผ้านุ่ง) กำมะหยี่ สักรับยกทอง อัดตัด เข็มขาบ ฯลฯ เป็นทิวไป เห็นจะกว่า 10 ห้าง บางห้างก็ขายพวกดินเงินดินทอง เลื่อม (โลหะที่เป็นรูปกลมๆ เล็กๆ ใช้สำหรับปักเสื้อผ้าพวกโขนละครดูแพรวพราว) ลูกไม้ ค้าย ไหมพรม ฯลฯ...³

ถนนพาหุรัดเป็นถนนที่มีผู้ประกอบการค้าขายตลอดแนวถนนที่ค่อนข้างหลากหลาย มีร้านขายผ้าทั้งของแขกและของคนไทยด้วย⁴ แต่พ่อค้าที่มีชื่อเสียงมากที่สุดในบริเวณนี้จะเป็นแขกมาก

¹อาหมัดอิหม์รอนานา แยกในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินแถมตึกถนนพาหุรัด. (ร.ศ. 124-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 27/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม). และ อาหมัดอิหม์รอนานา แยกในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินแถมตึกถนนพาหุรัด. (ร.ศ. 124-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 27/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

²แยกบดชาวาซิง แยกบุตดาซิง ซื้อที่ดินกับตึก ตำบลถนนพาหุรัดของกรมสรรพากร. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 172/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม). และ แยกอาหะหมัดอิซไมล์ นานา ในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินกับตึกตำบลถนนพาหุรัดของกรมขุนสรรพากร. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 174/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³ขุนวิจิตรมาตรา. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 142.

⁴อามงสุตภรรยาจีนวังคีชัน ในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินกับตึกตำบลถนนพาหุรัดของกรมขุนสรรพากร. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 171/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม). และ อามงสุตภรรยาจีนเชียง ในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินกับตึกพาหุรัดของกรมขุนสรรพากร. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 173/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

กว่า เพราะเป็นย่านที่มีร้านค้าขายผ้าและพรมต่างๆ มากที่สุดในกรุงเทพมหานครในขณะนั้น และผู้ประกอบการค้าตลอดริมสองข้างทางก็มักจะเป็นแขก¹

1.9.5 ถนนวรจักร

ถนนวรจักรเป็นถนนอีกสายหนึ่งที่กลายเป็นย่านการค้า ถนนสายนี้จะอยู่ใกล้กับย่านเสาชิงช้าเป็นถนนที่ตัดเชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนบำรุงเมือง โดยเริ่มต้นจากถนนเจริญกรุงตอนที่ต่อกับถนนจักรวรรดิไปตัดกับถนนหลวงเรียกว่าสี่แยกวรจักร แล้วผ่านถนนบำรุงเมืองนิยมเรียกกันทั่วไปว่าสี่แยกแมนศรี ไปบรรจบกับถนนวิสุทธิกษัตริย์ ถนนสายนี้เป็นทำเลการค้าที่เชื่อมต่อระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนบำรุงเมือง เป็นถนนที่ขยายความเจริญจากบริเวณย่านเขาวราชกับย่านเสาชิงช้า สองฟากของถนนจะมีร้านค้าต่างๆ ทั้งเป็นตึกแถวและเป็นห้างร้านแบบฝรั่ง เช่น ห้างขายเครื่องใช้ไฟฟ้า ห้างขายยา ห้างขายเสื้อผ้า เป็นต้น²

1.9.6 ถนนสีลม

ถนนสีลมเป็นถนนที่ตัดมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ในระยะแรกก็ยังไม่เป็นย่านการค้า ต่อมาเมื่อรัฐบาลเริ่มก่อสร้างตึกแถวต่างๆ ขึ้นตามบริเวณริมถนนทั้งสองข้าง ทำให้พ่อค้าประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเข้ามาทำการค้าขายกันมากขึ้น จนถนนสายนี้ได้กลายเป็นแหล่งร้านค้าตึกแถวที่มีความสำคัญมากอีกสายหนึ่ง โดยเฉพาะบริเวณต้นทางที่เชื่อมต่อกับถนนเจริญกรุงนั้นมีอาคารพาณิชย์อยู่ค่อนข้างหนาแน่นกว่าที่อื่น ซึ่งร้านค้าในบริเวณนี้นอกจากจะมีชาวจีนเป็นเจ้าของแล้วก็มีชาวตะวันตกมาเปิดห้างร้านทำการค้าขายเช่นกัน³ ถือว่าเป็นถนนย่านการค้าของชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครด้วย เพราะประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ส่วนใหญ่ก็เป็นชาวตะวันตกซึ่งขยายตัวออกมาจากย่านตลาดบางรัก

1.9.7 ถนนสาทร

เป็นถนนที่ตัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มต้นจากถนนเจริญกรุงบริเวณใกล้กับตลาดบางรักขนานกันไปกับถนนสีลมไปบรรจบที่ถนนหัวลำโพง เป็นถนนที่มีชาวตะวันตกเข้ามาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก⁴ ซึ่งมีทั้งพ่อค้าต่างๆ ที่เดินทางมาค้าขายที่กรุงเทพมหานครและมีชนชั้นนารีหรือหมอ

¹ลัดดาสิงห์ เกษในบังคับอังกฤษขอซื้อที่ดินตำบลพาหุรัด. (ร.ศ. 125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 85/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

²เอนก นาวิกมูล. (2539). ตำนานห้างร้าน. หน้า 143-153.

³มิสเตอร์ เอ คับลิว สมิต คนในบังคับอังกฤษขอซื้อที่ดินคลองซอยที่ 23. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 139/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴มิสเตอร์วัดขัน คนอังกฤษขอซื้อที่ดินคลองหลวงสาทรฝั่งใต้. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 154/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

สอนศาสนาคณะต่างๆ ก็จะอาศัยอยู่ในบริเวณแถบนี้¹ โดยเฉพาะบริเวณคันทางที่จัดกันกับถนนเจริญกรุงนั้นจะเป็นที่อยู่อาศัยของชาวตะวันตกและชาวจีน ซึ่งก็จะมีอาคารร้านค้าและตึกแถวต่างๆ ค่อนข้างหนาแน่นกว่าที่อื่น² ร้านค้าต่างๆ ในบริเวณริมถนนสาทรส่วนใหญ่ก็มีทั้งชาวจีนและชาวตะวันตกเป็นเจ้าของ แต่ถ้าหากเป็นห้างร้านใหญ่ๆ ก็มักจะเป็นของชาวตะวันตกเกือบทั้งสิ้น

ถนนสายต่างๆ ที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็นถนนสายเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างยิ่งในสมัยนั้น บริเวณริมถนนตามแหล่งชุมชนภายในเมืองก็มักจะเต็มไปด้วยอาคารตึกแถวต่างๆ ตลอดทั้งสองฟาก ซึ่งเป็นทั้งที่อยู่อาศัยและใช้ประกอบการค้าขายต่างๆ มีทั้งร้านค้าขนาดเล็กและขนาดใหญ่บางอาคารก็ใช้เป็นโกดังเก็บสินค้าต่างๆ ที่สำคัญนอกจากอาคารตึกแถวต่างๆ แล้วในระบายนี้นิยมสร้างอาคารประกอบการค้าโดยตรงหรือที่เรียกกันว่าห้างร้านด้วยเช่นกัน ห้างร้านส่วนใหญ่มีเจ้าของเป็นชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวตะวันตกที่มีเงินทุนมากๆ ก็จะนิยมเปิดห้างร้านค้าขายตามริมถนนในแหล่งชุมชนต่างๆ ทั่วตัวเมือง เช่น ห้างคิเซียว แอนชั่นซ์ ตั้งอยู่ริมถนนบำรุงเมืองขายเสื้อผ้าเครื่องแต่งกายและสินค้านำเข้าต่างๆ³ ห้างยอนลิตเตอล แอนโก ตั้งอยู่ริมถนนเจริญกรุงขายเครื่องกระป๋องและเครื่องใช้ต่างๆ⁴ และห้างเอส. ทิตแมน แอนโก ตั้งอยู่ริมถนนเพื่องนครจำหน่ายเครื่องประดับและสินค้าอื่นๆ⁵ เป็นต้น⁶

จากที่ได้กล่าวมาจะเห็นว่าร้านค้าต่างๆ ในระยะหลังการทำสนธิทำสัญญาเบาว์ริงจะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ซึ่งสมัยก่อนหน้านี้อาจจะกระจุกตัวอยู่เฉพาะตามแหล่งตลาดเท่านั้น เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดเสาชิงช้า ตลาดสำเพ็ง เป็นต้น แต่ในระยะนี้จะมีห้างร้านและร้านค้าอาคารตึกแถวกระจายออกไปตามบริเวณริมถนนและริมคลองต่างๆ ซึ่งกลายเป็นร้านค้าขายสินค้าต่างๆ ภายในตัวเมืองด้วย เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเพื่องนคร และคลองผดุงกรุงเกษม เป็นต้น โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อได้มีการปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำแล้ว ทำให้เกิดย่านการค้าขึ้นตามแหล่งชุมชนต่างๆ มีพ่อค้าทั้งจากทางตะวันตกและตะวันออกเข้ามาตั้งห้างร้านค้าภายในกรุงเทพมหานครกันมากขึ้น

¹ เรื่องพวกมิชชันนารีอเมริกัน ขออนุญาตทำสะพานข้ามคลองสาทร. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 42/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

² ข้อที่หลวงพิณวิเทศ ตำบลบางรัก. (ร.ศ. 117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 258/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

³ บางกอกไทมส์. (1909, 2 กุมภาพันธ์). (ไมโครฟิล์ม).

⁴ บางกอกไทมส์. (1905, 12 เมษายน). (ไมโครฟิล์ม).

⁵ บางกอกไทมส์. (1907, 9 มกราคม). (ไมโครฟิล์ม).

⁶ โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในภาคผนวก ค.

2. บทบาทของตลาดต่อการค้าภายใน

ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครในช่วงหลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริง จะมีความสำคัญอย่างมากต่อการค้าทั้งภายในเมืองหลวงและยังส่งผลต่อการค้าขายกับตลาดต่างๆ ในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศด้วย บทบาทของตลาดภายในกรุงเทพมหานครที่มีต่อการค้าภายในประเทศนั้นจะสามารถแบ่งออกได้เป็นสองประเด็นหลักคือ บทบาทของตลาดที่มีต่อการค้าภายในตัวเมืองหลวง และบทบาทของตลาดที่มีต่อการค้าภายในส่วนภูมิภาค ซึ่งจะมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 การค้าภายในเมืองหลวง

การค้าขายภายในกรุงเทพมหานครช่วงหลังจากที่ได้มีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว จะมีการค้าแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ระหว่างพ่อค้าและลูกค้าประชาชนที่คึกคักมากขึ้น ย่านการค้าและตึกแถวต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครอีกหลายแห่ง ได้กลายเป็นแหล่งค้าขายสินค้าประจำผู้คนตามตลาดต่างๆ จึงมีมาก แมกซ์เวล ได้บันทึกเกี่ยวกับย่านการค้าภายในตัวเมืองหลวงไว้ตอนหนึ่งว่า “สำหรับย่านธุรกิจของที่นี่จะกระจายอยู่ตามบริเวณต่างๆ และอยู่ห่างจากเขตราชสำนักออกไปราว 1 ไมล์ ศิระะทุกศิระะและเท้าทุกคู่ต่างก็หันและก้าวเดินอย่างฉับไวไปยังทิศทางที่มุ่งสู่ตลาด ซึ่งกระจายอยู่ห่างออกไปราว 2 ถึง 3 ไมล์ตลอดสองฝั่งถนนซึ่งปูด้วยหิน...”¹

อย่างไรก็ตามในขณะนี้ การค้าขายภายในตลาดบางแห่งก็ยังคงมีลักษณะเป็นตลาดน้ำด้วยเช่นกัน เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดน้ำคลองมหานาค เป็นต้น ดังจะทราบได้จากบันทึกของทหารเรือชาวฝรั่งเศส ที่ได้กล่าวถึงถนนในกรุงเทพมหานครเอาไว้ว่า “ถนนหนทางในเมืองมีผู้คนมากมายเหลือเกิน จำนวนนับร้อยๆ คนเห็นจะได้ และที่บริเวณตลาดน้ำจะเห็นผู้คนแย่งกันจับจ่ายซื้อของอย่างซุกมุน...”² สอดคล้องกับที่เฮนเนสท์ ยัง ได้กล่าวถึงบรรยากาศของการค้าขายที่ตลาดน้ำในช่วงเช้าไว้ว่า

ขาน้ำมีตลาดของพวกเขาอยู่บริเวณตอนปลายของแม่น้ำสายหลัก ซึ่งไหลคดเคี้ยวผ่านเข้าไปยังใจกลางเมือง ... สินค้าที่บรรทุกมาขายมีทั้งปลา ไข่ ข้าว และผลไม้ เรือแต่ละลำจะมีตะเกียงเล็กๆ แฉวนไว้ที่หัวเรือ ภายได้แสงสีนวลสลัวๆ ซึ่งส่องกระทบเหนือพื้นน้ำแลเห็นเป็นเงาของหญิงสาวซึ่งผมและผิวเป็นสีดำกำลังวุ่นวายอยู่กับการขายของและส่งเสียงหัวเราะ

¹ซอมเมอร์วิลด์ แมกซ์เวล. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย สุกอรรถ ธาราคักดิ์. หน้า 47.

²กรมศิลปากร. (2541). ประเทศสยาม บันทึกการเดินทางและความประทับใจในประเทศสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4. หน้า 276.

เกือบจะตลอดเวลา และร้องเพลงด้วยความสนุกสนานอย่างคนที่ปราศจากความกังวล แลดูราวกับกลุ่มเด็กๆ ออกมาปิกนิกครั้งใหญ่...¹

ตลาดในช่วงนี้จะมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ มากขึ้นกว่าเดิม สำหรับความตึกักของผู้คนที่เข้ามา ที่สังเกตได้อีกอย่างหนึ่งนอกจากจำนวนผู้คนที่เข้ามาหาซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ก็คือ จำนวนร้านค้าต่างๆ ภายในตลาดในระยะนี้จะจำนวนเพิ่มขึ้น แม็กซ์เวล นักท่องเที่ยวที่ได้เดินทางเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5 และได้มีโอกาสเดินสำรวจแหล่งร้านค้าต่างๆ ในตลาดแล้วได้บันทึกไว้ว่า

เราเดินเข้ามาในตลาดแห่งนี้พร้อมๆ กับฝูงชนจำนวนมาก หลังจากนั้นจึงเดินสำรวจไปทั่วบริเวณตลาดจนเมื่อเช้า เพื่อที่จะสืบดูให้แน่ชัดว่าบริเวณใด มีผู้คนซื้อขายจับจ่ายกันมากที่สุด ร้านค้าในตลาดแห่งนี้มีทั้งร้านจำหน่ายปลาแห้ง ไข่ปิ้ง ร้านจำหน่ายภาชนะที่ทำด้วยไม้จำพวกทัพพี ถ้วย จาน ชาม ช้อน และอื่นๆ รวมทั้งร้านจำหน่ายน้ำมันซึ่งมีถังบรรจุ น้ำมัน ตั้งเรียงเป็นแถวอยู่ที่แนวกำแพงดิน และร้านจำหน่ายเครื่องใช้สอยจำพวก ชาม แจกัน และอ่างทองเหลือง ตลอดจนกระโถนทรงสูง และหีบหมากสารพัดแบบ...²

จากข้อความดังกล่าว จะเห็นว่าจำนวนร้านค้าและสินค้าต่างๆ ที่มีวางขายอยู่ในตลาดค่อนข้างจะหลากหลาย มีทั้งอาหารการกินและเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ นอกจากนั้นยังได้กล่าวถึงร้านค้าอื่นๆ อีกมากมาย เช่น ร้านขายรองเท้า ร้านขายขนม ร้านขายผลไม้ต่างๆ ร้านขายของเล่น ร้านขายอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้อื่นๆ เป็นต้น³ บอค (Bock) นักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมัน ที่เดินทางเข้ามาในระยะเดียวกัน ได้กล่าวถึงร้านค้าต่างๆ ตามริมถนนไว้อีกตอนหนึ่งว่า

มีร้านขายชาจีน โรงปั่นเครื่องดินเผาของไทย ร้านเหล้าทั้งไทยและจีนที่ขายน้ำเมา ที่เรียกว่าเซ่งซุน เป็นการเลี้ยงไปจากการขายน้ำเมาที่เรียกว่าเหล้า ร้านแผงลอยเล็กๆ ที่มีคนจีนขายร้องตะโกนขายน้ำส้มที่เขาทำเอง หรืออาหารที่ประกอบขึ้นจากผักต้ม ซึ่งมีหัวหอมเป็นเครื่องปรุงสำคัญและมีมันหมูหรือเป็ดชิ้นบางๆ โรยหน้า หรือร้านของแม่ค้าไทยที่ยั่วให้

¹เฮอร์เนสต์ ชิง. (2535). มอญสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2. หน้า 316.

²ซอมเมอร์วิลล์ แม็กซ์เวล. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. หน้า 47.

³แหล่งเดิม. หน้า 48-56.

ผู้ที่ผ่านไปมาต้องน้ำลายไหล เมื่อเห็นข้าว ขนมหอยแมลงภู่ กุ้ง ปลาแห้งและปลาเค็มขาย
ปะปนกัน...¹

สินค้าพื้นฐานทั่วไปที่พ่อค้ามักจะนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันที่แหล่งตลาดร้านค้าอยู่เสมอ
ก็มักจะเป็นสินค้าด้านเกษตรกรรมที่เป็นผลผลิตภายในตัวเมืองและท้องถิ่นใกล้เคียง เช่น สินค้า
จำพวกพืชผักผลไม้ อาหารสดอาหารแห้ง เครื่องใช้ภายในครัวเรือน เป็นต้น แม็กซ์เวล ได้บันทึก
ถึงร้านขายผักและผลไม้ ภายในตลาดกรุงเทพมหานครไว้ว่า

เรารู้สึกสบายตาขึ้น เมื่อเห็นพ่อค้าผลไม้คนหนึ่งซึ่งดูท่าทางสบายๆ ภายในร้านของเขา
จำหน่ายผลไม้หลากหลายชนิดทั้งสับปะรด มะม่วง มะละกอ น้อยหน่า มังคุด สาลี่ ส้ม กล้วย
มะพร้าว และมะขาม และยังมีผลไม้ชนิดหนึ่งซึ่งจัดวางแยกไว้ต่างหาก เพื่อว่ากลิ่นของ
มันจะได้ไม่ไปปะปนกับผลไม้ชนิดอื่นๆ ผลไม้ดังกล่าวก็คือทุเรียน ผลไม้ซึ่งเป็นที่ชื่นชอบ
ของผู้คนจำนวนมาก...²

สินค้าต่างๆ ที่ได้นำมาขายในตลาดต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครนั้นจะมีอยู่อย่าง
หลากหลายมาก สินค้าส่วนหนึ่งก็เป็นสินค้าที่ผลิตได้เองภายในตัวเมืองและบริเวณใกล้เคียง เช่น
ผลผลิตทางการเกษตร เช่น อาหาร แต่สินค้าบางอย่างก็ได้มีการนำเข้ามาโดยตรงจากส่วนต่างๆ
ทั่วประเทศ เช่น สินค้าจำพวกของป่าต่างๆ เช่น ไม้หอม จันทน์ ครั่ง ผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่า กายาน
ดินประสิว ก็จะมาจากทางภาคเหนือ³ ส่วน ผลแร่ กระวาน เขาสัตว์ หนังสัตว์ ก็จะมาจากภาค
อีสาน⁴ สินค้าจำพวก อาหารทะเล รังนก และแร่ธาตุต่างๆ เช่น ดีบุก ทองแดง เหล็ก ก็จะมาจาก
ทางภาคใต้ แล้วนำมาขายต่อที่ตลาดภายในกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นตลาดศูนย์กลางทางการค้าที่
สำคัญที่สุดของประเทศ สินค้าต่างๆ เหล่านี้ก็จะมีการค้าคนกลางเป็นผู้รวบรวมเข้ามายังแหล่งตลาด
ในกรุงเทพมหานคร⁵ แล้วค่อยทยอยนำออกมาขายให้กับลูกค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่มีความ
ต้องการจะซื้อสินค้าต่างๆ เหล่านี้อีกทีหนึ่ง

¹คาร์ล บอค. (2529). ท้องถิ่นสยาม ยุคพระพุทธเจ้าหลวง. แปลโดย เสฐียร พันธงชัย. หน้า 22.

²ซอมเมอร์วิลด์ แม็กซ์เวล. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. หน้า 48-50.

³ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. หน้า 57-58.

⁴สุวิทย์ ไทพยวัฒน์. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ
ไทยจนถึงปี พ. ศ. 2484. หน้า 252-253.

⁵กรมศิลปากร. (2541). ประเทศสยาม บันทึกการเดินทางและความประทับใจในประเทศสยาม. ใน
รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4. หน้า 282.

การค้าเลียงขนส่งสินค้าต่างๆจากนอกตัวเมืองเข้ามามักจะใช้เส้นทางตามลำคลองและแม่น้ำสายต่างเป็นหลัก แม้แต่สินค้าจากทางภาคอีสานก็ยังมีการขนส่งมาทางน้ำเช่นกัน¹ ด้วยเหตุนี้จึงมักมีเรือของพ่อค้าเข้ามาเทียบท่าที่กรุงเทพมหานครอยู่เสมอเพื่อรอรับสินค้าหรือขนถ่ายสินค้าต่างๆภายในตัวเมืองหลวง² ส่วนการค้าเลียงขนส่งสินค้าต่างๆ จากท่าเรือเพื่อนำสินค้าเข้ามาค้าขายต่อที่ตลาดร้านค้าต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร ก็จะขนส่งสินค้าลงเรือขนาดเล็กหรือบรรทุกใส่รถลากเข้ามาที่ร้านค้าหรือก็ดั่งเก็บสินค้าต่างๆ ในตลาด การค้าเลียงสินค้าภายในตัวเมืองจะมีความคล่องตัวกว่าสมัยก่อนมาก ทั้งนี้ส่วนหนึ่งก็เป็นเพราะได้มีการพัฒนาการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำจนเชื่อมต่อกัน ทำให้การคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำเป็นไปอย่างสะดวกสบายยิ่งขึ้น และเมื่อมีพาหนะสมัยใหม่เช่น รถลาก รถบรรทุก รถราง รถไฟ ก็ทำให้การคมนาคมและการขนส่งสินค้าต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครมีความคล่องตัวและรวดเร็วมากกว่าเดิม แม็กซ์เวลล์ ได้บันทึกไว้ว่า

พาหนะที่ใช้ในการคมนาคมขนส่งของคนที่นี่ในช่วงหลายศตวรรษที่ผ่านมาได้แก่ เรือลำปั่น และเรือพาย ซึ่งชาวสยามทั้งผู้หญิงและผู้ชายตลอดจนพวกเด็กๆ สามารถพายกันได้อย่างคล่องแคล่ว แต่ในช่วง 20 ปีหลังมานี้ชาวอาณานิคมหลายเชื้อชาติ ตลอดจนอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมัน ได้เริ่มหันมาใช้บริการรถลากซึ่งค่อนข้างสะดวกสบายและรถบรรทุกที่ใช้ม้าลากที่มีน้ำหนักเบา...³

นอกจากสินค้าต่างๆ ที่สามารถผลิตขึ้นเองภายในตัวเมืองหรือนำเข้ามาจากส่วนอื่นๆ ของประเทศแล้ว สินค้าอีกส่วนหนึ่งที่นำมาวางขายที่ตลาดร้านค้าในกรุงเทพมหานครก็มีสินค้าจากต่างประเทศด้วย ทั้งจากประเทศทางตะวันตกและตะวันออก บันทึกของชาวตะวันตกได้กล่าวถึงการค้าขายและสินค้าต่างๆ ที่เป็นสินค้านำเข้าจากภายนอกประเทศไว้ตอนหนึ่งว่า “ในส่วนของการค้าขายสินค้าที่มาจากต่างประเทศนั้น ได้แก่ ผ้าฝ้าย พรม กระดาษประดับฝาผนัง เครื่องเรือน หมวก รองเท้า น้ำมันปิโตรเลียม ตะเกียง เพชรพลอย ไวน์ และสุรา เป็นต้น ชาวสยาม ทำการ

¹เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิท. (2544). ห้าปีในสยาม เล่ม 1. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. หน้า 126-127.

²กรมศิลปากร. (2541). ประเทศสยาม บันทึกการเดินทางและความประทับใจในประเทศสยาม. ในรวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4. หน้า 276.

³จอมเมอร์วิลล์ แม็กซ์เวลล์. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. หน้า 45.

ค้าขายกับชาวอังกฤษมานานหลายปี ปัจจุบันเกิดการแข่งขันกับชาวอเมริกัน ที่นำสินค้าราคาถูกกว่าแต่มีคุณภาพต่ำเข้ามาตีตลาด...”¹

สินค้าที่นำเข้าจากต่างประเทศ เช่น เครื่องแก้ว เครื่องลายคราม เครื่องกระเบื้อง เครื่องเหล็ก อาวุธปืน ผ้าแพร ผ้าลาย ผ้าขนสัตว์ น้ำหอม ใบชา แป้ง กระจก หนู น้ำมันก๊าด ร่มกันแดด ตะปู สังกะสี เบียร์ เหล้า บรั่นดี สารส้ม เครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องเพชรพลอย กระดาษ กระเป๋ารองเท้า เสื้อผ้า หมวก กุญแจ นาฬิกา ของเล่น ของกระจุกกระจิกต่างๆ บุหรี่ ฝิ่น เป็นต้น² สินค้าบางอย่างที่เป็นของฟุ่มเฟือยก็ยังมีการซื้อขายกันอยู่เสมอ เช่น เสื้อผ้าและเครื่องประดับ เครื่องดื่ม และเครื่องตกแต่งบ้านเรือน เป็นต้น ซึ่งจะมีราคาค่อนข้างแพงแต่ก็ยังมีการขายตามห้างร้านต่างๆ ทั่วไปในกรุงเทพมหานครเช่นกัน ขุนวิจิตรมาตราได้เคยกล่าวถึงสินค้าเหล่านี้ไว้ตอนหนึ่งว่า “เครื่องลายคราม เครื่องลายสี ซึ่งเป็นแจกันใหญ่ๆ กระถางใหญ่ๆ ตลอดจนเครื่องสำหรับตั้งโต๊ะบุชาจีน ฯลฯ ล้วนแต่ราคาแพงทั้งนั้น นับว่าเป็นห้างจีนเข้าคู่กับห้างแขกฝรั่งซึ่งขายของล้วนแต่ราคาแพงๆ เหมือนกัน...”³ และในบันทึกของชาวตะวันตกก็ยังได้กล่าวถึงสินค้าจำพวกสุราต่างๆ ที่มีวางขายอยู่ในกรุงเทพมหานครอีกด้วยว่า

สินค้าฝรั่งเศสที่สามารถแทรกตัวเข้าไปครองแชมป์ประจำโต๊ะได้แก่ สุรา (ชนิดหวาน) ที่ยังคงรักษารสชาติและคุณภาพยอดเยี่ยมอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของสุราฝรั่งเศสไว้ได้อย่างดี อาทิ แชมเปญ เหล้าองุ่น เหล้ารัมรวมทั้งบรั่นดีชั้นเยี่ยมระดับ 4 ดาว นอกจากนี้ยังมีไวน์ยี่ห้อต่างๆ อย่าง Chateau-Larse, Margaux, et Laffitte ซึ่งที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเราสามารถหาซื้อได้ในประเทศไทย...”⁴

สินค้าจากต่างประเทศเหล่านี้จะมีการตั้งเข้ามาจำหน่ายที่กรุงเทพโดยตรง ซึ่งก็จะมีห้างร้านทั้งขนาดเล็กและใหญ่เป็นตัวแทนจำหน่ายตั้งอยู่ตามแหล่งร้านค้าภายในตัวเมืองหลวง ห้างที่เป็นที่รู้จักกันดีในระบายนี้อีกเช่น ห้างเบคแมน จำหน่ายเสื้อผ้าและเครื่องประดับ⁵ ห้างบิกรัม จำหน่ายเครื่อง

¹ กรมศิลปากร. (2541). ประเทศไทยสมัยการเดินทางและความประทับใจในประเทศไทย. ในรวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4. หน้า 301.

² รายงานสินค้าประเทศสยาม แผนงานาประเทศ. (ร.ศ. 115-118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม). และ ปาลเลกัวซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 301.

³ ขุนวิจิตรมาตรา. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 106.

⁴ กรมศิลปากร. (2541). แหล่งเดิม. หน้า 301.

⁵ นางกอกไทมส์. (1908, 23 ตุลาคม). (ไมโครฟิล์ม).

ประดับและเครื่องใช้ต่างๆ¹ ห้างวินเซอร์ จำหน่ายของนำเข้าเครื่องใช้ไฟฟ้า² และห้างยอนแซมสัน จำหน่ายเสื้อผ้าของใช้³ เป็นต้น⁴ และเมื่อมีการนำสินค้าเข้ามาใหม่ๆ ห้างร้านเหล่านี้ก็จะได้มีการโฆษณาให้ลูกค้าภายในตัวเมืองได้ทราบด้วย ดังคำประกาศที่ปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์บางกอกกรีกอเดอ ตอนหนึ่งว่า

มิสเตอร์มาเลียบิยูเยียนแอนกัมปะนี ขอแจ้งความแก่ท่านทั้งปวงว่า ได้ตั้งที่ขายของขึ้นใหม่ที่เรือน ซึ่งมิสเตอร์เอฟ แพลก เอสไคว เออ อยู่แต่ก่อน ริมกงสุลเทศ ข้างเข้าได้แยกออกขายอีกแห่งหนึ่ง แลที่เก่าของข้าพเจ้าก็ยังขายอยู่ มีของมาใหม่หลายสิ่งมาเมื่อเร็วๆ นี้ แทบจะทุกสิ่งที่ท่านทั้งปวงจะต้องการซื้อเชิญท่านมาชมดูเถิด ... มีสิ่งของฝากมาแต่ประเทศยุโรป คือ แหวนทองคำ มีเพชรพลอยอย่างดี เข็มขัดทองคำประดับด้วยพลอยทับทิม แลพลอยอื่นๆ อย่างดี สายสร้อยทองคำ แลเพชรต่างๆ...

การขายสินค้าตามห้างร้านถ้าหากต้องการลดราคาสินค้าในการจำหน่ายก็จะมีการประกาศเลหลังขายของต่างๆ ด้วยซึ่งจะมีอยู่เป็นประจำ สิ่งของที่ขายนั้นก็จะมีตั้งแต่เครื่องใช้ต่างๆ เช่น มีด ช้อน โต๊ะ และตู้ เป็นต้น⁵ รวมถึงเครื่องประดับที่มีราคาแพงด้วย เช่น นาฬิกา แหวนเพชร สร้อยทอง และต่างหู เป็นต้น⁶ ดังจะเห็นได้จากคำประกาศในหนังสือพิมพ์บางกอกกรีกอเดอ ตอนหนึ่งว่า “ข้าพเจ้าขอแจ้งความมายังท่านพ่อค้าแลลูกค้าทั้งหลายในกรุงเทพฯ นี้ ด้วยข้าพเจ้าแมสเดอโลมาติน แอนกัมปะนี ได้แต่งการเลหลังทุกเดือนให้เป็นสำหรับแก่พ่อค้าแลลูกค้าในกรุงเทพฯ นี้ จะได้ซื้อขายกันเป็นการง่าย แต่เป็นเงินสด...”⁷ และเมื่อมีพ่อค้าจากต่างประเทศเข้ามาตั้งห้างขึ้นใหม่เพื่อขายสินค้าต่างๆ ที่มักจะส่งเข้ามาจากต่างประเทศนั้น ก็จะได้มีการโฆษณาในหนังสือพิมพ์ด้วยเช่นกัน⁸ ดังจะเห็นได้จากการโฆษณาขายของที่ห้าง มีใจความตอนหนึ่งว่า

¹บางกอกไทมส์. (1907, 9 มกราคม). (ไมโครฟิล์ม).

²บางกอกไทมส์. (1899, 19 มกราคม). (ไมโครฟิล์ม).

³บางกอกไทมส์. (1906, 6 กุมภาพันธ์). (ไมโครฟิล์ม).

⁴ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในภาคผนวก ค.

⁵หมายเหตุรายห้าง. (2534). ใน บางกอกกรีกอเดอ เล่ม 2. หน้า 199, 248.

⁶การเลหลังฯ. (2534). ใน บางกอกกรีกอเดอ เล่ม 2. หน้า 11.

⁷การเลหลังฯ. (2534). ใน บางกอกกรีกอเดอ เล่ม 1. หน้า 122.

⁸การเลหลังทุกเดือน. (2534). ใน บางกอกกรีกอเดอ เล่ม 2. หน้า 276.

⁹พ่อค้า. (2534). ใน บางกอกกรีกอเดอ เล่ม 1. หน้า 55.

มีห้างตั้งขึ้นใหม่ อยู่ที่บ้านสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลสินค้าสำหรับขายที่ในห้างนั้น มีอยู่หลายอย่างล้วนแต่สิ่งของที่ประหลาดมาแต่อกมิซวดใต้น้ำต่างๆ แลของเล่นที่อย่างแปลกๆ ฟังแรกมีเข้ามา ของที่ห้างนั้นประหลาดกว่าห้างอื่นๆ มาก เชิญท่านทั้งปวงมาชมเล่นข้าพเจ้าผู้เจ้าของชื่อ เออโหมัน คนหนึ่ง กับ ดี.เฮนเร คนหนึ่ง ได้เข้าส่วนกันในการห้าง จะขายให้ในราคาเพียงอย่างกลางพอสมควรไม่ให้แพงนัก...¹

สำหรับการซื้อขายกันในระยะนี้จะนิยมใช้เงินสดเป็นสื่อกลางในการซื้อขายกันโดยตรง จากพ่อค้าตามร้านค้าต่างๆ ภายในตลาด มักจะไม่นิยมแลกเปลี่ยนสินค้ากันเหมือนในสมัยก่อน เพราะระยะนี้มีการใช้เงินตราแพร่หลายมากขึ้นแล้ว แต่ร้านค้าหรือห้างร้านบางแห่งก็ยังมีการให้เครดิตกับผู้ซื้อบางรายสามารถซื้อสินค้าแบบเชื่อไว้ก่อนได้ โดยเฉพาะลูกค้าที่เป็นคนมีฐานะและน่าเชื่อถือเช่น ข้าราชการ พ่อค้ารายใหญ่ๆ หรือลูกค้าประจำที่เคยมาซื้อสินค้าที่ร้าน เป็นต้น โดยเฉพาะข้าราชการในราชสำนักมักจะใช้วิธีการซื้อเชื่ออยู่เสมอ² บางครั้งก็มีการจ่ายเงินช้าบ้าง³ ทำให้ห้างร้านต่างๆ ที่ซื้อสินค้าไปต้องตามทวงอยู่เสมอ⁴

การซื้อขายจากห้างร้านนี้เป็นที่นิยมมากในหมู่บุคคลที่มีฐานะคืออย่างเช่น พ่อค้ารายย่อย และรายใหญ่ และข้าราชการในราชสำนัก และชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายอยู่ในกรุงเทพมหานคร แม้ว่าสินค้าที่ซื้อมานั้นจะมีราคาที่แพงแต่ก็เชื่อว่าคุ้มราคา เพราะสินค้าส่วนใหญ่นั้นห้างร้านต่างๆ จะตั้งสินค้าจากเมืองนอกเข้ามาขายโดยตรง⁵ และเมื่อได้รับความนิยมจากลูกค้าภายในตัวเมืองจึงมีห้างร้านเปิดร้านค้าขายของที่สั่งมาจากต่างประเทศเพิ่มขึ้น และแข่งขันขายสินค้าจนเป็นเหตุทำให้บางร้านต้องขาดทุนไปบ้างก็มี ดังข้อความตอนหนึ่งที่ได้ปรากฏอยู่ในการรายงานของกระทรวงต่างประเทศว่า

การค้าขายสินค้าต่างประเทศในจำนวนศก 128 เปลี่ยนแปลงไป เพราะศกก่อนๆ มีห้างรับสั่งของต่างประเทศเข้ามาตั้งใหม่หลายหลัง แลแย่งกันส่งของให้แก่ร้านย่อย โดยวิธีลด

¹ของที่จะขายมีประหลาดต่างๆ. (2534). ใน บงกกรีกอเคอ เล่ม 2. หน้า 91-92.

²เรื่องสั่งของต่างๆ ห้างเบดสัน. (ร.ศ. 108-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 11/21, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³ขุนประกาศอักษรกิจ ต้องหาว่าเป็นหนี้ห้างบิกิม. (ร.ศ. 124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 71/195, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม. (ไมโครฟิล์ม).

⁴ห้างเบดแมน. (ร.ศ. 127-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 6/300, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม). และ ห้างบิกิม. (ร.ศ. 112). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 7/300, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ชัย เรื่องศิลป์. (2519). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. หน้า 292.

ราคา แลก่อนเวลาให้เงินค้างได้นานๆ เป็นจำนวนเงินมาก เมื่อฉนี้ก็ทำให้ผู้ตั้งร้านจำหน่ายสินค้าทวีขึ้น แลแย่งซื้อแย่งขายกันจนถึงเป็นเหตุขาดทุนรอนต้องล้มละลายไป เป็นอันมาก มาในศก 128 ห้างตั้งของต่างประเทศกลับรู้สึกตัวไม่กล้าขายเชื่อเหมือนแต่ก่อน ร้านย่อยที่รับของก็น้อยลง ทั้งจำนวนของที่ได้แย่งกันสั่งซื้อเข้ามาเหลืออยู่ก็ต้องจำหน่ายให้หมดไปด้วย สินค้าเข้าในจำนวนศก 128 จึงได้ลดน้อยลง ประกอบกับราคาก็ถูกลงด้วย...¹

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2448 ได้มีการเก็บ ภาษีโรง ร้าน ตึก แปะ เฉพาะในตัวเมืองกรุงเทพมหานครได้ทั้งสิ้นเป็นเงิน 130,814 บาท 24 อัฐ² และในปี พ.ศ. 2449 เก็บได้ทั้งสิ้นเป็นเงิน 153,970 บาท 42 อัฐ³ ซึ่งเป็นจำนวนเงินที่เพิ่มมากขึ้นถึงสองหมื่นกว่าบาท แสดงว่าในระยะนี้น่าจะพอเข้ามาเปิดร้านค้าต่างๆ เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน ดังที่มีการรายงานถึงการสำรวจการเก็บภาษีในครั้งนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

ด้วยการสำรวจภาษีโรงร้านตึกแพจำนวนศก 126 ได้สำรวจยอดเสร็จแล้ว รวมทั้งกรุงเทพฯ และหัวเมืองเป็นเงิน 167,145 บาท 16 อัฐ เทียบกับจำนวนศก 125 คงขึ้น 23,460 บาท 47 อัฐ ได้รับประทานสอบรายละเอียดได้ความว่า ในท้องที่อำเภอสามเพ็งและอำเภอบางรักษ์ ได้สร้างตึกแถวเรือนขึ้นใหม่หลายแห่ง ... ตามได้รับประทานสั่งให้ลงมือเก็บเงิน ตามท้องที่ก่อนจนถึงวันรายงานนี้ เก็บได้แล้ว 38,140 บาท 45 อัฐ ได้เร่งให้เก็บต่อไป...⁴

จากข้อความดังกล่าวทำให้ทราบว่าเงินอากรที่เก็บได้จากตลาดร้านค้าต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครมีจำนวนเงินเพิ่มขึ้นกว่าเดิม ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากการเพิ่มขึ้นของร้านค้าต่างๆ ด้วย ส่วนตลาดในต่างจังหวัดส่วนใหญ่ก็เพิ่มขึ้นเช่นกันดังปรากฏในตารางที่ 6

¹รายงานสินค้าประเทศสยาม แฉฉานาประเทศ. (ร.ศ.115-118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

²สำรวจภาษีโรง ร้าน ตึก แปะ ศก 126 ทั้งกรุงเทพฯ แลหัวเมือง. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.

³แหล่งเดิม.

⁴แหล่งเดิม.

ตาราง 6 เปรียบเทียบจำนวนเงินอากรโรง รัน ดึก แพ ในปี พ.ศ. 2448 และ พ.ศ. 2449

เมือง	จำนวนเงิน พ.ศ. 2449		จำนวนเงิน พ.ศ. 2448		จำนวนเงิน + เพิ่ม - ลด	
	บาท	อัฐ	บาท	อัฐ	บาท	อัฐ
กรุงเทพมหานคร	153,970	42	130,814	24	+23,156	18
นนทบุรี	3,582	-	3,545	48	+36	16
สมุทรปราการ	3,111	24	2,913	53	+197	35
นครเขื่อนขันธ์	2,653	16	2,519	12	+134	4
ประทุมธานี	626	48	583	-	+43	48
ชัยบุรี	2,594	14	2,620	8	-25	48
มีนบุรี	607	-	688	16	-81	16

ที่มา : ตำรวจภาษีโรง รัน ดึก แพ ศก. 126 ทั้งกรุงเทพและหัวเมือง. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.

2.2 การค้ากับส่วนภูมิภาค

ภายในส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศก็จะมีตลาดเกิดขึ้นตามแหล่งชุมชนต่างๆ ภายในตัวเมืองเช่นกัน เพียงแต่ว่าจะมีขนาดเล็กใหญ่แค่ไหนก็ขึ้นอยู่กับแหล่งชุมชนนั้นๆ ซึ่งก็就会有ความแตกต่างกันออกไป ถ้าเป็นเมืองใหญ่มีประชากรมากอาศัยอยู่หนาแน่นและมีทำเลที่ตั้งดีก็就会导致ตลาดในตัวเมืองมีขนาดใหญ่ตามไปด้วย เช่น ตลาดเมืองโคราช¹ ตลาดพระปฐมเจดีย์² ที่เมืองสุพรรณบุรี³ ตลาดปากน้ำโพที่เมืองนครสวรรค์⁴ และตลาดเมืองกาญจนบุรี⁵ เป็นต้น การค้าขาย

¹รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาประเทศ. (ร.ศ.115-118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

²คาดว่าน่าจะเขียนชื่อตลาดผิดเพี้ยนไป ซึ่งอาจจะเป็นตลาดดอนเจดีย์ก็เป็นได้.

³ยกโรงบ่อนค้าปลา เมืองสุพรรณบุรีมาไว้ในพระคลังข้างที่. (ร.ศ. 124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 74/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴ชื่อที่ตลาดปากน้ำโพของอั้งเลง และอินฮวย. (ร.ศ. 127-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 153/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ที่อินเชียงที่ตลาดเมืองกาญจนบุรี. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 210/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ของพ่อค้าและลูกค้าภายในตลาดก็จะคึกคัก ร้านค้าภายในตลาดก็จะนำเอาสินค้าต่างๆ มาวางขายกันอย่างมากมาย นอกจากสินค้าที่ผลิตได้ภายในท้องถิ่นแล้วยังมีสินค้านำเข้าจากแหล่งอื่นๆ ด้วยสินค้าต่างๆ ในตลาดจึงมีความหลากหลาย แต่ถ้าหากว่าเป็นตลาดขนาดเล็กไม่ใหญ่นักก็มีร้านค้าไม่มากและนำสินค้าที่สามารถผลิตได้ในแหล่งชุมชนนั้นๆ มาวางขาย เช่น สินค้าจำพวกอาหาร พืช ผักผลไม้ และเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เป็นต้น ซึ่งชุมชนต่างๆ ในชนบทของไทยมักจะต้องการผลิตขึ้นมาเป็นประจําอยู่แล้ว¹ สมิท (Smyth) ซึ่งเข้ามารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้กล่าวถึงบรรยากาศของการค้าขายในตลาดที่เมืองน่าน ซึ่งเป็นตลาดที่มีขนาดเล็กไว้ตอนหนึ่งว่า

ทัศนียภาพยามเช้าของเมืองน่านคือ ตลาดเช้ากลางใจเมืองที่เปิดโล่งกว้างยามเมื่อแสงสว่างค่อยๆ คืบคลานมาทุกทิศทาง หญิงชาวบ้านทยอยกันออกมาไม่ขาดสาย พร้อมกับนำตะกร้าที่เต็มไปด้วยผลไม้ ข้าว แป้งข้าวเจ้า บุหรี่ และผลไม้ มาด้วย พวกเธอจะนั่งเป็นแถวๆ ข้างหลังสินค้ามีเสียงพูดคุยและเสียงหัวเราะเบาแทบจะไม่ได้ยินอีกทีก็ครึกโครมและเอะอะวุ่นวายเช่นที่เคยได้ยินกันบ่อยๆ เมื่อเวลาที่ชาวเอเชียมาชุมนุมแลกเปลี่ยนสินค้าและติดต่อค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ร่วมกัน...²

ตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคของประเทศจะมีอยู่ทั่วไปทุกจังหวัดและจะมีขนาดใหญ่ขึ้นถ้าเป็นเมืองใหญ่หรือเมืองท่าทางการค้าขายและมีประชากรหนาแน่น ที่สำคัญคือแหล่งตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคเหล่านี้ก็จะมีการเชื่อมโยงทางการค้าขายกับตลาดภายในกรุงเทพมหานครด้วย³ เพราะว่าเป็นตลาดหลักในการติดต่อค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศที่สำคัญที่สุดของในประเทศ สินค้าต่างๆ ที่มาจากต่างประเทศและส่วนอื่นๆ ของประเทศจึงมักจะต้องผ่านเข้ามาที่ตลาดภายในกรุงเทพมหานครอยู่เสมอ⁴ ในขณะเดียวกันสินค้าต่างๆ จากตลาดแห่งนี้ก็จะกระจายออกไปสู่ในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศด้วยเช่นกัน สังฆราชปาลเลกัวซ์ ได้บรรยายเกี่ยวกับการนำสินค้าจากต่างประเทศไปแลกกับสินค้าในต่างจังหวัดเอาไว้ตอนหนึ่งว่า “คนจีนระบาคไปตามทุ่งท่าและป่าเขา นำเอาเสื้อผ้าเครื่องถ้วยชามลามไหมและของใช้เบ็ดเตล็ดจากเมืองจีน ไปแลกข้าว

¹ สุวิทย์ ไพบยวัฒน์. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ. ศ. 2484. หน้า 257.

² โฮร์เบิร์ต วาริงตัน สมิท. (2544). ห้าปีในสยาม เล่ม 1. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. หน้า 127.

³ สุวิทย์ ไพบยวัฒน์. (2527). เล่มเดิม. หน้า 252-253.

⁴ จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์. หน้า 107.

ฝ้ายและผลิตผลอย่างอื่นๆ จากต่างจังหวัดที่ตนผ่านไป...”¹ เป็นการแสดงให้เห็นว่าสินค้าต่างๆ ที่เป็นผลผลิตของประชาชนภายในท้องถิ่นต่างๆ ได้มีการเคลื่อนย้ายจากชนบทเข้าสู่ตลาดต่างๆ ทั้งในส่วนภูมิภาคและในเมืองหลวงด้วย และในทำนองกลับกันก็จะมีสินค้าจากตลาดต่างๆ ภายในเมืองหลวงกระจายออกมาสู่มือของลูกค้าประชาชนตามส่วนภูมิภาค

การค้าขายกับตลาดในเมืองหลวงนี้จะทำให้เกิดการกระจายสินค้าระหว่างสินค้าพื้นเมืองในส่วนภูมิภาคต่างๆ กับสินค้าต่างประเทศจากตลาดในเมืองหลวงด้วย ยกตัวอย่างเช่นสินค้าจำพวกข้าว พริกไทย ยาสูบ หนังสือตัว และสินค้าของป่าต่างๆ นั้นก็มักจะเป็นสินค้าที่มีการซื้อหาและเก็บรวบรวมเข้ามาค้าขายต่อยังตลาดภายในเมืองหลวง ส่วนสินค้าจากต่างประเทศที่มีขายอยู่ทั่วไปที่กรุงเทพมหานคร เช่น เครื่องแก้ว เทียนไข น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เสื้อผ้าและเครื่องประดับ เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เป็นต้น² ก็จะถูกส่งออกมาขายต่อยังตลาดในส่วนภูมิภาคอีกทอดหนึ่ง โดยอาศัยกลไกที่สำคัญก็คือพ่อค้าต่างๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ที่กระจัดกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ของประเทศนั่นเอง โดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนจะมีบทบาทเป็นอย่างมาก เพราะพ่อค้าชาวจีนมักนิยมเป็นพ่อค้าคนกลางและสามารถเดินทางติดต่อค้าขายกับตลาดในท้องที่ต่างๆ ได้อย่างอิสระ ประกอบกับเป็นพ่อค้าที่มีจำนวนมากจึงมักจะเห็นพ่อค้าชาวจีนเดินทางขนสินค้าต่างๆ ขึ้นลงระหว่างกรุงเทพมหานครกับต่างจังหวัดอยู่เสมอ³ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดที่สุดก็คือการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ของพ่อค้าคนกลางชาวจีนกับพ่อค้าประจำตามร้านค้าต่างๆ ในตลาดที่กรุงเทพมหานคร ซึ่งจะนำเอาสินค้าต่างๆ ตามต่างจังหวัดเข้ามาค้าขายให้กับพ่อค้าที่ตลาดในกรุงเทพมหานคร แล้วก็นำสินค้าต่างๆ จากกรุงเทพมหานครออกไปขายต่อยังตลาดตามต่างจังหวัด

พ่อค้าจึงเป็นตัวเชื่อมโยงหลักในการกระจายสินค้าและการขนส่งสินค้าจากแหล่งตลาดต่างๆ ภายนอกตัวเมือง เพื่อจะเข้ามาค้าขายยังในตัวเมืองและในทางกลับกันก็จะเป็นการกระจายสินค้าจากภายในตัวเมืองหลวงไปสู่ส่วนต่างๆ ในภูมิภาค และยังมีส่วนทำให้เกิดการผลิตสินค้าต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคที่เป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดภายในกรุงเทพมหานครด้วย เพราะเมื่อมีสินค้าที่เป็นความต้องการของตลาดเข้ามาสู่ภายในตัวเมืองหลวงก็จะทำให้สินค้าเหล่านั้น สามารถจำหน่ายหมดอย่างรวดเร็วและได้ราคาดีเพราะว่าเป็นสินค้าที่ลูกค้ามีความนิยมในการซื้อหา จึงทำให้พ่อค้าเหล่านี้ต้องสั่งเพิ่มการซื้อขายสินค้านี้ดั่งกล่าวกับชาวบ้านหรือลูกค้าในต่างจังหวัดอีกทีหนึ่ง

¹ปาลเลกัวซ์. (2506). *เล่าเรื่องเมืองไทย*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 305.

²ฐิติรุช ฐาติ. (2527). การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง : ศึกษาเฉพาะการผลิตระดับหมู่บ้านในภาคเหนือของไทย พ.ศ. 1839-2475. ใน *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484*. หน้า 372-373.

³ฐิติรุช ฐาติ. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484*. หน้า 256-257.

และเมื่อมีความต้องการมากราคาสินค้าจึงดีด้วยและกลายเป็นแรงจูงใจให้มีการผลิตสินค้าเหล่านั้นเพิ่มขึ้น

นอกจากนี้ตลาดในกรุงเทพมหานครยังเป็นตัวผลักดันให้เกิดการขยายตัวของการค้าขายในส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศ เพราะตามปกติตลาดต่างๆ ภายในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศจะมีการติดต่อค้าขายสินค้าต่างๆ กับตลาดภายในกรุงเทพมหานครกันเป็นประจำอยู่แล้ว โดยเฉพาะตามตัวเมืองใหญ่ ๆ อย่างเช่น เชียงใหม่ สงขลา ภูเก็ต หรือโคราชที่ถือว่าเป็นศูนย์กลางทางการค้าของภาคอีสาน¹ ก็มักจะมีการลำเลียงสินค้าต่างๆ เข้ามาที่ตลาดกรุงเทพมหานครอยู่เป็นประจำ² ยกตัวอย่างเช่น การขนส่งสินค้าจำพวกของป่าเช่น ครั่ง ไม้หอม น้ำผึ้ง สีสียัด และสัตว์ป่าต่างๆ จากหัวเมืองทางภาคเหนือ³ การลำเลียงข้าว น้ำตาล ยาสูบ และพริกไทย จากภาคกลาง หรือการลำเลียงสินค้าจำพวก หวาย เร่ว หนังกัดว กระดุกสัตว์ และเขาสัตว์ จากภาคอีสาน และสินค้าจำพวก ปลาแห้งปลาเค็ม เกล็ด ดีบุก และแร่ธาตุต่างจากภาคใต้ เพื่อนำเข้ามาค้าขายต่อที่กรุงเทพมหานคร

สำหรับการค้าขายตามตลาดทั่วไปในส่วนภูมิภาคนั้น สินค้าต่างๆ ส่วนใหญ่ก็จะเป็นผลผลิตจำพวกเกษตรกรรมต่างๆ เช่น ข้าว ถั่ว ข้าวโพด งา มันเทศ แดงกวา พริก หอม กระเทียม ผัก หนากพลู และพืชผักต่างๆ รวมทั้งสินค้าจำพวกผลไม้ต่างๆ ที่มักจะปลูกกันอยู่ในท้องถิ่นนั้นๆ เอง เช่น มะปราง เงาะ ลำไย ชมพู่ มะม่วง ทุเรียน ขนุน ส้ม กล้วย สับปะรด มะละกอ น้อยหน่า ละมุด เป็นต้น ซึ่งโดยปกติแล้วพืชผักผลไม้เหล่านี้ก็เป็นผลผลิตที่มีแหล่งผลิตอยู่ทั่วไปภายในประเทศ⁴ ซึ่งประชาชนชาวชนบทส่วนใหญ่มักจะนิยมเพาะปลูกอยู่เป็นประจำ แต่เมื่อมีสินค้ามากพอเกินความต้องการจึงนำออกมาขายยังตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคด้วย⁵ ดังบทนิราศเมืองเพชร ของสุนทรภู่ ที่ได้กล่าวถึงการเก็บผลทับทิมไปขายยังตลาดภายในชุมชนว่า

¹เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิต. (2544). *ห้าปีในสยาม เล่ม 1*. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. หน้า 152-153.

²จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์. หน้า 107.

³ฐิติช ฐาติ. (2527). การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง : ศึกษาเฉพาะการผลิตระดับหมู่บ้านในภาคเหนือของไทย พ.ศ. 1839-2475. ใน *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484*. หน้า 372

⁴ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. หน้า 68.

⁵ศุวิทย์ ไพทยวัฒน์. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484*. หน้า 252-253.

จนตกทางบางตะไกรครรไลล่อง	มีบ้านช่องซ้ายขวาเขาค้ำขาย
ปลูกทับทิมริมทางสองข้างราย	ไม่เปล้าคายดอกกระย้าทั้งดาปี
บ้างคืบห้ามงามจอมจนค่อมกึ่ง	เป็นคอกคั่งแตกประดับสลับสี
บ้างแตกร้าวพราวเมียดเพชร โนรี	เขายาดีเก็บได้ใส่กระเชอ
มาตั้งขายฝ่ายเจ้าของไม่ต้องถือ	เห็นเรื่อล่องร้องว่าซื้อทับทิมหนอ

สุนทรภู่¹

นอกจากนี้ก็มีสินค้าจำพวกเครื่องมือเครื่องใช้ที่สามารถผลิตเองได้ภายในชุมชน เช่น เครื่องจักรสานต่างๆ รวมถึงสินค้าจำพวกเครื่องใช้สอยต่างๆ ส่วนสินค้าจากภายนอกที่มักจะต้องซื้อก็คือ เครื่องเหล็ก เช่น จอบ มีด เลื่อย หรือเครื่องแก้วเครื่องกระเบื้อง เช่น จานชาม หม้อ แก้วน้ำ รวมถึงสินค้าจำพวกเสื้อผ้าและเครื่องประดับ อย่างเช่น เสื้อ กางเกง เข็มขัด รองเท้า ต่างหู กำไล นาฬิกา เป็นต้น สินค้าเหล่านี้โดยมากก็จะมีพ่อค้าคนกลางชาวจีนเป็นผู้นำไปขายต่อยังตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศ² ซึ่งพ่อค้าคนกลางชาวจีนจะซื้อสินค้าต่างๆ จากตลาดในส่วนภูมิภาคลงมาขายต่อที่ตลาดภายในกรุงเทพมหานครอีกทอดหนึ่ง³

ลักษณะการค้าแบบนี้จะเป็นการเดินทางค้าขายหมุนเวียนไประหว่างตลาดกรุงเทพมหานครกับตลาดในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ทั่วประเทศ สินค้าต่างๆ ภายในตลาดจึงมีการเคลื่อนย้ายอยู่เสมอ ทำให้เกิดการกระจายสินค้าต่างๆ ภายในประเทศมากขึ้น ซึ่งเมื่อก่อนนี้สินค้าส่วนใหญ่ที่มาจากต่างประเทศก็จะกระจุกตัวอยู่แต่ในเขตเมืองหลวงและบริเวณใกล้เคียงเท่านั้น จนแทบจะไม่มีมีการกระจายออกไปสู่แหล่งตลาดที่อยู่ห่างไกลเลย ตลาดในหัวเมืองที่ห่างไกลจึงมีสินค้าจากต่างประเทศหรือส่วนอื่นๆ ของประเทศอยู่ค่อนข้างน้อย⁴ ยกตัวอย่างเช่น หมู่บ้านในภาคเหนือมักจะไม่ค่อยมีตลาดภายในหมู่บ้านชาวบ้านจึงต้องไปซื้อสินค้าที่ตลาดภายในตัวเมือง สินค้าที่นำมาขายก็มักจะเป็นสินค้าทางการเกษตร ส่วนสินค้าที่สั่งซื้อจากตลาดก็จะเป็นสินค้าที่ภายในชุมชนนั้นๆ ไม่สามารถผลิตเองได้เช่น เกลือ ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด สบู่ เทียนไข ตะปู เครื่องเหล็กและเครื่องมือ

¹สุนทรภู่. (2494). นิราศเมืองเพชร. หน้า 12.

²สุวิทย์ ไททยวัฒน์. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484. หน้า 253-254.

³จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลโดย พรพนัฒน์ วัฒนศิริ. หน้า 107-108.

⁴สุทธิ์ ชูชาติ. (2527). การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง : ศึกษาเฉพาะการผลิตระดับหมู่บ้านในภาคเหนือของไทย พ.ศ. 1839-2475. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484. หน้า 352-353.

เครื่องใช้อื่นๆ แต่สินค้าเหล่านี้ก็มีอยู่ค่อนข้างน้อย¹ แม้ว่าจะมีเรือพ่อค้าชาวจีนเดินทางไปค้าขายระหว่างกรุงเทพมหานครกับลำปางอยู่บ้างแล้วก็ตาม

ชาวนาทุกหมู่บ้านนอกจากจะทำการเกษตรเป็นหลักแล้ว ตามหมู่บ้านมักจะปลูกพืชผลต่างๆ เช่น ผักกาด หัวหอม กระเทียม แดงกวา ฟักทอง ข้าวโพด หน่อไม้ พริกชี้หนู มะกูด มะนาว หอมก พลุ ยาสูบ รวมทั้งยังนิยมเลี้ยงสัตว์ต่างๆ ไว้ใช้งานและเป็นอาหารด้วยเช่น วัว ควาย ไก่ เป็ด หมู เป็นต้น² หมู่บ้านทางภาคกลางเช่น อโยธยา สมุทรสาคร ราชบุรี สุพรรณบุรี มักจะมีการผลิตเครื่องมือใช้สอยกันเองภายในท้องถิ่น เช่น การทำเครื่องจักสาน ทำเครื่องปั้นดินเผา และเย็บผ้า³ ส่วนเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เช่น มีด ขวาน จอบ เสียม ซึ่งชาวบ้านบางท้องถิ่นไม่ได้มีการผลิตขึ้นเอง ก็จะต้องมีการซื้อหรือแลกเปลี่ยนกันในตลาดตามชุมชนต่างๆ เพื่อนำมาใช้ใช้งานด้วย⁴ ทำให้เกิดตลาดนัดขนาดเล็กๆ เพื่อทำการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ที่ยังขาดแคลน โดยเฉพาะอุปกรณ์ที่จำเป็นต่อการประกอบอาชีพ เช่น มีด จอบ เสียม ขวาน และเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือนต่างๆ ซึ่งถือว่าจำเป็นมากต่อการดำรงชีพของชาวชนบท⁵

การซื้อขายสินค้าจากตลาดต่างๆ ในส่วนภูมิภาคนอกจากจะมีพ่อค้าไปรับซื้อสินค้าสินค้าจำพวกผลผลิตทางการเกษตรตามหมู่บ้านต่างๆ เช่น ข้าว ถั่ว งา พืชผักของแห้งของสดต่างๆแล้ว ยังนิยมรับซื้อสินค้าต่างๆ ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดภายในกรุงเทพมหานครมาค้าขายด้วย เช่น ไม้หอม ยาสูบ ฝ้าย หนังสือตัว งาช้าง ควาย เขากวาง ครั่ง สีสียัด⁶ ที่มีวางขายอยู่ตามร้านค้าในตัวเมืองกลับมาด้วย⁷ สินค้าต่างๆ ที่ซื้อมานี้บางครั้งถ้าเป็นท้องถิ่นกันดารก็จะต้องบรรทุกมาโดยขบวนวัวควาย⁸ แต่สำหรับท้องถิ่นที่มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่าน การขนส่งทางน้ำจะเป็นวิธีที่สะดวกสบายที่สุดในการลำเลียงผลผลิต โดยเฉพาะในแถบจังหวัดทางภาคใต้และภาคตะวันตก เช่น

¹ฐิติฤทธิ์ ฐาติ. (2527). การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง : ศึกษาเฉพาะการผลิตระดับหมู่บ้านในภาคเหนือของ ไทย พ.ศ. 1839-2475. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ. ศ. 2484. หน้า 352-353.

²แหล่งเดิม. หน้า 373.

³สุวิทย์ ไททยวัฒน์. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ไทยจนถึงปี พ. ศ. 2484. หน้า 252.

⁴สุวิทย์ ไททยวัฒน์. (2527). เล่มเดิม. หน้า 252-253.

⁵ฐิติฤทธิ์ ฐาติ. (2527). เล่มเดิม. หน้า 352.

⁶เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิต. (2544). ห้าปีในสยาม เล่ม 1. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. หน้า 125.

⁷ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. หน้า 47-48.

⁸เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิต. (2544). เล่มเดิม. หน้า 153.

กาญจนบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี เป็นต้น¹ สังฆราช ปาเลกัวซ์ ก็เคยกล่าวถึงการลำเลียงสินค้าทางน้ำไว้ตอนหนึ่งว่า

ราชอาณาจักรสยาม น่าจะเป็นประเทศการค้าโดยธรรมชาติ เพราะเมืองท่าและแม่น้ำใหญ่ทั้งสี่สายนั้นล้วนเป็นแหล่งเปิดสำหรับผลิตผลภายในประเทศ ตั้งแต่พรมแดนจรดเขตประเทศจีนลงมาทีเดียว เพราะฉะนั้นจึงสังเกตได้ว่ามีหัวการค้าอยู่ด้วยกันทั้งสิ้นจากเหนือจรดใต้ ล้วนแต่มีการเคลื่อนไหวไปทั่วลำคลองแม่น้ำเป็นเส้นทางจราจรของเรือเป็นอันมาก ซึ่งนำสินค้ามาถ่วงลงในร้านค้าหรือคลังสินค้าในพระนคร...²

เมื่อเรือลำเลียงขนส่งสินค้าจากท้องถิ่นต่างๆ เข้ามาถึงกรุงเทพมหานครแล้ว ก็จะลำเลียงสินค้ามาไว้ที่โกดังเก็บสินค้าหรือที่ร้านค้าต่างๆ ตามแหล่งตลาดภายในกรุงเทพมหานคร เพื่อรอการจัดจำหน่ายต่อไป แม็กซ์เวล ได้กล่าวถึงการลำเลียงขนถ่ายสินค้าต่างๆ จากเรือที่เดินทางเข้ามาติดต่อกับชายฝั่งที่ตลาดภายในกรุงเทพมหานคร ไว้ตอนหนึ่งว่า “คนเหล่านี้กำลังช่วยกันขนถ่ายสินค้าซึ่งมีทั้งไม้ เครื่องลายคราม ข้าวสาร ปลาแห้ง ผลไม้ ตลอดจนสินค้าอื่นๆ ขึ้นลงจากเรือสำเภา ซึ่งจอดเทียบท่าอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ แม่น้ำตรงบริเวณนี้มีความลึกมากขนาดที่เรือสามารถจอดเทียบฝั่งเพื่อขนถ่ายสินค้าได้...”³

สินค้าต่างๆ ที่ได้ลำเลียงมาจากตลาดภายในส่วนภูมิภาค ก็จะถูกขายให้กับร้านค้าต่างๆ ภายในตลาด ซึ่งจะมีทั้งร้านค้าปลีกและร้านค้าส่งต่างๆ อยู่อย่างมากมายภายในตลาดทั่วตัวเมืองกรุงเทพมหานคร สินค้าจากแหล่งชุมชนที่ส่งเข้ามาไม่ว่าจะเป็นผลผลิตทางการเกษตร เช่น ข้าว ยาสูบ พริกไทย ปลาแห้งปลาเค็มหรือผลิตภัณฑ์จากทะเลต่างๆ รวมถึงสินค้าต่างๆ ที่เป็นของป่า เช่น ไม้หอม ไม้เนื้อแข็ง กายาน กระวาน เขาสัตว์ หนังสัตว์ต่างๆ นั้นมักจะขายดีมากภายในเมืองหลวง เพราะเป็นสินค้าซึ่งเป็นที่นิยมของตลาดในต่างประเทศ สินค้าต่างๆ เหล่านี้จึงมักส่งออกขายต่างประเทศโดยตรง⁴ และเมื่อพ่อค้าจากต่างประเทศนำสินค้าต่างๆ เช่น เสื้อผ้า เครื่องประดับ เครื่องดื่ม เครื่องมือเครื่องใช้และของฟุ่มเฟือยอื่นๆ เข้ามาขายก็จะใช้ตลาดร้านค้าต่างๆ ที่กรุงเทพมหานครเป็นแหล่งจำหน่ายสินค้าของตนด้วยเช่นกัน ตลาดร้านค้าภายในกรุงเทพมหานครจึงกลายเป็นตลาดศูนย์กลางหลักของการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งทำหน้าที่ใน

¹เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิท. (2544). **หัตถ์ป็นสยาม เล่ม 1**. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. หน้า 149.

²ปาเลกัวซ์. (2506). **เล่าเรื่องเมืองไทย**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 305.

³ชอมเมอร์วิลส์ แม็กซ์เวล. (2544). **สยามริมฝั่งเจ้าพระยา**. แปลโดย สุภรณ์ ธาราคักคิ. หน้า 23.

⁴ศุวิทย์ ไพทยวัฒน์. (2527). **วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง**. ใน **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484**. หน้า 256-257.

การแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าทั้งจากแหล่งผลิตต่างๆ ภายในส่วนภูมิภาคและตลาดในต่างประเทศ ด้วย

2.3 บทบาทในการผลิตสินค้า

ตลาดต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครนั้น นอกจากจะทำหน้าที่เป็นตลาดศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดในการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นตลาดแหล่งผลิตสินค้าด้วย การผลิตสินค้าต่างๆ ที่ใช้ในการดำรงชีวิตของประชาชนในสมัยก่อนโดยมากมักจะเป็นการผลิตได้เองภายในท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นเครื่องใช้ในครัวเรือน เครื่องมือเครื่องใช้ในการประกอบอาชีพ หรือผลิตภัณฑ์ต่างๆ ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต¹ ซึ่งประชาชนต้องนำมาใช้สอยอยู่เสมอ เช่น หม้อ ไห จานชาม มีด เสื้อผ้า ตะกร้า กระจาด กระบุง ถาด หีบเก็บของ พานหมาก จอบ เสียม ครก โองใส่่น้ำ โคมไฟ คนโท รวมถึงเครื่องประดับต่างๆ ด้วย เช่น เครื่องถม เครื่องเงิน และเครื่องทอง เป็นต้น

การผลิตสินค้าต่างๆ เหล่านี้จะเป็นการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างในบางท้องถิ่น ซึ่งก็จะมี ความชำนาญและความถนัดในการผลิตสินค้านั้นๆ ที่แตกต่างกันออกไป ในสมัยอยุธยานั้นการผลิตลักษณะแบบนี้จะเรียกว่า ย่านหรือป่าตามแหล่งผลิตหรือแหล่งจำหน่ายสินค้านั้นๆ² ในตัวเมือง กรุงเทพมหานครก็เช่นเดียวกันจะนิยมเรียกแหล่งที่มีการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างนี้ว่า บ้านหรือย่าน เช่น บ้านหม้อ บ้านพานถม บ้านบาตร บ้านดินสอ บ้านดอกไม้ และย่านตีทอง เป็นต้น³ บ้านหรือย่านต่างๆ เหล่านี้มักจะผลิตสินค้าเฉพาะอย่างในชุมชนออกมาวางขายอยู่เสมอ จนบางครั้งก็กลายเป็นตลาดไป ยกตัวอย่างเช่น บ้านหม้อซึ่งอยู่ใกล้กับปากคลองตลาด ก็จะผลิตหม้อและเครื่องปั้นดินเผาต่างๆ ออกขายอยู่เป็นประจำ จนคนในสมัยนั้นนิยมเรียกกันจนติดปากว่าตลาดบ้านหม้อ

ย่านแหล่งผลิตสินค้าต่างๆ ในตัวเมืองกรุงเทพมหานครนี้มีอยู่หลายแห่งด้วยกัน นอกจากบ้านหม้อแล้วใกล้กันนั้นก็ยังมีแหล่งอื่นๆ อีก คือ บ้านพานถมจะผลิตเครื่องถมจำพวกขันน้ำ พานรอง ซึ่งตั้งอยู่ข้างวัดสระเกศใกล้ๆ กันก็จะเป็นบ้านดอกไม้ที่จะผลิตดอกไม้ไฟชนิดต่างๆ ออกขาย บ้านบาตรจะผลิตแต่เฉพาะบาตรพระและเครื่องสังฆทานต่างๆ มาวางจำหน่าย ย่านตีทองจะทำทองคำเปลวออกขาย ถัดออกมาก็จะเป็นบ้านดินสอที่ผลิตดินสอพองมาวางขายใกล้ๆ กับตลาดเสาชิงช้า เลยออกมาทางทิศเหนือก็มีบ้านนางเลิ้งทำตุ่มใส่น้ำขนาดใหญ่ นอกจากนั้นยังมีแหล่งผลิตสินค้า ย่านใกล้เคียงทางฝั่งธนบุรีอีกหลายแห่ง คือ บ้านบุ ผลิตขันน้ำและเครื่องเบญต่างๆ อยู่ริมคลองบาง

¹ จักรทิพย์ นาถสุภา. (2540). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. หน้า 28-29.

² คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง.(2534).หน้า 12-14.และ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ และประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า.(2545).หน้า 210.

³ เกียรติ จิระกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร : การขยายตัวและพัฒนาการ. หน้า

กอกน้อย บ้านปูนผลิตปูนแดงที่ใช้กินกับหมาก บ้านช่างหล่อจะหล่อพระพุทธรูป ระฆัง เครื่องทองเหลืองออกจำหน่าย ไกลๆ กันก็มีบ้านขมิ้นผลิตผงขมิ้น เลยลงมาทางด้านใต้ก็จะมีแหล่งผลิตไบพลูออกจำหน่ายอยู่ริมคลองบางหลวงจนเรียกกันติดปากว่าตลาดพลู เป็นต้น

ย่านชุมชนแหล่งผลิตสินค้าในตลาดกรุงเทพมหานครจะมีความสำคัญต่อการค้าขายตามตลาดต่างๆ ภายในตัวเมือง เพราะจะทำให้เกิดการซื้อขายสินค้าต่างๆ ตามแหล่งผลิตได้อยู่ตลอดเวลา การค้าขายกับย่านแหล่งผลิตสินค้านี้จะมีการซื้อขายกันได้โดยตรงระหว่างผู้ผลิตซึ่งกลายเป็นพ่อค้าไปในตัวกับลูกค้าผู้เข้ามาหาซื้อสินค้า ซึ่งตามปกติแล้วชาวไทยทั้งในเมืองหลวงหรือชนบทก็มักจะนิยมผลิตสินค้าพื้นเมืองอยู่แล้ว เช่น หม้อ คนโทน้ำ เตาอังโล่ กระจาด ตะกร้า กระบุง เป็นต้น¹ สินค้าต่างๆ ที่คนในชุมชนผลิตขึ้นมานี้ก็มักจะเป็นสินค้าขึ้นชื่อในย่านนั้นๆ เช่น ย่านตลาดเสาชิงช้าผลิตเครื่องประดับที่เป็นพวกเครื่องทองต่างๆ จนเรียกกันติดปากว่าทองเสาชิงช้า² บอศได้เคยกล่าวถึงการทำเครื่องถมและเครื่องประดับภายในแหล่งตลาดที่กรุงเทพมหานครเอาไว้ตอนหนึ่งว่า

การทำเครื่องเงิน เครื่องทองแดง และเครื่องเพชรพลอย ที่ทำกันมากมายในกรุงเทพฯ นั้น อยู่ในกำมือของพวกจีนแทบทั้งสิ้น ข้าพเจ้าเคยไปดูตามร้านที่ทำหลายแห่งและได้เห็นคนงานกำลังใช้สิ่วและค้อนทุบ และใช้สิ่วตอกเครื่องรูปพรรณ หลอมโลหะที่มีค่าชุบเครื่องเงิน แต่ไม่เห็นช่างไทยเลยสักคนเดียว ... สิ่งของเหล่านี้ต้องสั่งทำกันเสมอ ไม่มีการเอาของออกจากตู้โชว์หน้าร้าน และมีเครื่องหมายแสดงให้รู้ว่าเป็นร้านค้าขายอยู่เพียงเล็กน้อย คือป้ายกระดาษสีแดงเขียนด้วยตัวอักษรจีนสีดำปะติดไว้กับกำแพง หรือกระดานป้ายทาสีขาวเขียนตัวอักษรไทยสีดำแขวนไว้หน้าประตูเท่านั้น...³

ตลาดแหล่งผลิตในกรุงเทพมหานครนั้นจะมีการผลิตเครื่องประดับต่างๆ ทั้งเครื่องทอง เครื่องเงิน หรือเครื่องเงินลงยา อยู่ค่อนข้างมากเพราะเป็นสินค้าที่คนนิยมและเป็นแหล่งที่มีลูกค้าชาวต่างชาตินิยมซื้อหามากที่สุด จึงถือว่าเป็นสินค้าที่อยู่ในความนิยมของลูกค้าอยู่เสมอ การค้าขายสินค้าประเภทนี้ในตลาดจึงคล่องตัวและได้ราคาดี ซึ่งถ้าท้องถิ่นใดผลิตสินค้าที่ตรงกับความต้องการของตลาดเข้ามาขาย ก็จะทำให้สามารถขายได้ภายในระยะเวลาอันรวดเร็ว และยังทำให้ได้ราคาในการจำหน่ายที่ดีตามไปด้วย ในบันทึกของชาวตะวันตกได้กล่าวถึงสินค้าเครื่องประดับที่เป็นงานฝีมือของช่างชาวไทยเอาไว้ตอนหนึ่งว่า

¹คาร์ล บอค. (2529). ห้องถิ่นสยาม ยุคพระพุทธรเจ้าหลวง. แปลโดย เสฐียร พันธรัณย์. หน้า 21.

²บุญจิตรมาตรา. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. หน้า 109-110.

³คาร์ล บอค. (2529). เอ็มเคิม. แปลโดย เสฐียร พันธรัณย์. หน้า 196.

ส่วนแร่ดินชาติและอัญมณีมีค่าต่างๆ ที่นำมาทำเป็นเครื่องประดับอาทิ สร้อยคอ สร้อยข้อมือ กำไลข้อเท้า ดับหรือกลอง ถาด ตลอดจนเครื่องประดับตกแต่งอื่นๆ ที่เป็นงานฝีมืออันปราณีตและละเอียดอ่อนนั้นล้วนแล้วแต่ทำมาจากทองคำและเงินทั้งสิ้น มีการทำเป็นรูปนูน คุณลาย แกะสลัก เจียรไนและบางครั้งก็มีการเคลือบลงยา นอกจากนี้เราจะเห็นว่าภาชนะจำพวกถาดและถ้วยชามที่เป็นเครื่องเงินนั้นก็มีความงดงามเช่นกัน...¹

นอกจากเครื่องประดับแล้วตามตลาดต่างๆ ภายในตัวเมืองก็ยังมีการผลิตเครื่องมือใช้สอยอื่นๆ ให้เห็นอยู่เสมอเช่นกัน แม็กซ์เวล ได้เคยบรรยายเกี่ยวกับการทอผ้าของร้านจำหน่ายผ้าทอในตลาดเอาไว้ตอนหนึ่งว่า

ส่วนที่ร้านจำหน่ายผ้าทอมีลูกทอผ้าโบราณขนาดเล็กตั้งวางอยู่ มีหญิงสาวกำลังทำงานไปอย่างช้าๆ สอดกระสวยทอผ้ากลับไปกลับมาอย่างอดทน โดยแต่ละจังหวะจะต้องหยุดพักเพื่อมิให้ผ้าที่ทอเกิดมีปมหรือรอยค้ำหนิขึ้น ผ้าพุ่งเหล่านี้มีความยาวประมาณ 2 เมตรครึ่ง บางผืนออกแบบได้อย่างประณีตงดงาม เล่นลวดลายสีเส้นตลอดกลางผืน แต่บางผืนก็มีความยาวเพียง 1 เมตรครึ่ง ตรงกลางผืนทอเป็นแบบเรียบๆ แต่ที่ปลายเชิงผ้าทั้งสองด้านซึ่งมีความกว้างประมาณ 50 เซนติเมตร ทอเป็นลวดลายสีเส้นทั้งสีแดง สีเหลือง สีเขียว และสีน้ำเงิน...²

การทอผ้าถือว่าเป็นการผลิตสินค้าที่เป็นที่นิยมของชาวไทยโดยทั่วไปเช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นในแถบกรุงเทพมหานครหรือตามภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศนั้น ก็มักจะพบเห็นหญิงสาวชาวบ้านทอผ้าอยู่เสมอเช่นกัน³ สินค้าบางอย่างที่มีการผลิตภายในตลาดที่กรุงเทพมหานครก็ยังมีสินค้าของเล่นหรืองานศิลปะเพื่อความสวยงามด้วย เช่นการผลิตตุ๊กตาชาววัง หรือการทำสัปดาห์ลงบนโคมไฟดังที่ แม็กซ์เวล ได้บรรยายไว้ว่า

นอกจากนี้ที่ตลาดแห่งนี้ยังเป็นสถานที่ที่ทำให้ผู้มีใจรักงานศิลปะ ได้มีงานทำอย่างต่อเนื่อง โดยมีลูกค้าเป็นพวกที่นิยมความงามของแสงสีในยามค่ำคืน เราเห็นช่างคนหนึ่งซึ่ง

¹กรมศิลปากร. (2541). ประเทศสยาม บันทึกการเดินทางและความประทับใจในประเทศสยาม. ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4*. หน้า 301.

²ซอมเมอร์วิลส์ แม็กซ์เวล. (2544). *สยามริมฝั่งเจ้าพระยา*. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. หน้า 47.

³กรมศิลปากร. (2541). ประเทศสยาม บันทึกการเดินทางและความประทับใจในประเทศสยาม. ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4*. หน้า 302.

นั่งอยู่ด้านหน้ากำลังวาดแบบลงบนโคมกระดาษ จากนั้นจึงส่งต่อให้เพื่อนอีกคนหนึ่งลงสีอย่างหยาบๆ แล้วจึงส่งต่อให้คนที่สามเพื่อวาดภาพตามแบบนั้น จากนั้นคนที่สี่ก็จะระบายสีในส่วนของการละเอียด เป็นอันเสร็จสิ้นขั้นตอนการทำโคม ... ระหว่างที่เรากำลังเดินเล่นอยู่ในตลาดแห่งนี้ เราพบร้านขายของเล่นร้านหนึ่ง ที่ดึงดูดความสนใจของเราได้ชั่วขณะหนึ่ง เมื่อแวะไปดูจึงได้พบว่าของทุกชิ้นภายในร้าน ล้วนแต่มีขนาดเล็กจิ๋วไม่ว่าจะเป็นรูปปั้นคนในอาภักิริยาต่างๆ ทั้งนั่ง นอน ยืน เดิน และชิ้นที่มีขนาดเล็กที่สุดคือ รูปปั้นชาวสยามกับงานอติเรกของพวกเขาซึ่งมีอยู่ด้วยกันหลายประเภท จริงๆ แล้วสิ่งที่ทำให้สินค้าเหล่านี้มีความน่าสนใจมากที่สุดคือ ของทุกชิ้นที่วางโชว์อยู่ในร้านล้วนแต่เป็นงานฝีมือที่ผลิตขึ้นโดยชนพื้นเมืองชาวสยามทั้งสิ้น...¹

นอกจากเสื้อผ้าเครื่องประดับและเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ในชีวิตประจำวันแล้ว สินค้าต่างๆ ที่ผลิตขึ้นภายในตลาดแหล่งชุมชนแต่ละแห่งนั้น บางครั้งก็เป็นสิ่งของที่คุ้นเคยกันดี เช่น อาหารหรือ ขนม แม็กซ์เวล ได้กล่าวถึงการทำขนมขายภายในตลาดตอนหนึ่งว่า

ที่ตลาดแห่งนี้เรายังพบร้านขายขนมเล็กประเภทที่เป็นม้วนๆ โดยมีเตาอบวางไว้ได้ซุ้มหินโค้งเพื่อความปลอดภัย เป็นเตาอบแบบที่มีแผ่นเหล็กปิ้งเป็นรูปสี่เหลี่ยมมากมายหลายแผ่น ทำให้ต้องใช้คนงานทำขนมหลายคน โดยจะมีคนโทหรือขวดที่ทำจากดินเผามีรูเล็กๆ อยู่ตรงกันเป็นภาชนะสำหรับใส่แป้งทำขนมที่ผสมไว้จนเต็มปรี ดังนั้นเมื่อถือขวดตามแนวนอนแป้งทำขนมก็ไม่สามารถไหลออกมาได้ เมื่อแผ่นเหล็กร้อนได้ที่ คนทำขนมแต่ละคนก็จะใช้นิ้วมือข้างซ้ายปิดที่บนรูตรงกันคนโทไว้ครู่หนึ่ง และเมื่อทุกอย่างพร้อมก็จะใช้มือขวาถือคนโทนั้นไว้ในแนวตั้ง และเอามือที่ปิดรูนั้นออก แล้วเคลื่อนคนโทผ่านเหนือแผ่นเหล็กร้อนอย่างรวดเร็ว ด้วยการเคลื่อนไหวแบบนี้จึงทำให้แป้งทำขนมไหลออกมาจากรูเป็นเค็กูปร่างคล้ายๆ เลข 8...²

สินค้าต่างๆ ที่วางขายอยู่ภายในตลาดนอกจากจะเป็นสินค้าที่สามารถผลิตได้เองตามตลาดย่านชุมชนต่างๆ ภายในตัวเมืองแล้ว สินค้าส่วนหนึ่งจึงเป็นสินค้าที่ผลิตจากในส่วนภูมิภาคอื่นที่นำเข้ามาโดยพ่อค้าต่างๆ อีกทอดหนึ่งด้วย สินค้าส่วนใหญ่ที่มีขายอยู่ทั่วไปในตลาดก็มักจะเป็นสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น อาหาร เครื่องแต่งกาย เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เป็นต้น สิ่งของเหล่านี้ประชาชนภายในแหล่งชุมชนหรือหมู่บ้านนั้นๆ มักจะทำการผลิตออกมาใช้กันเองเมื่อมีมากพอก็

¹ซอมเมอร์วิลล์ แม็กซ์เวล. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย สุกกรัตน์ ธาราศักดิ์. หน้า 49,56.

²แหล่งเดิม. หน้า. 48-49.

เอาไปจำหน่ายต่อ¹ แต่ก็มีชุมชนบางแห่งที่ได้ผลิตขึ้นมาเพื่อนำไปขายต่อโดยเฉพาะเช่นกัน การผลิตแบบนี้จึงมักเรียกกันว่าเป็นการผลิตเพื่อการตลาดนั่นเอง แต่ถ้าหากว่าไม่สามารถผลิตเองได้ ภายในชุมชนนั้นก็จะต้องซื้อหาจากแหล่งชุมชนอื่น ที่ผลิตสินค้าเหล่านั้นแล้วมาวางจำหน่ายตามตลาดร้านค้าต่างๆ แทน² ถือได้ว่าเป็นการหมุนเวียนแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ไปในตัว ซึ่งก็จะทำให้เกิดการกระจายของสินค้าตามแหล่งผลิตต่างๆ ด้วย

3. บทบาทของตลาดในการค้ากับต่างชาติ

ตั้งแต่รัฐบาลไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ส่งผลให้มีชาวต่างชาติจากประเทศต่างๆ ทั้งทางตะวันออกและทางตะวันตก ได้เข้ามาติดต่อค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครกันมากขึ้น มีพ่อค้าลูกค้านักค้าขายชาวไทยและชาวต่างประเทศเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกันตามแหล่งตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครอยู่เป็นประจำ ชาวต่างชาติเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็จะเข้ามาทำการซื้อขายสินค้าต่างๆ กันตามร้านค้าภายในตัวเมืองแทบทั้งสิ้น โดยเฉพาะชาวตะวันตกนั้นจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นกว่าเดิมด้วย ดังได้มีข้อความตอนหนึ่งในประกาศสมัยรัชกาลที่ 4 กล่าวถึงการเข้ามาค้าขายของชาวตะวันตกไว้ว่า “บัดนี้เรือลูกค้านชาวชาวประเทศนอกที่เรียกว่าฝรั่งเข้ามาค้าขายก็มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เอาเงินมาซื้อสินค้าในกรุงเทพมหานครบ้าง ลางลาก็มีสินค้าเข้ามาขายบ้าง แต่ที่เอาเงินมาซื้อสินค้าในกรุงเทพฯ นั้นมีมาก ได้ใช้เงินมาแต่ต่างประเทศอยู่ไม่ขาด...”³

การเข้ามาติดต่อทำการค้าขายของชาวต่างประเทศเหล่านี้ โดยมากก็จะเป็นการนำเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ลำเลียงสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศเข้ามาขายให้กับแหล่งตลาดห้างร้านค้าต่างๆ ภายในตัวเมือง และนำสินค้าจากแหล่งตลาดภายในเมืองหลวงบรรทุกเรือกลีบออกไปขายต่อยังตลาดต่างประเทศด้วยเช่นกัน การขยายตัวทางการค้าขายกับต่างชาติเหล่านี้ได้ส่งผลทำให้สภาพการค้าขายภายในประเทศเจริญรุ่งเรืองมากขึ้น ได้มีชาวต่างชาติเข้ามาตั้งห้างร้านค้าขายเพิ่มขึ้นอยู่เสมอ⁴ และได้นำสินค้าแปลกใหม่จากต่างประเทศเข้ามาขายภายในเมืองหลวงเป็นจำนวนมาก ดังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ผู้แต่งพระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ได้บันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า “พระนครก็อุดมสมบูรณ์ มั่งคั่งด้วยสมบัติ ลูกค้านานาชาติตั้งห้างค้าขาย สิ่งของต่างๆ ที่ไม่เคยเห็นก็ได้

¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. หน้า 26-27.

² สุวิทย์ โพธิ์วัฒน์. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484. หน้า 256-257.

³ ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. (2511). หน้า 164.

⁴ ปาลเลกซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. หน้า 306.

เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น แลลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขาย ชื้อข้าวออกไปปีหนึ่งก็ถึง 300 ลำ บางปีก็ถึง 400 ลำ...”¹

การเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่กรุงเทพมหานครของพ่อค้าต่างชาติในระยะนี้ มักจะนิยมใช้เรือกลไฟซึ่งเป็นเรือขนาดใหญ่ในการเดินทาง ซึ่งก็จะทำให้บรรทุกสินค้าต่างๆ ได้มากกว่าเรือสำเภาและเรือกำปั่น เพราะว่าเรือชนิดนี้จะมีระวางในการจับเคลื่อนและบรรทุกน้ำหนักได้มาก ซึ่งก็จะมีทั้งความเร็วและขนาดใหญ่โตกว้างขวางกว่าเรือสำเภาและเรือใบอื่นๆ จึงมีความสะดวกสบายในการเดินทางค้าขายระหว่างประเทศที่มีระยะทางในการเดินเรือไกลๆ อย่างเช่นประเทศในแถบทวีปยุโรป เรือกลไฟจึงกลายเป็นที่นิยมในการติดต่อค้าขายของประเทศต่างๆ แทนเรือสำเภาและเรือกำปั่นซึ่งมีลักษณะเป็นเรือใบต้องอาศัยแรงลมในการเดินทาง ทำให้ต้องใช้เวลามากในการเดินทางและสามารถบรรทุกสินค้าในแต่ละเที่ยวของการเดินทางได้ค่อนข้างน้อย ด้วยเหตุนี้ทั้งพ่อค้าชาวตะวันออกและพ่อค้าชาวตะวันตกที่มีทุนในการดำเนินการค้ามาก จึงนิยมซื้อเรือกลไฟมาใช้ในการเดินทางติดต่อค้าขายระหว่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะชาวยุโรปนั้นจะนิยมใช้แต่เรือกลไฟแทบทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากตารางการเปรียบเทียบชนิดเรือสินค้าที่เดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครในช่วงปี พ.ศ. 2442-2443 ดังต่อไปนี้

ตาราง 7 เปรียบเทียบจำนวนและชนิดของเรือบรรทุกสินค้าเข้า-ออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2442-2443

ชนิดของเรือ	พ.ศ. 2442		พ.ศ. 2443	
	เข้า / เที่ยว	ออก / เที่ยว	เข้า / เที่ยว	ออก / เที่ยว
เรือกลไฟจากต่างประเทศ	442	447	441	437
เรือกลไฟจากหัวเมืองในประเทศ	146	146	189	189
เรือใบจากต่างประเทศ	20	20	14	13
เรือใบต่างๆ จากหัวเมืองในประเทศ	188	199	163	217
เรือสำเภาจีนจากต่างประเทศ	63	8	52	11
รวม	849	820	859	866

ที่มา : รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาประเทศ. (ร.ศ. 115-118). หองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. หน้า 141.

จากตารางดังกล่าวทำให้ทราบว่าเมื่อมีเรือชนิดต่างๆ ได้เข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานคร เรือที่มีเข้ามามากที่สุดก็คือเรือกลไฟจากต่างประเทศ รองลงมาจะเป็นใบ ส่วนเรือสำเภาในระยะนี้ถือว่ามียุคก่อนข้างน้อย แต่หากนับรวมกันในแต่ละปีก็จะมีมากเกือบพันลำ เฉพาะเรือกลไฟชนิดเดียวก็มีมากกว่าครึ่งของเรือทั้งหมด และหากรวมกันกับเรือขนาดเล็กตามแม่น้ำลำคลองของพ่อค้าต่างๆ ที่ได้ทำการติดต่อค้าขายสินค้าระหว่างตลาดในกรุงเทพมหานครกับส่วนภูมิภาคอื่นๆ ภายในประเทศอยู่เป็นประจำด้วยแล้ว ก็เชื่อแน่ว่าคงมีปริมาณเพิ่มขึ้นกว่านี้อีกเช่นกัน ถ้าหากจะจำแนกชนิดของจำนวนเรือและน้ำหนักในการบรรทุกสินค้าเข้าออกที่กรุงเทพมหานครแล้ว ก็จะพบว่าเรือที่เดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครก็จะซื้อสินค้าต่างๆ บรรทุกเรือกลับออกไปขายต่อในปริมาณที่ใกล้เคียงกัน ดังจะเห็นได้จากตารางแสดงจำนวนเรือและปริมาณการบรรทุกสินค้าเข้าออกที่กรุงเทพมหานครดังต่อไปนี้

ตาราง 8 จำนวนเรือและปริมาณการบรรทุกสินค้าเข้า-ออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2444

ประเทศ	เรือบรรทุกสินค้าเข้า			เรือบรรทุกสินค้าออก		
	เรือใบ /ลำ	เรือกลไฟ /ลำ	ปริมาณ /ตัน	เรือใบ /ลำ	เรือกลไฟ /ลำ	ปริมาณ /ตัน
อังกฤษ	-	151	130,306	-	150	128,329
เยอรมนี	-	272	289,151	-	267	287,442
นอร์เวย์	11	90	86,802	10	101	87,623
ฝรั่งเศส	2	27	11,039	1	27	10,171
เดนมาร์ก	1	5	9,618	1	6	9,618
ฮอลแลนด์	-	15	6,435	-	15	6,435
รัสเซีย	-	2	4,505	-	2	4,505
ออสเตรีย-ฮังการี	-	2	3,016	-	1	1,508
เบลเยียม	-	1	1,291	-	1	1,291
สวีเดน	-	1	989	-	1	989
รวม	14	566	543,460	12	571	537,917

ที่มา : รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาประเทศ. (ร.ศ. 127-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

ในระยะนี้พ่อค้าชาวตะวันตกได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วมาก ในปีหนึ่งๆ จะมีพ่อค้าชาวตะวันตกทั้ง อังกฤษ เยอรมัน ฝรั่งเศส นอร์เวย์ สวีเดน และประเทศอื่นๆ นำเรือบรรทุกสินค้าเต็มลำเดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก ต่างจากในสมัยก่อนที่ยังคงมีไม่มากนัก¹ และในบางปีก็มีเพียงแคปีละไม่กี่ลำเท่านั้น²

เรือสินค้าเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นเรือของพ่อค้าที่ต้องการเข้ามาทำการค้าขายสินค้าที่ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครโดยตรง การซื้อขายสินค้าต่างๆ จึงทำกันที่ตลาดห้างร้านต่างๆ ที่ตั้งอยู่ภายในกรุงเทพมหานคร และนอกจากเรือภายนอกที่มาจากต่างประเทศโดยตรงดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็ยังมีเรือของพ่อค้าชาวไทยจากหัวเมืองชายทะเลภายในประเทศด้วย ซึ่งเมื่อรวมเรือต่างๆ ทั้งเรือใบ และเรือกลไฟแล้ว ในแต่ละปีจะมีเรือของพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่ตลาดห้างร้านต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครมากถึงเกือบพันลำเลยทีเดียว

การเดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครของพ่อค้าต่างๆ ทั้งตะวันออกและตะวันตกในสมัยนี้ จะมีมูลค่าการซื้อขายสินค้าต่างๆ ที่สูงมากทั้งสินค้านำเข้าและสินค้าส่งออก ซึ่งในแต่ละปีก็จะมีมูลค่ารวมกันหลายล้านปอนด์ โดยเฉพาะประเทศสิงคโปร์และฮ่องกง จะมีมูลค่าที่สูงมากเป็นพิเศษ ซึ่งจะทราบได้จากตารางแสดงมูลค่าการขนส่งสินค้าเข้าออกจากท่ากรุงเทพมหานครดังปรากฏในตารางที่ 9

¹จอห์น ครอว์ฟอร์ด. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. หน้า 109.

²เฮนรี เบอร์นี. (2540). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 4. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกติน. หน้า

ตาราง 9 มูลค่าการขนส่งสินค้าเข้า-ออกที่ท่ากรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2449-2551

ประเทศ	สินค้าเข้า			สินค้าออก		
	พ.ศ.2449 /ปอนด์	พ.ศ.2450 /ปอนด์	พ.ศ.2451 /ปอนด์	พ.ศ.2449 /ปอนด์	พ.ศ.2450 /ปอนด์	พ.ศ.2451 /ปอนด์
สิงคโปร์	1,583,147	1,525,735	1,487,243	2,659,382	2,671,488	3,318,436
ฮ่องกง	1,169,937	1,574,894	1,349,710	2,706,061	2,560,365	2,001,678
อังกฤษ	773,127	857,806	983,076	94,083	268,261	267,535
อินเดีย	278,713	388,135	305,449	511,235	654,472	487,037
ปีนัง	78	-	3,959	1,148	573	4,664
ออสเตรเลีย	2,315	2,694	2,326	545	1,173	100
หัวเมืองมลายู	4,351	5,306	2,143	245	-	2,391
จีน	242,286	450,434	498,260	5,151	16,538	1,307
เยอรมัน	300,426	305,069	379,172	265,559	54,879	317,620
ฝรั่งเศส	105,292	129,242	163,085	55,977	81,379	60,244
สอแลนด	60,220	114,960	105,285	73,602	9,916	2,947
เบลเยียม	48,330	61,094	100,718	-	180	7,332
อเมริกา	73,206	86,678	90,874	-	173	156
เนเธอร์แลนด์	39,707	68,579	76,416	-	115,511	34,400
ญี่ปุ่น	26,244	37,090	73,811	263	44,542	13,525
สวิตเซอร์แลนด์	65,716	64,800	52,244	-	-	308
อิตาลี	-	28,940	26,744	-	24,821	3,800
เดนมาร์ก	31,949	37,588	26,713	48,819	22,746	34,830
ออสเตรเลีย-ฮังการี	-	34,550	25,349	-	25,901	391
ประเทศอื่นๆ	60,605	11,391	29,128	77,918	208	223
รวม	4,866,849	5,784,985	5,781,219	6,499,988	6,553,126	6,585,526

ที่มา : รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนามาประเทศ. (ร.ศ. 127-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

สำหรับสินค้านำเข้าที่ได้รับความนิยมจากลูกค้าภายในประเทศในขณะนี้ จะเป็นสินค้าประเภทผลิตภัณฑ์จากไหมและผ้า เช่น เสื้อผ้า และเครื่องประดับ เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เครื่องจักรกล สินค้าจำพวกนี้มักจะมีการจำหน่ายอยู่ตามห้างร้านค้าโดยทั่วไปในตัวเมืองกรุงเทพมหานคร เช่น ห้างเกอร์ แอน กำปะนี¹ ห้างบริติช ดิสเพนซารี² และห้างสมิท³ เป็นต้น โดยสินค้าต่างๆ ที่นำเข้ามาขายส่วนหนึ่งนั้นห้างร้านต่างๆ จะเป็นผู้ส่งเข้ามาค้าขายอีกทีหนึ่ง ห้างร้านดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่ก็จะมีชาวตะวันตกเป็นเจ้าของ และมักจะส่งสินค้ามาจากต่างประเทศโดยตรง⁴ มูลค่าของการนำเข้าสินค้าเหล่านี้มาค้าขายที่กรุงเทพมหานครจึงอาจจะมีอัตราที่เปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของตลาดการค้าด้วยเช่นกัน หากว่าห้างร้านต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครส่งสินค้าเข้ามามากก็จะทำให้มูลค่าของสินค้าขายเข้ามาเพิ่มขึ้นตามไปด้วย และในทางกลับกันถ้าหากว่ามีปริมาณการส่งออกมาก ก็จะทำให้ราคาสินค้าขายออกมีมูลค่ามากขึ้น ดังจะเห็นได้จากคำรายงานของกระทรวงต่างประเทศ ซึ่งได้กล่าวถึงมูลค่าการส่งออกสินค้าไปจำหน่ายต่างประเทศของห้างร้านต่างๆ ในกรุงเทพมหานครไว้ตอนหนึ่งว่า

ข้าพระพุทธเจ้าขอชี้แจงว่า ราคาสินค้าขายออกมากกว่าราคาสินค้าขาเข้า 34 ล้านบาทเศษนี้จะเป็นด้วยความผิดพลาดไม่ได้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นเพราะการค้าขายภายในประเทศสยามตกอยู่ในมือชาวต่างประเทศโดยมาก คือห้างที่ส่งของออกไปขายต่างประเทศล้วนแต่เป็นชาวต่างประเทศทั้งนั้น ไม่ต้องสงสัยเลยว่าผลกำไรการค้าขายในประเทศสยาม คงตกอยู่ในมือชาวต่างประเทศเป็นอันมาก แลห้างเหล่านั้นคงจะไม่นำเงินเข้ามาใช้จนกว่าจะถึงเวลาที่ต้องการ...⁵

มูลค่าของการนำเข้าสินค้าต่างๆ ในรอบสามปีที่ผ่านมา คือตั้งแต่ปี พ. ศ 2449-2451 นั้นจะมีอัตราเพิ่มลดไม่มากนัก สินค้าบางอย่างซึ่งเป็นที่นิยมของลูกค้าก็จะมีมูลค่าเพิ่มขึ้นด้วย เช่น ผลิตภัณฑ์จากผ้าไหมและผ้าฝ้าย น้ำมันเชื้อเพลิง เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากตารางแสดงมูลค่าของการนำเข้าสินค้าที่ทำเรือกรุงเทพมหานครดังต่อไปนี้

¹บางกอกไทมส์. (1893, 8 มิถุนายน). (ไมโครฟิล์ม).

²บางกอกไทมส์. (1895, 2 กรกฎาคม). (ไมโครฟิล์ม).

³บางกอกไทมส์. (1909, 27 ตุลาคม). (ไมโครฟิล์ม).

⁴รายงานสินค้าประเทศสยาม แผนงานาประเทศ. (ร.ศ.115-118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵แหล่งเดิม.

ตาราง 10 มูลค่าของสินค้าเข้าที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2449-2451

สินค้า	พ.ศ. 2449/ปอนด์	พ.ศ. 2450/ปอนด์	พ.ศ.2451/ปอนด์
เครื่องประดับของมีค่า	682,804	895,144	752,400
ผลิตภัณฑ์จากผ้าฝ้าย	932,702	996,795	1,035,082
ด้ายฝ้าย	140,960	110,016	113,975
เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ	107,829	106,743	88,689
กระสอบป่าน	198,225	220,714	221,783
เหล็กและเครื่องจักรกล	332,790	398,053	355,822
ผลิตภัณฑ์จากผ้าไหม	189,810	247,056	291,721
ฝิ่น	106,642	122,029	134,173
น้ำมันเชื้อเพลิง	92,117	140,788	148,874
น้ำตาล	235,465	192,421	193,046
สินค้าอื่นๆ	2,097,632	2,355,226	2,465,654
รวม	5,116,976	5,784,985	5,781,219

ที่มา : รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาชาติประเทศ. (ร.ศ. 127-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

ส่วนสินค้าส่งออกที่สำคัญที่ได้รับความนิยมก็จะเป็นสินค้าที่เป็นผลผลิตต่างๆ จากภายในประเทศเป็นสำคัญ เช่น ข้าว ไม้สักและไม้เนื้อแข็งอื่นๆ พริกไทย เกลือ ผลิตภัณฑ์จากผ้าไหม เขาสัตว์ หนังสัตว์ เครื่องประดับ และผลิตภัณฑ์ต่างๆ จากทะเล เป็นต้น สินค้าต่างๆ นี้มักจะเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศอยู่เสมอเพราะเป็นสินค้าที่ขายง่ายและได้ราคาดี¹ ซึ่งได้มีการส่งออกมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว² โดยเฉพาะข้าวและไม้สักนั้นจะเป็นที่ต้องการอย่างมาก

¹รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาชาติประเทศ. (ร.ศ.115-118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

²คือ อี มัลลอค. (2538). ประเทศสยาม : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งแนวทางดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. หน้า 133-134.

จากตลาดในต่างประเทศมูลค่าการส่งออกจึงสูงกว่าสินค้าอื่นๆ¹ มูลค่าของการส่งออกก็จะมี การเปลี่ยนแปลงไม่มากนักเช่นกัน ดังจะทราบได้จากตารางแสดงมูลค่าการส่งออกสินค้าที่ทำเรือ กรุงเทพมหานครดังต่อไปนี้

ตาราง 11 มูลค่าสินค้าส่งออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2449-2451

สินค้า	พ.ศ. 2449/ปอนด์	พ.ศ. 2450/ปอนด์	พ.ศ.2451/ปอนด์
ข้าว	5,439,821	5,556,560	5,975,162
ไม้สัก	885,709	981,513	887,463
ผลิตภัณฑ์จากทะเล	120,313	122,075	107,306
เครื่องประดับของมีค่า	20,093	139,652	53,106
พริกไทย	67,496	56,965	41,195
ไม้เนื้อแข็งอื่นๆ	19,870	24,755	21,831
เขาสัตว์	20,599	20,423	3,070
หนังสัตว์	107,056	86,420	82,940
น้ำมันยาง	45,137	19,280	10,180
ผลิตภัณฑ์จากผ้าไหม	28,308	35,501	28,760
ผ้าไหมดิบ	32,819	32,869	16,238
เกลือ	18,751	22,133	32,668
สินค้าอื่นๆ	223,218	234,095	259,947
รวม	7,029,190	7,332,241	7,582,866

ที่มา : รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาประเทศ. (ร.ศ. 127-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

จากตารางดังกล่าวจะเห็นได้ชัดเจนว่าสินค้าข้าวและไม้สักเป็นสินค้าที่สำคัญที่สุดที่มีมูลค่า การส่งออกมากเป็นพิเศษ รองลงมา ก็จะเป็นผลิตภัณฑ์จากทะเลและหนังสัตว์ ส่วนสินค้าประเภทอื่นๆ นั้นก็จะมีมูลค่าไม่มากและมีมูลค่าอยู่ในระดับกัน และสำหรับข้าวและไม้สักนั้นมักจะเพิ่ม

¹Chatthip Nartsupha and Suthy Prasartset. (1981). *The Political Economy of Siam, 1851-1910*. p 84.

ขึ้นอยู่ทุกปีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แล้ว¹ ส่วนสินค้าอื่นๆนั้นปริมาณการส่งออกอาจจะไม่แน่นอน
นักขึ้นอยู่กับปริมาณการผลิตและความต้องการสินค้าของตลาดในต่างประเทศ

3.1 ชาติตะวันตก

ชาวต่างชาติที่เป็นชาวตะวันตกซึ่งมักจะเดินทางเข้ามาซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าภายใน
ตลาดต่างๆ ในตัวเมืองกรุงเทพมหานคร ส่วนหนึ่งก็จะเป็นพ่อค้าที่เปิดร้านค้าขายอยู่ภายในแหล่ง
ตลาดย่านการค้าต่างๆ ในตัวเมืองกรุงเทพมหานครด้วย ร้านค้าใหญ่ๆ ของชาวต่างชาติที่เป็น
ประเทศทางตะวันตกนั้น มักจะเป็นห้างร้านของชาวจีนมากที่สุด รองลงมาก็คือห้างร้านของพ่อ
ค้าแขกโดยเฉพาะชาวจีนและแขกนั้นมักจะนิยมประกอบอาชีพค้าขายอยู่แล้ว จึงมักเห็นห้างร้านค้า
ทั้งของชาวจีนและแขกอยู่ทุกๆ ไปในตัวเมืองหลวง ห้างร้านหรือร้านค้าทั่วไปของชาวจีนนั้นจะมี
อยู่อย่างหลากหลายยกตัวอย่างคือร้านขายยา ร้านขายผ้า และร้านขายของเบ็ดเตล็ดต่างๆ เช่น ห้าง
ของหลีเส่ง² ห้างเลียมฮั่วเฮง³ และห้างจ่วนฮวด⁴ เป็นต้น แต่ถ้าเป็นแขกนั้นมักจะขายผ้าเป็นส่วน
ใหญ่ ซึ่งก็จะอยู่แถวๆ ย่านพยุหะคีรีมากที่สุด⁵ นอกจากนั้นก็จะเห็นร้านของชาวญี่ปุ่นอยู่บ้าง เช่น
ร้านโนโนงากิ ร้านซากุระหิ ร้านโตะนัน ร้านโอยามา เป็นต้น⁶ ส่วนชาวมอญ เขมร ญวน นั้นก็
มีบางส่วนประกอบการค้าด้วยเช่นกัน แต่จะเป็นร้านค้าเล็กๆ น้อยๆ เช่น บริเวณบ้านหม้อหรือ
บริเวณสามเสน เป็นต้น⁷

ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น พ่อค้าชาตินะโตะซึ่งอาศัยอยู่ในเมืองหลวงเหล่านี้จะกระจาย
อยู่ทั่วไปในตัวเมือง โดยเฉพาะชาวจีนและแขกนั้นจะอยู่หนาแน่นตั้งแต่บริเวณถนนพยุหะคีรีลงไป
จนถึงย่านสำเพ็ง⁸ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็จะมีจำนวนเพิ่มขึ้นกว่าเดิม โดยเฉพาะที่กรุงเทพมหานคร
มักจะมีชาวจีนเปิดร้านค้าขายใหม่เป็นจำนวนมาก⁹ นอกจากชาตินะโตะซึ่งอาศัยอยู่ในประเทศ

¹Chatthip Nartsupha and Suthy Prasartset. (1981). *The Political Economy of Siam, 1851-1910*. p 84.

²บางกอกไทมส์. (1907, 3 ตุลาคม). (ไมโครฟิล์ม).

³บางกอกไทมส์. (1909, 20 พฤศจิกายน). (ไมโครฟิล์ม).

⁴บางกอกไทมส์. (1908, 10 มีนาคม). (ไมโครฟิล์ม).

⁵ขุนวิจิตรมาตรา. (2542). *กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้*. หน้า 139-142.

⁶อิชิอิ โยเนะโอะ และ โยชิโกะ ทิชิตา. (2530). *ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี*. แปลโดย
พลับพลึง คงชนะ. หน้า 195-196.

⁷ปราณี กล่ำส้ม. (2537, มกราคม). บ้านญวนสามเสน. *วารสารสารคดี*. 7(83): 137-138.

⁸ขุนวิจิตรมาตรา. (2542). *เล่มเดิม*. หน้า 139-142.

⁹จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). *สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์*. แปลโดย พร
ณี จิตรพลรักษ์. หน้า 108.

แล้วก็มีชาวตะวันตกออกในประเทศต่างๆ เดินเรือเข้ามาติดต่อค้าขายที่ตลาดและห้างร้านต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครด้วย ดังจะเห็นได้จากตารางมูลค่าสินค้าเข้าและออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานคร ซึ่งพ่อค้าจากชาติตะวันตกได้เข้ามาซื้อขายดังต่อไปนี้

ตาราง 12 มูลค่าสินค้าเข้า-ออกที่ทำเรือกรุงเทพมหานครในระหว่างปี พ.ศ. 2438-2439

ประเทศ	สินค้าเข้า		สินค้าออก	
	พ.ศ.2438 /ปอนด์	พ.ศ.2439 /ปอนด์	พ.ศ.2438 /ปอนด์	พ.ศ.2439 /ปอนด์
อินเดีย	233,690	273,276	94,945	61,882
จีน	83,606	34,708	9,364	6,867
คาบสมุทรมลายู	21,521	23,021	163,781	168,143
ฮ่องกง	498,702	544,056	1,157,254	1,392,438
สิงคโปร์	932,509	886,726	924,773	1,039,984
ประเทศอื่นๆ	309,671	342,654	241,801	206,445
รวม	2,069,705	2,104,432	2,591,518	2,894,359

ที่มา : เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิท. (2544). *ห้าปีในสยาม เล่ม 1*. แปลโดย เสาวลักษณ์ กีชานนท์. หน้า 373.

จากตารางดังกล่าวจะเห็นว่า การนำเข้าและออกสินค้าออกไปขายยังต่างประเทศนั้นมีมูลค่าที่ค่อนข้างสูงในแต่ละปี และเมื่อเปรียบเทียบกับมูลค่าของการนำสินค้าเข้าและสินค้าออกจะพบว่า มีทั้งได้เปรียบและเสียเปรียบดุลการค้าด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะฮ่องกงและสิงคโปร์นั้นมีมูลค่าของการค้าขายจะมีมากที่สุด ในบางปีมีมากถึงล้านกว่าปอนด์และไทยได้เปรียบดุลการค้าด้วย และที่สำคัญจะเป็นการแสดงให้เห็นว่าเรือที่เข้ามาส่วนใหญ่ก็ต้องซื้อสินค้าต่างๆ จากทางกรุงเทพมหานครบรรทุกกลับออกไปขายต่อยังประเทศของตนเองด้วย

3.2 ชาติตะวันตก

ในสมัยตั้งแต่หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีชาวต่างชาติที่เดินทางมาจากประเทศในแถบยุโรปมากขึ้น ชาวต่างชาติที่เป็นชาวตะวันตกเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็จะเป็นพ่อค้าที่ต้องการเดินทางเข้ามาเพื่อติดต่อค้าขายสินค้าต่างๆ ที่กรุงเทพมหานคร โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ได้มีพ่อค้าต่างๆ ชาวยุโรปได้นำเรือสินค้าขนาดใหญ่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายที่

กรุงเทพมหานครอยู่เป็นประจำ พ่อค้าส่วนหนึ่งที่ได้เดินทางเข้ามาในช่วงนี้บางครั้งก็จะเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทยแล้วเปิดห้างร้านค้าขายที่กรุงเทพมหานครเป็นการถาวร

ลักษณะของห้างร้านที่เปิดขึ้นมาในระบายนี้นี้จะมีอยู่สองแบบด้วยกัน คือห้างร้านที่เป็นบริษัทนำเข้าและส่งออกสินค้าต่างๆ ห้างร้านแบบนี้จะไม่จำหน่ายสินค้าให้กับประชาชนโดยตรงแต่จะจำหน่ายต่อให้กับร้านค้าปลีกต่างๆ ที่มีอยู่ตามแหล่งตลาดในกรุงเทพมหานครอีกทอดหนึ่ง และในทำนองเดียวกันก็จะรับซื้อสินค้าจากแหล่งตลาดต่างๆ เพื่อรวบรวมส่งออกไปค้าขายต่อยังต่างประเทศด้วยเช่นกัน ห้างร้านแบบนี้ได้แก่ บริษัทบอร์เนียว¹ บริษัทอุบงกอก² ห้างหยอดฟ็อกซ์ แอนโก³ และห้างบอเนโอกาปะนี⁴ เป็นต้น สินค้าที่ส่งเข้ามาก็จะเป็นพวก เครื่องโลหะ เครื่องจักรกล เครื่องตกแต่งต่างๆ เครื่องประดับ เครื่องใช้ไฟฟ้า รวมถึงวัสดุอุปกรณ์และเครื่องมือเครื่องใช้ด้านอื่นๆ เช่น กระเบื้อง ปูนซีเมนต์ และเครื่องสูบน้ำ เป็นต้น

ห้างร้านแบบที่สองก็จะเป็นห้างร้านค้าขนาดใหญ่ที่ส่งสินค้าเข้ามาจากต่างประเทศ เพื่อนำมาวางจำหน่ายให้กับลูกค้าภายในกรุงเทพมหานครโดยตรง ซึ่งก็จะมีลักษณะเป็นห้างร้านค้าปลีกที่มีสินค้าต่างๆ วางขายให้ลูกค้าได้เลือกซื้อหา และลูกค้าก็จะสามารถสั่งซื้อสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศได้ด้วยเช่นกัน ห้างร้านแบบนี้ได้แก่ ห้างแกรลิต⁵ ห้างดี เย ที เมอร์⁶ และห้างอาซิบอลแมกกลิน⁷ เป็นต้น ส่วนสินค้าก็จะคล้ายๆ กับห้างร้านที่เป็นบริษัทแต่จะเน้นสินค้าที่ค้าขายง่ายและเป็นที่นิยมของลูกค้าโดยทั่วๆ ไปมากกว่า ซึ่งก็จะประกอบไปด้วยสินค้าจำพวก เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เครื่องตกแต่งอาคารบ้านเรือน เครื่องคัมและของเบ็ดเตล็ดต่างๆ เช่น หมวก เข็มขัด รองเท้า กระเป๋า ร่ม แหวน กำไล สร้อย เครื่องแก้ว เครื่องทอง น้ำหอม เบียร์ เหล้า ไต้ แก้ว หลดไฟ โคมไฟ กระงก นาฬิกา เลื่อย ค้อน ตะปู สว่าน แจกัน กาน้ำ เป็นต้น

การเดินทางเข้ามาค้าขายภายในกรุงเทพมหานครของพ่อค้าชาวตะวันตก ได้ทำให้มีการเปิดห้างร้านค้าต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครเพิ่มมากยิ่งขึ้นเช่นกัน โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการตั้งห้างร้านกระจายอยู่ทั่วตัวเมืองในย่านชุมชนต่างๆ เช่น ริมถนนเจริญกรุง บำรุง

¹Bangkok Calender. (1868). p. 61.

²บางกอกไทมส์. (1910, 21 เมษายน). (ไมโครฟิล์ม).

³บางกอกไทมส์. (1906, 27 กันยายน). (ไมโครฟิล์ม).

⁴บางกอกไทมส์. (1908, 1 มิถุนายน). (ไมโครฟิล์ม).

⁵บางกอกไทมส์. (1905, 12 เมษายน). (ไมโครฟิล์ม).

⁶บางกอกไทมส์. (1898, 12 ธันวาคม). (ไมโครฟิล์ม).

⁷บางกอกไทมส์. (1892, 6 สิงหาคม). (ไมโครฟิล์ม).

เมืองและถนนเพียงนคร สิบม บางรัก ทำให้ต้องมีการตั้งสินค้าเข้ามาจำหน่ายอยู่เสมอ ซึ่งก็จะสังเกตได้จากจำนวนเรือและปริมาณการบรรทุกสินค้าต่างๆ ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 13 จำนวนเรือและปริมาณการบรรทุกสินค้าที่ท่าเรือกรุงเทพมหานครระหว่างปี พ.ศ. 2435-2439

ประเทศ	พ.ศ. 2435		พ.ศ. 2436		พ.ศ. 2437		พ.ศ. 2438		พ.ศ. 2439	
	ลำ	ตัน	ลำ	ตัน	ลำ	ตัน	ลำ	ตัน	ลำ	ตัน
อังกฤษ	242	174,555	384	318,111	371	306,182	342	280,352	336	305,159
ฮอลแลนด์	3	2,580	35	33,720	-	-	-	-	1	1,029
ฝรั่งเศส	12	2,364	7	1,379	6	2,182	26	10,374	23	9,799
เยอรมัน	15	14,690	115	106,320	62	57,263	38	43,181	41	45,379
อิตาลี	3	1,199	7	8,965	-	-	-	-	-	-
สวีเดน และนอร์ เวย์	4	1,957	24	15,932	55	34,856	112	73,030	64	45,470
อื่นๆ	4	2,186	3	1,714	20	13,149	9	4,771	-	-
รวม	283	199,531	575	486,141	514	413,632	527	411,708	471	408,324

ที่มา : เฮอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ. (2544). *ห้าปีในสยาม เล่ม 1*. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. หน้า 370.

จากตารางดังกล่าวทำให้ทราบว่า มีชาวตะวันตกจากชาติต่างๆ ได้สนใจเข้ามาทำการค้าขายภายในกรุงเทพมหานครค่อนข้างมาก โดยเฉพาะชาวอังกฤษจะเป็นชาติที่นำเรือสินค้าเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานครมากที่สุด ในแต่ละปีจะนำเรือเข้ามาค้าขายหลายร้อยลำทำให้มีปริมาณในการบรรทุกสินค้าต่างๆ เข้ามาค้าขายสูงกว่าประเทศอื่นๆ มาก เรือที่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายนี้ แต่ละลำก็จะลำเลียงสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาจนเต็มลำ และเมื่อกลับออกไปก็จะนำสินค้าต่างๆ ที่ได้หาซื้อและเก็บเก็บรวบรวมไว้ที่กรุงเทพมหานครบรรทุกกลับไปจนเต็มลำอีกเช่นกัน ส่วนมากก็จะ

เป็นสินค้าจำพวกผลผลิตทางการเกษตรและของป่าต่างๆ¹ ซึ่งก็จะหาซื้อสินค้าต่างๆ เหล่านี้ได้ที่ ตลาดร้านค้าต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานคร

4. พ่อค้าและลูกค้าในตลาด

พ่อค้าและลูกค้าในช่วงหลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 จะมีแต่เฉพาะผู้ซื้อและผู้ขายที่เป็นภาคเอกชน เพราะระบบพระคลังสินค้าของทางรัฐบาลได้สิ้นสุดลงไปแล้ว หลังจากที่ทางรัฐบาลทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 การค้าขายสินค้าต่างๆ ภายในตลาดจึงสามารถทำได้ง่ายขึ้น

4.1 พ่อค้า

พ่อค้าที่เดินทางเข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าตามแหล่งตลาดๆ ภายในกรุงเทพมหานคร ในช่วงระยะนี้ เมื่อแบ่งตามลักษณะของการทำการค้าขายภายในตลาดก็จะแบ่งออกได้เป็นสองประเภทคือ พ่อค้าปลีก และพ่อค้าส่ง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

4.1.1 พ่อค้าขายปลีก

พ่อค้าขายปลีกหรือพ่อค้ารายย่อยภายในตลาดจะมีบทบาทสำคัญมากในการกระจายสินค้าต่างๆ ภายในตลาดไปสู่มือลูกค้าประชาชน พ่อค้าเหล่านี้จะเป็นพ่อค้าระดับล่างที่ใกล้ชิดกับลูกค้ามากที่สุด การติดต่อซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้าภายในแหล่งตลาดต่างๆ ทั่วกรุงเทพมหานครนั้น โดยมากก็ต้องผ่านพ่อค้าปลีกแทบทั้งสิ้นเพราะจะเป็นผู้ขายสินค้าให้กับลูกค้าภายในตลาดโดยตรง และมีจำนวนมากที่สุด ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครถือว่าเป็นตลาดหลักสำหรับการค้าขายปลีกด้วย² คือถ้ายังเป็นตลาดใหญ่ที่มีร้านค้าต่างๆ จำนวนมากเพียงใดพ่อค้าขายปลีกก็จะมีมากขึ้นตามไปด้วย พ่อค้าขายปลีกหรือพ่อค้ารายย่อยเหล่านี้มักจะมีร้านค้าขายย่อยๆ เป็นของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นร้านค้าในตลาด ร้านค้าในตึกแถวริมถนน ร้านค้าตามบ้านเรือนริมแม่น้ำ ร้านค้าในเรือนแพ รวมถึงหาบเร่แผงลอยและเรื่อเร่หรือคนเดินขายของก็ล้วนแล้วแต่เป็นพ่อค้าปลีกทั้งสิ้น พ่อค้าขายปลีกเหล่านี้ก็จะมีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติอื่นๆ ด้วย เช่น จีน แขก ลาว ญวน รวมถึงชาวตะวันตกที่ค้าขายอยู่ตามร้านค้าต่างๆ ด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 พ่อค้าขายปลีกจะมีอยู่เป็นจำนวนมาก เพราะในขณะนี้ได้เกิดแหล่งการค้าขึ้นอย่างมากตามย่านชุมชนต่างๆ พ่อค้าขายปลีกเหล่านี้จะรับสินค้าต่างๆ ที่ผลิตขึ้นมาจากภายในท้องถิ่นหรือรับต่อมาจากพ่อค้าคนกลางอีกทอดหนึ่ง เพื่อนำมาขายต่อให้กับ

¹Prince Dilok Nabarath. (1908). *Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn*. p. 254-255.

²สาวิตรี ทักษะสุด. (2527). ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. หน้า 113.

ลูกค้าที่เข้ามาหาซื้อสินค้าต่างๆ สำหรับตลาดที่มักจะมีพ่อค้าขายปลีกอยู่เป็นจำนวนมากที่สุดในกรุงเทพมหานครก็คือตลาดขนาดใหญ่ๆ เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดสำเพ็ง ตลาดเสาชิงช้า และตลาดบางรัก เป็นต้น เพราะนอกจากภายในตลาดจะมีร้านค้าต่างๆ มากมายแล้ว รอบๆ ตลาดก็ยังมีร้านค้าที่เป็นอาคารตึกแถวอยู่อย่างมากมาย และภายในตลาดยังมีพ่อค้าตั้งหาบเร่แผงลอยหรือเดินเร่ขายของอยู่ทั่วไปอีกด้วย แม็กซ์เวล ซึ่งได้เดินสำรวจตลาดท่าเตียนในสมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวถึงร้านค้าของพ่อค้าขายปลีกที่ขายมากพลูไว้ตอนหนึ่งว่า...

ที่ตลาดแห่งนี้เราพบร้านขายหมากพลูอยู่มากมายหลายร้าน โดยแต่ละร้านจะตั้งอยู่ไม่ไกลเท่าใดนัก จริงๆ แล้วอาจจะเรียกว่ามีอยู่มากมายทั่วเมืองก็ได้ ที่ร้านจำหน่ายหมากพลู เราจะเห็นพ่อค้าแม่ค้านั่งจิบหมากพลูเตรียมไว้สำหรับขายให้กับผู้คนทั่วไปและเตรียมพร้อมที่จะรองรับอุปนิสัยอันน่ารังเกียจนี้ของชาวสยามอยู่ทั่วทุกหนแห่ง พวกเขาจะยื่นหรือไม่นั่งขัดสมาธิอยู่ด้านหลังโต๊ะตัวเล็กๆ โดยมีถาดสำหรับใส่หมากพลูวางอยู่ตรงหน้า ส่วนทำเลที่ตั้งร้าน บางครั้งพวกเขาก็อาจจะขอเช่าพื้นที่จากพ่อค้าคนอื่นๆ ในราคาถูก ด้วยเหตุนี้เราจึงมักจะพบเห็นร้านจำหน่ายหมากพลูเหล่านี้อยู่ทั่วไปทุกหนแห่ง บริเวณด้านหน้าร้านค้าของชาวต่างชาติ หรือร้านขายของชำโดยทั่วไป...¹

พ่อค้าขายปลีกในตลาดกรุงเทพมหานครนั้นส่วนใหญ่มักจะเป็นชาวจีน โดยเฉพาะที่ตลาดย่านสำเพ็งและท่าเตียนนั้น ถือว่าเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของพ่อค้าขายปลีกชาวจีนแทบทั้งสิ้น² นอกจากในตลาดหรือย่านชุมชนที่ได้มีร้านค้าของพ่อค้าขายปลีกตั้งอยู่แล้ว พ่อค้าขายปลีกบางส่วนยังได้นำสินค้ามาวางจำหน่ายบนเรือนแพของตนที่จอดอยู่ริมน้ำหรือพายเรือเร่ขายสินค้าต่างๆ อีกด้วย ชุน วิจิตรมาตราได้กล่าวถึงพ่อค้าขายปลีกที่ออกเร่ขายข้าวสารในตลาดคลองไผ่ตอนหนึ่งว่า “พวกขายเร่ในคลองบางหลวงมีมากและขายอะไรต่ออะไรมากมาย ยกตัวอย่างเช่น ขายข้าวสาร เป็นเรือค่อนข้างใหญ่ไม่มีประทุน มีแต่ข้าวสารทองพูน ตรงกลางลำเรือที่กองข้าวสารมีไม้ยาวสักศอกหนึ่ง (ลักษณะอย่างไม้บันทัด) ปีกอผู้มีทะนาน (กะโหลกมะพร้าว) กับถังไม้ ขายแต่ข้าวสารอย่างเดียว...”³

¹ชอมเมอร์วิลส์ แม็กซ์เวล. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย ศุภรัตน์ ธราศักดิ์. หน้า 50.

²จี วิลเลียม สกินเนอร์. (2529). สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. แปลโดย พรหม ธี ภัทรพลรักษ์. หน้า 108.

³ชุน วิจิตรมาตรา. (2520). เล็กคลองบางหลวง เล่ม 1. หน้า 130.

4.1.2 พ่อค้าขายส่ง

พ่อค้าขายส่งตามห้างร้านต่างๆ ในกรุงเทพมหานครนั้นจะเป็นพ่อค้ารายใหญ่ที่สุด ร้านค้าของพ่อค้าขายส่งนี้จะมีทั้งห้างร้านใหญ่ๆ จำหน่ายสินค้าให้กับประชาชนโดยตรงหรือขายส่งให้ห้างร้านเล็กๆ ที่เป็นร้านของพ่อค้าขายปลีกด้วย เช่น ห้างยี่ลอคคาโคปูลอ¹ ห้างแบคแมน² และห้างวอตซ์³ เป็นต้น และยังมีห้างร้านที่เป็นบริษัทส่งสินค้าเข้าหรือส่งสินค้าออกไปจำหน่ายต่างประเทศโดยตรงด้วย เช่น ห้างยี่กลูเซอร์⁴ บริษัทมาร์ควิลด์⁵ และบริษัทบางกอกเมนูแฟกตอรี⁶ เป็นต้น ห้างร้านเหล่านี้จะส่งสินค้าที่ส่งเข้ามาจากต่างประเทศให้กับร้านค้าของพ่อค้าปลีกอีกทอดหนึ่ง ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นจะมีห้างร้านเหล่านี้อยู่มากพอสมควร แต่ก็ยังมีจำนวนน้อยกว่าจำนวนของพ่อค้าปลีกที่ค้าขายสินค้าอยู่ภายในตลาดต่างๆ อยู่ดี

พ่อค้าขายส่งภายในกรุงเทพมหานครในระบายนี้นักจะเป็นพ่อค้าชาวตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ รองลงมาก็จะเป็นชาวจีน และแขก ส่วนชาวไทยนั้นมือน้อยมาก เพราะพ่อค้าขายส่งจะต้องเป็นผู้ที่มีทุนในการดำเนินกิจการค้าขายมาก ซึ่งการค้าขายของพ่อค้าขายส่งก็จะเป็นการนำเข้าและส่งออกสินค้าไปยังต่างประเทศซึ่งต้องใช้เงินทุนสูง ดังนั้นผู้ประกอบการจึงต้องมีทุนในการดำเนินการที่มากพอจึงจะสามารถดำเนินการค้าขายได้ ห้างร้านหรือบริษัทของพ่อค้าขายส่งเหล่านี้บางแห่งก็ยังมีเรือกลไฟขนาดใหญ่เป็นของตนเองด้วย เพื่อใช้ลำเลียงและส่งออกสินค้าต่างๆ และนำสินค้าจากต่างประเทศเข้าจำหน่ายให้กับพ่อค้าขายปลีกตามร้านค้าต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร แต่เนื่องจากว่าห้างร้านบริษัทของพ่อค้าขายส่งเหล่านี้ มักจะเป็นของชาวตะวันตกที่พูดภาษาไทยหรือภาษาจีนไม่ค่อยได้ ทำให้การติดต่อค้าขายกับพ่อค้าขายปลีกตามแหล่งร้านค้าต่างๆ มักมีปัญหาและต้องเสียเปรียบพ่อค้าขายส่งชาวจีนและแขกอยู่เสมอ ทำให้ห้างร้านบริษัทของพ่อค้าขายส่งชาวตะวันตกต้องจ้างพ่อค้าชาวจีนที่มีความชำนาญในการติดต่อค้าขายมาทำหน้าที่เป็นตัวแทนให้กับห้างร้านของตนหรือที่นิยมเรียกกันว่าคอมประโดร์⁷ โดยคอมประโดร์จะเป็นผู้ติดต่อกับห้างร้านที่

¹บางกอกไทมส์. (1904, 29 เมษายน). (ไมโครฟิล์ม).

²มิสเตอร์เบคแมนส์ ขอให้ซ่อมแซมตึกค้าปลีกลงบนำรุงเมืองซึ่งเป็นห้างขายของ. (ร.ศ. 109-111). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/132, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³บางกอกไทมส์. (1902, 11 พฤศจิกายน). (ไมโครฟิล์ม).

⁴บางกอกไทมส์. (1904, 1 มีนาคม). (ไมโครฟิล์ม).

⁵Bangkok Calender. (1868). p. 62.

⁶บางกอกไทมส์. (1910, 21 เมษายน). (ไมโครฟิล์ม).

⁷คอมประโดร์ชาวจีนมักจะมีผู้ช่วยด้วยเสมอ ซึ่งจะคอยทำหน้าที่คอยตกลงซื้อขายสินค้าต่างๆ ผู้ช่วยนี้ต้องเป็นคนที่มีความรู้ทั้งภาษาอังกฤษและภาษาจีนเป็นอย่างดีเช่นเดียวกับคอมประโดร์ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน สิทธิลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. (2527). วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคกลาง. ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484. หน้า 393-398.

เป็นพ่อค้าขายส่งเพื่อเสนอขายสินค้าต่างๆ ให้กับพ่อค้าปลีก และยังเป็นผู้รวบรวมสินค้าจากร้านค้าปลีกต่างๆ เพื่อรวบรวมให้พ่อค้าขายส่งที่ตนเองได้ทำงานอยู่อีกทีหนึ่ง คอมประโดรจึงทำหน้าที่เป็นนายหน้าหรือพ่อค้าคนกลางในการติดต่อค้าขายระหว่างห้างร้านหรือบริษัทต่างๆ ที่ตนเองทำงานให้กับร้านค้าปลีกต่างๆ ทั้งภายในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด¹ หน้าที่หลักก็คือการติดต่อค้าขายเพื่อระบายสินค้าที่ทางห้างร้านหรือบริษัทต่างๆ ได้สั่งเข้ามาจำหน่าย และในทางกลับกันก็จะต้องทำหน้าที่ในการเก็บรวบรวมสินค้าซึ่งเป็นที่ต้องการของห้างร้านบริษัทของพ่อค้าส่งอีกด้วยเช่นกัน

4.2 ลูกค้า

การซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าตามตลาดร้านค้าต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานคร นอกจากจะมีพ่อค้าขายส่งและพ่อค้าขายปลีกแล้ว การซื้อขายสินค้าตามร้านค้าภายในตลาดกรุงเทพมหานครยังมีลูกค้าต่างๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ซึ่งอาศัยอยู่ภายในประเทศและผู้ที่ได้เดินทางเข้ามาค้าขายในตลาดต่างๆ ทั่วตัวเมืองหลวงด้วยเช่นกัน สามารถแบ่งลูกค้าภายในตลาดออกได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ๆ คือลูกค้าภายในท้องถิ่น และลูกค้าจากต่างประเทศ ซึ่งจะมีรายละเอียดดังนี้

4.2.1 ลูกค้าภายในท้องถิ่น

ลูกค้าชาวไทยถือว่าเป็นลูกค้าภายในท้องถิ่นหลักที่เข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าภายในตลาด ลูกค้าชาวไทยในระยะนี้จะมีทั้งผู้ที่อาศัยอยู่ภายในเมืองหลวงและผู้ที่อยู่ตามจังหวัดใกล้เคียง และเดินทางเข้ามาหาซื้อสินค้าต่างๆ ในเมืองหลวงด้วย ลูกค้าชาวไทยโดยทั่วไปก็จะนิยมซื้อสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตประจำวันเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งก็มีทั้งอาหารสดผักและผลไม้ เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย เครื่องใช้สอยในครัวเรือนและเครื่องมือเครื่องใช้ในการประกอบอาชีพต่างๆ เป็นส่วนใหญ่ เช่น ถ้วย จาน ชาม มิด หม้อ จอบ ขวาน เลื่อย ขันน้ำ หีบใส่ของ เสื้อผ้าทอหมอน มุ้ง เป็นต้น

สินค้าบางส่วนที่ลูกค้าชาวไทยทั่วไปนิยมซื้อหาในช่วงนี้ ก็จะมีทั้งสิ่งของภายในประเทศและนำเข้าจากต่างประเทศด้วย เช่น น้ำมันก๊าด ตะเกียง ไม้ขีดไฟ กรรไกร เทียนไข บุหรี่ กาน้ำร้อน เสื้อ ร่ม ผ้าแพรไหม เป็นต้น² ลูกค้าเหล่านี้มักจะนิยมเดินหาซื้อของตามร้านค้าเล็กๆ ภายในตลาดต่างๆ เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดสำเพ็ง ตลาดบางลำพู หรือแหล่งร้านค้าเล็กๆ ริมถนนหรือตามแม่น้ำลำคลองสายต่างๆ รวมถึงเรือเร่ขายหรือหาบเร่แผงลอยต่างๆ ที่นำสินค้ามาวางขายตามชุมชนที่ตนอาศัยอยู่

¹ พูนเกษตร จันทกานนท์. (2527). ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475. หน้า 69-70.

² บัญชีรายงานการค้าขายกรุงสยาม คค.118. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 2/280, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

ลูกค้าชาวไทยถือว่าเป็นลูกค้าหลักในตลาดเพราะว่าเป็นลูกค้าที่มีจำนวนมากที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีลูกค้าชาวไทยประมาณห้าแสนกว่าคนในกรุงเทพมหานคร¹ ลูกค้าชาวไทยบางส่วนเริ่มจะนิยมซื้อหาสินค้าฟุ่มเฟือยกันมากขึ้น โดยเฉพาะข้าราชการ เจ้านายในราชสำนัก หรือผู้มีฐานะดีจะนิยมซื้อสินค้าต่างๆ ที่มาจากต่างประเทศจำพวกเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับ เช่น เสื้อผ้าจากนอก รองเท้า เข็มขัด กระเป๋า นาฬิกา แหวน กำไล สร้อยคอและสร้อยข้อมือ เครื่องคัมต่างๆ เช่น เหล้า ไวน์ บรั่นดี เบียร์ เครื่องตกแต่งประดับบ้านเรือน เช่น เครื่องลายคราม แจกัน ภาพวาด โต๊ะ เก้าอี้ เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เช่น ปากกา น้ำหอม แป้ง เครื่องแก้ว โคมไฟ เป็นต้น

ลูกค้าเหล่านี้จะนิยมซื้อสินค้าจากพ่อค้าขายส่งตามห้างร้านใหญ่ๆ หรือบริษัทต่างๆ ที่ส่งนำเข้ามาจำหน่ายเป็นส่วนใหญ่ เพราะสามารถที่จะสั่งสินค้าที่ตนเองชอบมาจากต่างประเทศได้โดยตรง ทำให้รู้สึกว่าได้สินค้าดีแปลกใหม่มีมาตรฐานใช้ได้เหมาะสมกับฐานะทางสังคมของตนเอง และเพื่อแสดงว่าตนเองมีความเจริญทางวัฒนธรรมตามแบบตะวันตก² และยังสามารถซื้อแบบเชื่อไว้ก่อนได้ ซึ่งทางห้างร้านค้าต่างๆ ก็จะส่งใบเสร็จมาเก็บเงินในภายหลัง³ ด้วยเหตุนี้เมื่อเวลาจะซื้อของจึงเลือกที่จะไปซื้อของตามห้างร้านใหญ่ๆ ภายในตัวเมือง ลูกค้าประเภทนี้น่าจะมีอยู่มากพอสมควรเช่นกันเพราะปรากฏว่ามีห้างร้านนิยมเปิดร้านค้าใหม่ๆ อยู่เสมอ⁴ และบางครั้งก็มีการค้างเงินกับทางร้านค้าจนต้องมิหนัสสู่มึงมาเตือนอยู่เสมอเช่นกัน⁵

นอกจากชาวไทยแล้วลูกค้าภายในท้องถิ่นก็ยังมีชาวต่างชาติอื่นๆ ที่ได้เข้ามาอาศัยอยู่ภายในประเทศด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ชาวต่างชาติเหล่านี้มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วลูกค้าชาวต่างชาติในระยะนี้มีมากพอสมควร ชาวต่างชาติที่อาศัยอยู่ภายในประเทศก็มีทั้งชาวตะวันออก เช่น จีน ญี่ปุ่น แวก ลาว มอญ เขมร เป็นต้น ส่วนชาวตะวันตกส่วนใหญ่ก็จะเป็นชาวอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน โปรตุเกส อเมริกัน เป็นต้น ในบรรดาชาวต่างชาติทั้งหมดที่อาศัยอยู่ใน

¹ยอดสำมะโนครัวมณฑลกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 30/9, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

²สาวิตรี ทัพทะสุด. (2527). ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. หน้า 113.

³ชัย เรืองศิลป์. (2519). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2345 ด้านสังคม. หน้า 292.

⁴รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาประเทศ. (ร.ศ.115-118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵ห้างบิกิม. (ร.ศ. 112). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 7/300, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม). และ ห้างเบดเมน. (ร.ศ. 127-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 6/300, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ประเทศนั้นลูกค้าชาวต่างชาติที่เป็นชาวจีนจะมีจำนวนมากที่สุด โดยเฉพาะที่กรุงเทพมหานครนั้นมีลูกค้าชาวจีนอยู่ประมาณสามแสนกว่าคน¹ ส่วนชาติอื่นๆ นั้นมีน้อยกว่ามาก ส่วนชาวตะวันตกชาติต่างๆ นั้นมีรวมกันประมาณพันกว่าคน² ส่วนใหญ่ก็จะเป็นพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายอยู่ในกรุงเทพมหานคร ข้าราชการในราชสำนัก และหมอสอนศาสนา ส่วนใหญ่แล้วก็จะตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ในเขตบางรัก³ แต่ก็มีจำนวนไม่น้อยเหมือนกันที่ตั้งห้างร้านอยู่ในบริเวณใจกลางเมืองริมถนนสายสำคัญต่างๆ เช่น ถนนเจริญกรุง บำรุงเมืองและเฟื่องนคร เป็นต้น⁴

ลูกค้าชาวจีนและชาติตะวันออกอื่นๆ โดยมากแล้วก็จะนิยมสินค้าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตเป็นหลัก เช่น เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย อาหารและพืชผักผลไม้ เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ที่ผลิตได้ภายในประเทศและของต่างๆ ที่ส่งจากประเทศจีนด้วย เช่น ข้าวสาร ใบชา กาน้ำร้อน บัวลอย ลูกท้อ เทียนไข จาน ชาม หม้อ ไห ผ้าห่ม หมอน มุ้ง น้ำมันก๊าด เสื้อ กางเกง เป็นต้น ชาวจีนนั้นจะกระจายอยู่ทั่วเมืองหลวงแต่จะอยู่หนาแน่นที่สุดในย่านสำเพ็ง⁵ ซึ่งถือว่าเป็นทั้งแหล่งการค้าและถิ่นที่อยู่อาศัยที่ใหญ่ที่สุดของชาวจีนในประเทศไทย ส่วนลูกค้าแขก มอญ ลาว จะอยู่แถวรอบเมืองด้านทิศใต้ในย่านพาหุรัดและบ้านหม้อใกล้เคียง กับบริเวณท่าเตียนและเสาชิงช้าเป็นส่วนใหญ่ แหล่งซื้อสินค้าของลูกค้าชาวจีน แขก มอญ ลาว นั้นจะซื้อสินค้าตามแหล่งร้านค้าต่างๆ มากกว่าที่จะเข้าไปเลือกซื้อตามห้างร้านใหญ่ๆ ลูกค้าเหล่านี้จะไม่นิยมซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยมากนัก

สำหรับชาวตะวันตกนั้นก็อยู่อาศัยหนาแน่นบริเวณรอบๆ ตลาดบางรัก นอกนั้นก็ตั้งห้างร้านกระจายอยู่รอบๆ ตัวเมืองด้วยเช่นกัน ในระยะนี้ลูกค้าชาวตะวันตกมักจะนิยมซื้อหาสินค้าที่นำเข้ามาจากต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้าเครื่องประดับ เครื่องมือเครื่องใช้และสินค้าเบ็ดเตล็ดต่างๆ⁶ แม้แต่สินค้าจำพวกอาหารและเครื่องดื่มต่างๆ ก็มักจะมีการสั่งของเข้ามาจาก

¹ยอดสำมะโนครัวรวมจากกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 30/9, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

²สาวตรี ทักษะสุด. (2527). ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453. หน้า 139-140.

³สุสติ ทิพทัส. (2525). บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). หน้า 145.

⁴ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในภาคผนวก ก.

⁵W.A. Graham. (1912). Siam : A Handbook of Practical, Commercial, and Political Information. p 393.

⁶บัญชาธำรงการการค้าของสยาม ศก.118. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 2/280, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

ต่างประเทศแทบทั้งสิ้น¹ สินค้าพวกนี้จะได้แก่ กระจก น้ำหอม บุหรี่ เหล้า ไวน์ เบียร์ ขันดี น้ำโซดา เนื้อแกะ เนื้อวัว เนื้อควาย ร่ม รองเท้า กระโปรง กางเกง เข็มขัด อาวุธปืน เครื่องลายคราม โต๊ะ เก้าอี้ เครื่องแก้ว เครื่องทอง โคมไฟ ผ้าขนสัตว์ แวนดา นาฬิกา เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยที่มีราคาแพง

4.2.2 ลูกค้านำจากต่างประเทศ

ลูกค้าจากต่างประเทศที่มีการติดต่อค้าขายมากที่สุดในช่วงระยะนี้จะเป็นลูกค้าจากทางตะวันตก เช่น อังกฤษ สวีเดน นอร์เวย์ เยอรมัน ฝรั่งเศส อเมริกา เป็นต้น โดยเฉพาะประเทศอังกฤษ เยอรมัน นอร์เวย์ นั้นถือว่าเป็นลูกค้าจากต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายมากที่สุดในระยะนี้ ในบางปีได้มีเรือกลไฟของประเทศเหล่านี้หลายร้อยลำเดินทางเข้ามาค้าขายที่กรุงเทพมหานคร² ลูกค้าจากต่างประเทศเหล่านี้มักต้องการซื้อสินค้าซึ่งเป็นที่ยอมรับในตลาดในต่างประเทศออกไปขายต่อ เช่น ข้าว ไม้สัก พริกไทย เขาสัตว์ หนังสัตว์ ผลิตภัณฑ์จากทะเล เปลือก ติบูก เครื่องปั้นดินเผา ปลาแห้งปลาเค็ม รังนก เป็นต้น³

นอกจากชาติตะวันตกแล้วลูกค้าต่างชาติอีกส่วนหนึ่งก็มีเป็นชาวตะวันออกจากชาติอื่นๆ อีก เช่น จีน ญี่ปุ่น สิงคโปร์ ฮองกง อินเดีย มาเลเซีย ญวน เป็นต้น ลูกค้าจากชาวตะวันออกในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนใหญ่จะเดินทางมาจากสิงคโปร์ ฮองกง จีน โดยเฉพาะลูกค้าที่เป็นชาวสิงคโปร์ และฮองกงนั้นจะเป็นลูกค้าจากต่างประเทศที่มีความสำคัญมาก ในบางปีมีมูลค่าการซื้อขายสินค้าต่างๆ เป็นล้านปอนด์⁴ สินค้าต่างๆ ที่ลูกค้าเหล่านี้นิยมซื้อกลับก็คือสินค้าจำพวกของป่าต่างๆ และผลิตภัณฑ์อื่นๆ เช่น ข้าวสาร ไม้สัก รังนก เขาควาย กระวาน ปลาแห้ง หอยแมลงภู่นาคแห้ง ปลาเค็ม ติบูก งาเมล็ด วัวควาย และไม้เนื้อหอมต่างๆ เป็นต้น⁵

¹บริษัท ขนส่งออกเมนูแฟกเซอร์ริง จะรับเนื้อสัตว์ต่างๆ เข้ามาขายในกรุงเทพมหานคร. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 11/86, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

²บัญชีรายงานการค้าขายกรุงสยาม ตก.118. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 2/280, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

³Prince Dilok Nabarath. (1908). *Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn*. p. 254-273.

⁴บัญชีรายงานการค้าขายกรุงสยาม ตก.118. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 2/280, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).

⁵เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิท. (2544). *ห้าปีในสยาม เล่ม 1*. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. หน้า 371.

5. การแพร่หลายของการใช้เงินตราในท้องตลาด

ภายหลังจากที่ได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้วการค้าขายเริ่มเจริญขึ้นมาก มีพ่อค้าชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะพ่อค้าชาวตะวันตกนั้นได้นำเรือสินค้าต่างๆ เข้ามาค้าขายที่แหล่งตลาดภายในกรุงเทพมหานครอยู่เป็นประจำ ทำให้การค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานครขยายตัวมากขึ้น พ่อค้าชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาได้ทำการซื้อขายกันตามแหล่งตลาดห้างร้านต่างๆ ภายในตัวเมือง เมื่อพ่อค้าและลูกค้านี้มีการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ภายในตลาดเพิ่มขึ้นก็ส่งผลทำให้มีการใช้เงินเป็นสื่อกลางแพร่หลายกว่าเดิม พ่อค้าชาวต่างชาติจำนวนมากได้นำเงินตราต่างประเทศเข้ามาหาซื้อสินค้าต่างๆ ตามแหล่งตลาดทั่วกรุงเทพมหานคร จากเดิมที่มักจะใช้วิธีการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าควบคุมกันไปกับการใช้เงินเป็นสื่อกลางในการซื้อขาย ก็เปลี่ยนมาเป็นการใช้เงินเป็นสื่อกลางมากขึ้น ทำให้เกิดการแพร่หลายของการใช้เงินตราในท้องตลาดมากขึ้น

ในระยะแรกนั้นเนื่องจากเงินหมุนเวียนในท้องตลาดยังมีน้อย เมื่อพ่อค้าต่างชาติเข้ามาซื้อขายสินค้าต้องใช้เงินเหรียญของคนแทนเงินบาท ประชาชนก็ยังไม่กล้ารับไว้เพราะว่าเป็นของใหม่ และคิดว่าเนื้อเงินต่ำกว่าเงินไทย¹ พ่อค้าชาวตะวันตกที่เข้ามาตั้งห้างร้านค้าขายอยู่ในกรุงเทพมหานครจึงต้องนำเงินเหรียญของตนไปจ้างให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติทำเงินบาทออกมาใช้ซื้อขายกับลูกค้านภายในตลาด ทำให้ทางรัฐบาลต้องออกประกาศแจ้งให้ลูกค้านประชาชนรับเงินเหรียญนอกเหล่านั้ไว้ใช้ได้เหมือนเงินไทย ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งในประชุมประกาศกล่าวไว้ว่า

ด้วยตั้งแต่เชยยอนโบวริงเข้ามาทำหนังสือสัญญาแล้ว มาจนถึงเดือนอ้ายปีมะโรงนักษัตร์ อัฐศก มีเรือลูกค้านต่างประเทศเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพฯ ถึง 103 ลำ เรือลูกค้านกรุงเทพมหานครคดแต่งออกไปค้าขายต่างประเทศถึง 37 ลำ แต่เงินเหรียญเข้ามาซื้อขายสินค้าล้าละสองหมื่นบ้าง หมื่นบ้าง ห้าพันบ้าง เงินเหรียญจะใช้ซื้อสินค้าที่ในกรุงเทพมหานคร ก็ไม่มีผู้ใดจะรับเอาเงินเหรียญไว้ ด้วยการไม่เคยใช้มาแต่เดิม นายห้างอังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกันซึ่งเข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ต้องเอาเงินเหรียญเข้าไปวางช่างในคลังมหาสมบัติทำเงินตรา ก็ได้โปรดฯ ให้เจ้าพนักงานช่วยทำให้ ได้ทรงพระกรุณากับลูกค้านพานิชทั้งปวง ... แลที่กรุงเทพมหานครทุกวันนี้ ลูกค้านพานิชเข้ามาค้าขายเจริญมากขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่า ควรที่จะขอให้ใช้เงินเหรียญกันได้แล้ว ถ้าลูกค้านพานิชแลราษฎรรักจะใช้เงินเหรียญก็ตามใจเถิด อย่างกลัวเลยว่าจะมีโทษเพราะใช้เงินเหรียญ...²

¹สุรินทร์ ไชยเมธ. (2524). สภาพเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 69.

²ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. (2511). หน้า 179.

หลังจากออกประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอกได้แล้วรัฐบาลก็ได้ประกาศหักอัตราแลกเปลี่ยนด้วย ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า “อนึ่ง ให้ราษฎรทั้งปวงรู้พิถีพิถันที่จะใช้เงินเหรียญดังนี้ 3 เหรียญ คิดเป็นเงินบาท 5 บาท 6 เหรียญ เป็น 10 บาท 9 เหรียญเป็นเงิน 15 บาท 12 เหรียญเป็นเงิน 20 บาท 24 เหรียญเป็นเงิน 40 บาท 48 เหรียญเป็นเงิน 80 บาท 60 เหรียญเป็นเงิน 100 บาท ให้ราษฎรรู้พิถีพิถันนี้ แล้วใช้สอยกัน เทอญ ฯ”¹ พร้อมทั้งยังได้ออกประกาศ พ.ร.บ.ให้ใช้เงินเหรียญดังกล่าวได้ทั่วไปเหมือนเงินบาท คือจะใช้ได้ค่าตัวทาสและใช้หนี้ เงินกู้ เงินยืม แลใช้เป็นซื้อขายสินค้าได้ตามปกติ²

แม้ว่าทางรัฐบาลจะเร่งผลิตเงินขึ้นมาไว้ให้แลกซื้อขายกันมากขึ้นก็ตาม แต่ก็ยังคงประสบกับสถานะของการขาดแคลนเงินในท้องตลาดอยู่ดี เพราะจำนวนลูกค้าชาวต่างประเทศมีเพิ่มมากขึ้นอยู่เรื่อยๆ และมีการมีการนำเงินเหรียญนอกมาจ้างให้ให้ทางรัฐบาลผลิตมากขึ้นด้วยเช่นกัน แต่การผลิตก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการใช้เงินอีก ดังปรากฏในประกาศสมัยรัชกาลที่ 4 อีกตอนหนึ่งว่า “แลลูกค้าเอาเงินเข้าไปวานทำก็ได้ทำไปแล้วถึง 268,827 เหรียญ เงินยังค้างอยู่ข้างนอกอีกหลายหมื่นเหรียญ ลูกค้าเอาเงินไปวานทำแล้วจะเร่งเอาเงินตราออกมาซื้อสินค้าโดยเร็ว...”³ ที่สำคัญคือเงินบาทที่ใช้อยู่ภายในประเทศก็คือเงินพดด้วงและเงินเบี้ย ซึ่งก็มักจะมีการทำปลอมขึ้นใช้ได้ง่าย⁴ และภายในกรุงเทพมหานครก็ยังมีการทำเงินปลอมออกมาใช้ในท้องตลาดอยู่เสมอ แม้ว่าจะมีโทษอย่างหนักถึงขั้นต้องตัดมือ ดังที่ระบุไว้ในกฎหมายมาตราหนึ่งว่า

ผู้ใดทำเงินทองแดงพรางเงินรวงทองพรางทองแดงอาบ แลแกะตราปลอมตอกตราพดด้วงเทียม พิจารณาเปนสัง ให้ตัดนิ้วมือเสียอย่า ได้กุมค้อนคิมได้ ส่วนเงินแดงนั้นให้นายไฟหลอมเสีย ส่วนตราอันปลอมให้นายไฟทำลายเสีย ถ้าผู้ใดสมรู้ให้ทำแลรับมาซื้อขาย ท่านให้ลักออกแลขึ้นหาอย่างทวนด้วยลวดหนั่ง 50 ที ส่วนผู้อยู่เรือนใกล้แลรู้ว่ามันทำความร้ายแลมิได้บอกแก่กรมพระนครบาล แลมิบอกแก่ผู้รั้งกรมการอำพรางไว้ ให้ใส่ข้อไว้ 3 วัน ให้ทวนด้วยลวดหนั่ง 15 ที...⁵

เมื่อมีผู้แอบทำเงินปลอมออกมาเรื่อยๆ ทำให้ทางรัฐบาลต้องคอยปราบปรามอยู่เสมอ บางครั้งแม้ว่าจะเบาบางลงไปบ้างแล้วก็ตาม แต่ก็ยังคงมีผู้ทำเงินปลอมออกมาใช้ภายในท้องตลาด

¹ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. (2511). หน้า 200.

²แหล่งเดิม. หน้า 210-211.

³แหล่งเดิม. หน้า 179.

⁴ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411. (2511). หน้า 145-146.

⁵กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3. (2506). หน้า 295.

กรุงเทพมหานครอยู่อีก คั้งที่ได้มีข้ออีกความตอนหนึ่งในประกาศได้กล่าวถึงเรื่องการทำเงินปลอมที่กรุงเทพมหานครว่า “ข้าพพวกรู้ทำเงินแดงปลอมเงินดีทำตราปลอมติดราหลวงมิโทษเป็นมหันตโทษ จึงโปรดให้ตัดมือเสียเพียงข้อเดียว จำไว้ ณ คุณจนตายตามพระราชกำหนดเก่า แต่คนที่เป็นลูกมือนั้นให้ตัดนิ้วเสีย คนที่รับเอาเงินแดง ให้เอาไปเป็นตะพุนหล้าข้างไปใช้นั้น คนที่ทำเงินแดงที่ใช้อยู่ในกรุงเทพมหานครทุกวันนี้ก็เบาบางกว่าแต่ก่อน...”¹

การแพร่หลายของเงินปลอมในท้องตลาดจึงยังคงเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งที่รัฐบาลต้องแก้ไขตลอดมา และเมื่อยังมีการเงินปลอมใช้กันอยู่ตามท้องตลาดทางรัฐบาลจึงแก้ไขปัญหานี้ด้วยการเปลี่ยนแปลงเงินตราที่ใช้อยู่ คือจากเดิมที่ใช้เงินพดด้วงและเงินเบี้ยเป็นเงินบาทของไทยในการซื้อขาย ซึ่งเงินเบี้ยนั้นมีค่าไม่ค่อยแน่นอนและไม่สะดวกในการพกพา ส่วนเงินพดด้วงก็เป็นเงินที่ทำปลอมได้ง่ายเพราะใช้ทำด้วยมือไม่ได้ใช้เครื่องจักรผลิตจึงใช้วิธีการหลอมแล้วประทับตราลงบนตัวเงินที่มีลักษณะเป็นก้อนโลหะกลมๆ เล็กๆ เท่านั้น จึงมีผู้ทำปลอมง่าย แม้แต่ช่างเหล็กช่างทองในกรุงก็สามารถทำปลอมออกมาได้อย่างง่ายดาย² รัฐบาลจึงได้ใช้เงินเหรียญแทนโดยได้สั่งเครื่องจักรมาจากต่างประเทศอังกฤษ

ในปี พ. ศ. 2403 รัฐบาลจึงได้ตั้งโรงกษาปณ์ผลิตเหรียญขึ้นที่กรุงเทพมหานคร และในปีต่อมา ก็ได้ผลิตเงินเหรียญดึกขึ้นใช้ 2 ขนาด คือ อัฐ และ โสฬส และต่อมา ก็ได้ผลิตเหรียญทองคำขึ้นอีก 3 ขนาด คือ ขนาดใหญ่เรียกว่าทศ ขนาดกลางเรียกว่าพิศ และขนาดเล็กเรียกว่าพัคคิงส์ และยังได้ผลิตธนบัตรที่ทำด้วยกระดาษออกมาใช้อีกด้วย โดยเรียกว่าหมาย มีราคาใบละเพียงจนถึงใบละบาท และได้มีการสร้างเช็คออกใช้เป็นครั้งแรกอีกเช่นกัน โดยเรียกว่าใบพระราชทานเงินตรา ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าหมาย มีราคาตั้งแต่ใบละเจ็ดคำถึงจนถึงสิบคำถึง เมื่อผู้ได้รับไว้ก็ให้เอาไปขึ้นเงินที่พระคลังมหาสมบัติ แต่เงินกระดาษทั้งสองอย่างก็ยังไม่เป็นที่นิยม ต่อมาในปี พ. ศ. 2408 ได้ผลิตเหรียญทองแดงขึ้นใช้อีกสองขนาดคือ ขนาดใหญ่เรียกว่าซิก ขนาดเล็กเรียกว่าเลี้ยว

การผลิตเงินเหรียญต่างๆ ขึ้นใช้นี้ต่อมาก็ยังคงมีผู้ทำเงินปลอมขึ้นใช้อีก ทำให้ทางรัฐบาลต้องคอยปราบปรามกันต่อมาอยู่เสมอ³ ทำให้รัฐบาลต้องคอยรับแลกเปลี่ยนเงินปลอมที่ใช้กันอยู่ในท้องตลาดด้วย⁴ และถ้ามีผู้ใดหาอัฐปลอมมาถวายได้จะพระราชทานรางวัลให้ด้วย⁵ และเปิด

¹ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. (2511). หน้า 120.

²สุรินทร์ ไชยมณี. (2524). สภาพเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 72.

³ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411. (2511). หน้า 147-148.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 149-151.

⁵แหล่งเดิม. หน้า 145-146.

โอกาสให้ลูกค้าประชาชนได้นำเหรียญชำระมาขอเปลี่ยนได้ด้วยภายในเวลา 4 เดือน¹ ในระยะนี้มีลูกค้าต่างๆ ใช้เงินซื้อสินค้ากันอย่างแพร่หลาย

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการใช้เงินเป็นสื่อกลางอย่างแพร่หลายเป็นอย่างมาก ปริมาณความต้องการของการใช้เงินเป็นสื่อกลางในการซื้อขายสินค้าต่างๆ ก็เพิ่มขึ้นไปด้วย ไม่เฉพาะที่กรุงเทพมหานครเท่านั้น ตามต่างจังหวัดก็มีความต้องการเพิ่มขึ้นเช่นกัน ในระยะนี้จึงเกิดการแพร่ขยายตัวของการใช้เงินอยู่ทั่วประเทศ ทางรัฐบาลได้มีการผลิตเงินส่งไปให้หัวเมืองต่างๆ ได้ใช้ด้วย เพราะบางทีก็เกิดภาวะเงินขาดแคลนในท้องตลาดจนทางหัวเมืองต้องมีหนังสือมาขอเงินที่กรุงเทพมหานครไปให้ลูกค้าประชาชนได้แลกเปลี่ยนกันต่อไปตามท้องตลาด เช่น เมืองสงขลามีหนังสือมาขอเบี้ยทองแดงไปไว้ให้ประชาชนค้าขายกันตามท้องตลาดเป็นต้น² ทำให้ทางรัฐบาลต้องผลิตธนบัตรขึ้นใช้ภายในประเทศ เพื่อจะได้เกิดความสะดวกในทางการค้าและสามารถพกพาเดินทางไปใช้จ่ายได้อย่างคล่องตัว ดังที่มีข้อความตอนหนึ่งใน พ. ร. บ. เงินตรา ประกาศไว้ว่า

ให้ประกาศจงทราบทั่วกันว่า ณ บัดนี้ การค้าขายย่อมสมบูรณ์ขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก การรับส่งเงินทองซึ่งเป็นของกลางสำหรับแลกเปลี่ยนในระหว่างสินค้าทั้งหลาย ย่อมมีจำนวนที่รับจ่ายมากขึ้น การที่นำเงินไปมาครวญระมักๆ เช่นนั้น ย่อมเป็นเครื่องลำบากเสียเวลาอาณาประชาราษฎร์ ผู้ที่รับจ่ายเงินมากๆ เป็นอเนกประการ โดยพระกรุณาหาธิคุณเพื่อประโยชน์ต่อความสะดวกของประชาชน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เจ้าพนักงานกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จักทำตัวสำคัญที่ใช้แทนเงินเรียกว่าธนบัตรขึ้น...³

ธนบัตรที่ทำขึ้นใหม่นี้มีใช้ 5 ชนิดราคา คือ 5 บาท 10 บาท 20 บาท 100 บาท 1,000 บาท⁴ ต่อมาจึงได้มีการใช้ธนบัตรกันอย่างกว้างขวางทั้งภายในเมืองหลวงและตามต่างจังหวัดในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ทั่วประเทศ เพราะเมื่อการค้าขายกันในท้องตลาดเจริญมากขึ้นเรื่อยๆ ก็ทำให้มีการใช้เงินในการซื้อขายสินค้ามากขึ้นกว่าเดิม จึงทำให้เงินตราในท้องตลาดขยายตัวมากยิ่งขึ้นตามไปด้วย การซื้อขายสินค้าต่างๆ ได้เปลี่ยนมาเป็นการใช้เงินเป็นสื่อกลางเพียงอย่างเดียวไม่นิยมแลกเปลี่ยนสินค้ากัน

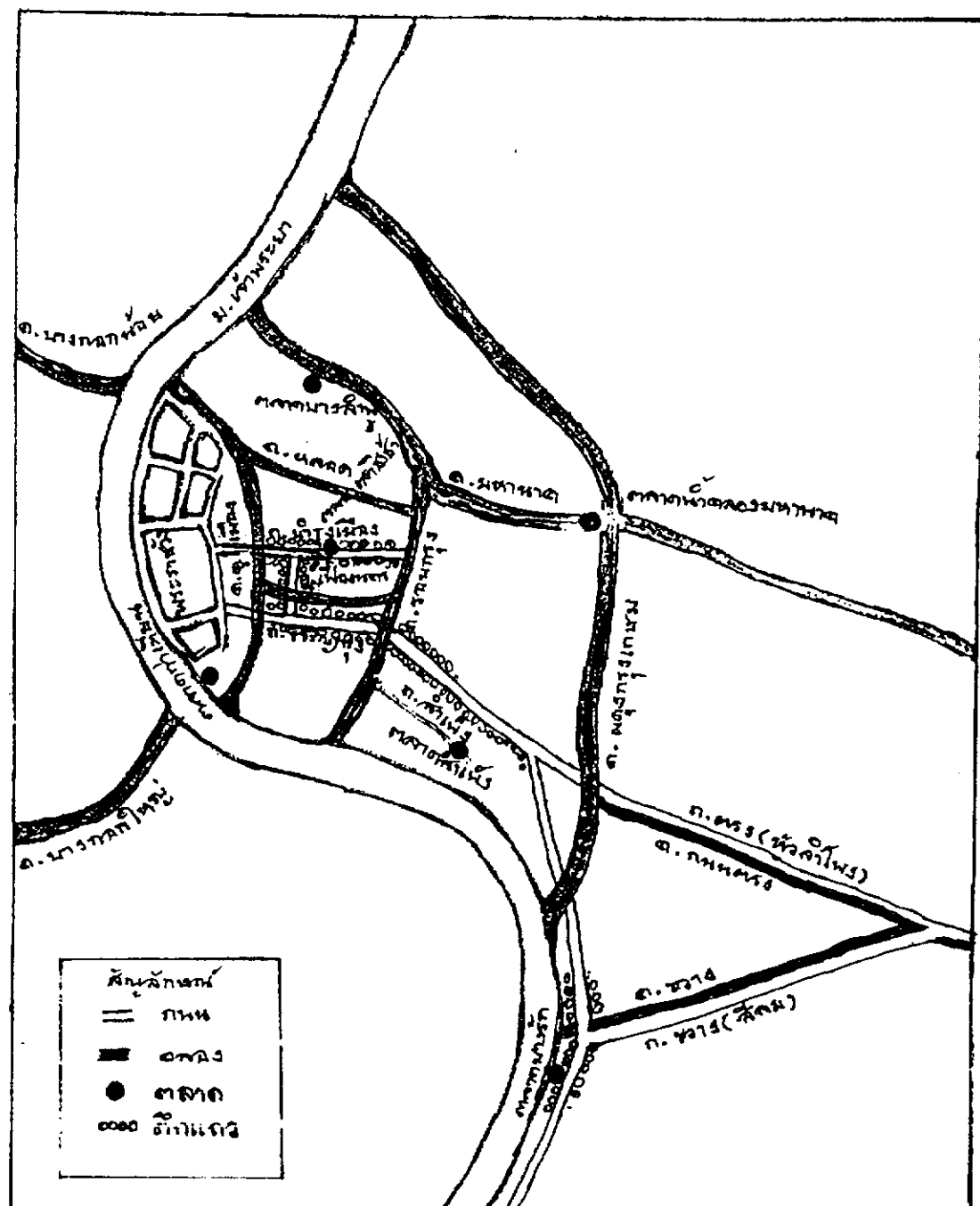
¹ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411. (2511). หน้า 156-157.

²เรื่องเงินเบี้ยทองแดง และเงินเหรียญนอก (กรมกระสาปน์สิทธิการ). (ร.ศ. 109-111). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เล่มที่ 4/86, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

³พระราชบัญญัติธนบัตร. (ร.ศ. 121). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เล่มที่ 7/162, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

⁴สั่งธนบัตรใหม่ และทำลายธนบัตรเก่า. (ร.ศ. 120-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เล่มที่ 6/31, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

อีกต่อไป ส่งผลทำให้เศรษฐกิจของประเทศได้เปลี่ยนมาเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตราอย่างเต็มตัว ด้วยเหตุนี้การค้าขายในท้องตลาดจึงถือว่าเป็นแรงผลักดันที่สำคัญอย่างหนึ่ง ที่ทำให้เกิดการขยายตัวของระบบเงินตราภายในประเทศด้วยเช่นกัน

ภาพประกอบ 2 ที่ตั้งของตลาดในกรุงเทพมหานครสมัยรัชกาลที่ 4

บทที่ 5

บทสรุป

ตลาดในกรุงเทพมหานครเป็นตลาดที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเศรษฐกิจการค้าของประเทศ เพราะเป็นตลาดศูนย์กลางหลักทางการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งมักจะมีพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาทำการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ อยู่เสมอ พ่อค้าเหล่านี้ส่วนหนึ่งก็เป็นพ่อค้าที่อาศัยอยู่ภายในประเทศ แต่อีกส่วนหนึ่งนั้นก็จะเป็นพ่อค้าชาวต่างชาติที่ได้เดินทางเข้ามาจากต่างประเทศเพื่อทำการค้าขายโดยตรง ซึ่งก็มีเป้าหมายหลักทางการค้าขายอยู่ที่ตลาดต่างๆ ภายในเมืองหลวงเป็นสำคัญ

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตลาดภายในกรุงเทพมหานครก็มีทั้งตลาดน้ำและตลาดบกควบคู่กันไป ซึ่งก็จะขึ้นอยู่กับสถานที่ตั้งของแหล่งชุมชนนั้นๆ เป็นหลัก คือ ถ้าตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำลำคลองก็มักจะมีสภาพเป็นตลาดน้ำ มักจะมีเรือหรือเรือนแพต่างๆ ของพ่อค้าเดินทางเข้ามาชุมนุมซื้อขายสินค้ากันอยู่เสมอ แต่ถ้าแหล่งชุมชนใดตั้งอยู่ห่างไกลจากแม่น้ำลำคลองก็มักจะนำสินค้ามาวางขายตามร้านค้าริมทางเดินจนเกิดเป็นตลาดซื้อขายขึ้นเช่นกัน แต่เนื่องจากการคมนาคมทางบกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ยังไม่เจริญ และประชาชนก็มักนิยมสัญจรทางแม่น้ำลำคลองเป็นหลัก ตลาดในช่วงนี้ส่วนใหญ่จึงเป็นตลาดน้ำซึ่งเริ่มมีบทบาททางการค้าขายมากกว่าตลาดบก

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ตลาดภายในกรุงเทพมหานครเริ่มมีขนาดใหญ่ขึ้นกว่าเดิมตลาดน้ำได้ล้มเลิกสินค้าต่างๆ ขึ้นมาวางจำหน่ายบนบกมากขึ้น เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดบางลำพู และตลาดบางรัก เป็นต้น แต่ตลาดบกในช่วงนี้ก็ยังคงเป็นตลาดขนาดเล็กที่เกิดขึ้นจากการส่งสินค้าจากทางน้ำขึ้นมาวางขายบนบกนั่นเอง ส่วนใหญ่แล้วพ่อค้าและลูกค้าประชาชนทั่วไปก็ยังนิยมแลกเปลี่ยนซื้อขายกันตามตลาดน้ำมากกว่า บรรยาการของตลาดน้ำจึงยังคงมีความคึกคักต่อมา ในระยะนี้เริ่มมีชาวต่างประเทศเดินทางเข้ามาซื้อขายเพิ่มขึ้น แต่สำหรับชาวต่างชาติที่เป็นชาวตะวันตกก็ยังคงมีอยู่เป็นจำนวนค่อนข้างน้อย แม้ว่าจะได้มีการทำสนธิสัญญาเบอรินกับอังกฤษเมื่อ ปี พ.ศ. 2369 แล้วก็ตาม แต่ก็ยังคงมีชาวตะวันตกเดินเรือเข้ามาค้าขายไม่มากนัก ส่วนใหญ่ผู้ที่เดินทางเข้ามาค้าขายที่ตลาดในกรุงเทพมหานครก็ยังคงเป็นชาวจีน และชาติตะวันออกอื่นๆ เช่น สิงคโปร์ อินเดีย และญวน เป็นต้น

ต่อมาหลังจากที่ทางรัฐบาลได้ทำสนธิสัญญาเบอรินกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 ก็มีผลทำให้การค้าขายภายในประเทศระหว่างชาวไทยและชาวต่างชาติเป็นไปได้อย่างเสรี พ่อค้าและลูกค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่เดินเรือเข้ามาค้าขายภายในกรุงเทพมหานครสามารถแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ได้โดยตรง เรือของพ่อค้าชาวต่างชาติที่บรรทุกสินค้าต่างๆ มาขายที่ตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานครสามารถนำสินค้าของตนออกมาวางที่ตลาดในตัวเมืองได้ทันที โดยไม่ต้องรอรับ

อนุญาตจากพระคลังสินค้าเหมือนในระยะก่อนทำสัญญาเบาว์ริง ทำให้สามารถซื้อขายสินค้าต่างๆ ที่เป็นที่ต้องการได้อย่างสะดวก ในระยะนี้จึงมีเรือพ่อค้าจากชาติต่างๆ เดินทางเข้ามาค้าขายที่ตลาดต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะเรือสินค้าของพ่อค้าชาวตะวันตกนั้นเพิ่มขึ้นมากกว่าเดิม จากในระยะก่อนที่มีเพียงปีละไม่กี่ลำแต่เมื่อถึงสมัยดังกล่าวปรากฏว่าในปีหนึ่งๆ จะมีเรือของชาติตะวันตกเข้ามาเทียบท่าที่กรุงเทพมหานครหลายร้อยลำ โดยมักจะใช้เรือกลไฟบรรทุกสินค้าเข้ามาขายตามตลาดและห้างร้านต่างๆ ภายในตัวเมือง แล้วก็จะเก็บรวบรวมสินค้าต่างๆ ที่หาซื้อได้บรรทุกเรือกลับไปค้าขายต่อยังประเทศของตนต่อไป และเมื่อทางรัฐบาลได้พัฒนาการคมนาคมภายในเมืองหลวงทั้งทางบกและทางน้ำ เช่น การขุดคลองผดุงกรุงเกษม การตัดถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร และสร้างตึกแถวอาคารร้านค้าต่างๆ ตามถนนที่ตัดขึ้นใหม่ เพื่อชักจูงให้พ่อค้าและลูกค้าเข้ามาประกอบการค้าต่างๆ จึงมีพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติมาเปิดร้านค้าขายตามอาคารตึกแถวต่างๆ ภายในตัวเมืองเพิ่มขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการสนับสนุนและส่งเสริมการค้าขายมากขึ้นกว่าเดิม โดยได้มีการสร้างอาคารตึกแถวและอาคารพาณิชย์ต่างๆ ขึ้นทั่วไปในบริเวณที่ตัดถนนผ่าน เช่น ย่านสำเพ็ง ย่านเสาชิงช้า และย่านบางรัก เป็นต้น ย่านการค้าทางบกจึงเริ่มขยายตัวอย่างรวดเร็ว เกิดแหล่งร้านค้าต่างๆ ทั้งชุมชนภายในตัวเมือง และที่สำคัญก็ถือมีการลงทุนก่อสร้างตลาดการค้าตามย่านชุมชนต่างๆ เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดเสาชิงช้า และตลาดบางลำพู เป็นต้น อีกทั้งยังได้ลงทุนในการก่อสร้างอาคารพาณิชย์และตึกแถวต่างๆ เพื่อให้ประชาชนเข้ามาประกอบอาชีพการค้าขายกันมากยิ่งขึ้น ในระยะนี้จึงทำให้ตลาดร้านค้าต่างๆ บนบกมีความสำคัญมาก และกลายเป็นแหล่งตลาดหลักในการติดต่อค้าขายภายในตัวเมือง ประกอบกับเมื่อทางรัฐบาลได้ตัดถนนสายต่างๆ เพิ่มขึ้นกว่าเดิม เช่น ถนนพาหุรัด ถนนยาวราช ถนนจักรวรรดิ ถนนสาทร และถนนสีลม เป็นต้น ก็ทำให้มีการพัฒนาการคมนาคมที่เชื่อมต่อกันทั้งทางน้ำและทางบก การขนส่งสินค้าเข้ามาค้าขายกันภายในแหล่งชุมชนตามตลาดต่างๆ จึงทำได้สะดวกขึ้น และที่สำคัญคือได้ทำให้เกิดแหล่งการค้าขายทางบกตามริมถนนสายต่างๆ ด้วย

การส่งเสริมการค้าขายทั้งการก่อสร้างตลาดร้านค้าอาคารพาณิชย์และอาคารตึกแถวต่างๆ รวมถึงการพัฒนาการคมนาคมทั้งทางน้ำและทางบก ได้กลายเป็นส่วนสำคัญที่สุดที่ทำให้ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง จากเดิมที่เคยเป็นตลาดขนาดเล็กก็ได้ขยายเป็นตลาดขนาดใหญ่และทันสมัยมากขึ้น เมื่อทางรัฐบาลได้ทำการปรับปรุงตลาดต่างๆ เช่น ตลาดบางลำพู ตลาดเสาชิงช้า ตลาดท่าเตียน และตลาดบางรัก เป็นต้น ประกอบกับทำเลที่ตั้งของตัวเมืองกรุงเทพมหานครที่มีลักษณะเหมาะสมต่อการเป็นเมืองท่าศูนย์กลางทางการค้า ซึ่งก็จะมีส่วนช่วยทำให้พ่อค้าชาวต่างชาติสามารถเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายได้อย่างสะดวก นอกจากนี้ภายในประเทศยังมีทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตทางต่างๆ อันอุดมสมบูรณ์ เช่น ของป่า แร่ธาตุ

ผลผลิตทางการเกษตร สัตว์ป่า และอื่นๆ อาทิ ข้าว น้ำตาล พริกไทย ยาสูบ ไม้สัก ไม้เนื้อหอม ต่างๆ เขาสัตว์ หนังสัตว์ ดีบุก เหล็ก เป็นต้น ซึ่งก็คือสินค้าต่างๆ ที่กลายเป็นแรงดึงดูดใจของพ่อค้าชาวต่างชาติให้เดินทางเข้ามาทำการติดต่อค้าขายสินค้าที่ตลาดภายในกรุงเทพมหานครเช่นกัน เพราะนอกจากจะมีสินค้าต่างๆ ให้เลือกซื้อที่อุดมสมบูรณ์แล้วยังเป็นสินค้าที่มีคุณภาพดีและราคาถูกกว่าที่อื่นๆ อีกด้วย เมื่อซื้อกลับออกไปขายต่อยังประเทศของตนจึงได้กำไรดี

ทำให้ในระบายนี้นี้พ่อค้าชาวต่างชาติเข้ามาแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าตามแหล่งตลาดต่างๆ ภายในตัวเมืองเป็นจำนวนมาก การค้าขายภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครจึงคึกคักมากกว่าเดิม พ่อค้าประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติที่อาศัยอยู่เป็นจำนวนมากภายในตัวเมือง ได้กลายเป็นทั้งลูกค้าและพ่อค้าที่มีความสำคัญมากต่อการค้าขาย มีการลำเลียงสินค้าต่างๆ จากในส่วนภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศเข้ามาค้าขายยังแหล่งตลาดในตัวเมืองหลวง ซึ่งถือว่าเป็นตลาดศูนย์กลางทางการค้าขายทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การค้าขายภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครจึงเริ่มขยายตัวเพิ่มขึ้น ตลาดหลักต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานคร เช่น ตลาดท่าเตียน ตลาดสาขิงช้า ตลาดบางลำพู ตลาดบางรัก และตลาดสำเพ็ง ก็จะมีวามคึกคักมากขึ้น และเมื่อมีการติดต่อค้าขายกันอย่างต่อเนื่องก็จะส่งผลทำให้ตลาดร้านค้าต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครขยายตัวตามไปด้วย มีชาวต่างชาติจากหลายๆ ประเทศเข้ามาตั้งห้างร้านค้าต่างๆ เพื่อทำการค้าขายที่กรุงเทพมหานครกันอย่างมากมาย ส่วนใหญ่ก็จะเป็นชาวจีนและชาวตะวันตก นอกจากนั้นก็จะเป็นแขกและชาติอื่นๆ ห้างร้านที่เปิดขึ้นมาใหม่ๆ นี้ก็มีทั้งร้านค้าปลีกโดยทั่วไป ห้างร้านค้าขนาดใหญ่ เช่น ห้างเบคแมน ห้างเอส. เอ. บี. ห้างวินด์เซอร์ และห้างร้านค้าที่เป็นบริษัทนำเข้าและส่งออกสินค้า เช่น ห้างเกอร์ แอน กำปะนี ห้างบางกอกแมนูแฟกเจอร์ บริษัทบอร์เนียว เป็นต้น

ห้างร้านต่างๆ ทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่เหล่านี้จะมีเจ้าของกิจการทั้งชาวตะวันออกและชาวตะวันตก ถ้าเป็นห้างขนาดใหญ่ก็มักจะมีการส่งสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาขายให้กับลูกค้าภายในตัวเมืองอยู่เสมอ ทำให้ต้องมีการขนส่งสินค้าต่างๆ จากต่างประเทศเข้ามายังตลาดภายในกรุงเทพมหานคร และในทางกลับกันก็จะมีการส่งออกสินค้าต่างๆ จากทางกรุงเทพมหานครออกไปขายยังต่างประเทศด้วย ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายสินค้าจากแหล่งผลิตต่างๆ ภายในประเทศออกสู่ตลาดต่างประเทศ โดยตลาดร้านค้าต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครจะทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการเก็บรวบรวมและระบายสินค้าต่างๆ ออกสู่ตลาดภายนอกประเทศ และในทำนองเดียวกันก็จะทำหน้าที่ในการกระจายสินค้าต่างๆ ที่นำเข้ามาจากตลาดภายนอกประเทศไปสู่ตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคภายในประเทศเช่นกัน เหตุนี้จึงทำให้มีการค้าขายกันอย่างคึกคักภายในตลาดต่างๆ และก็จะส่งผลทำให้ตลาดภายในตัวเมืองที่กรุงเทพมหานครกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าขายระหว่างประเทศด้วย

นอกจากนี้ตลาดภายในกรุงเทพมหานครยังมีการติดต่อค้าขายกับตลาดต่างๆ ตามส่วนภูมิภาคด้วย ซึ่งก็จะเป็นการเชื่อมโยงทางการค้าขายกับตลาดอื่นๆ ในส่วนภูมิภาคโดยตรง เพราะเป็นตลาดหลักในการติดต่อค้าขายทั้งภายในและต่างประเทศที่สำคัญที่สุด สินค้าต่างๆ ที่มาจากต่างประเทศและส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศจึงมักจะต้องผ่านเข้ามาที่ตลาดในกรุงเทพมหานครอยู่เสมอ ในขณะที่เดียวกันสินค้าต่างๆ จากตลาดแห่งนี้ก็จะกระจายออกไปสู่ในส่วนภูมิภาคต่างๆ ของประเทศเช่นกัน ตลาดภายในกรุงเทพมหานครจึงเป็นตลาดศูนย์กลางของการค้าขายหลักของประเทศ บทบาทที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดก็คือการทำหน้าที่เป็นจุดศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่างๆ ที่พ่อค้าได้ลำเลียงขนส่งเข้ามาค้าขายภายในตลาด ตลาดภายในกรุงเทพมหานครจึงมีสินค้าต่างๆ ที่หลากหลายทั้งผลผลิตทางการเกษตร ของป่า แร่ธาตุ เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เสื้อผ้าเครื่องประดับ รวมถึงสินค้าฟุ่มเฟือยอื่นๆ ที่นำเข้ามาจากต่างประเทศด้วย

นอกจากจะทำหน้าที่ในการเป็นสถานที่ศูนย์กลางทางการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ของพ่อค้าและลูกค้าทั้งภายในประเทศและต่างประเทศแล้ว ตลาดต่างๆ ภายในกรุงเทพมหานครยังทำหน้าที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าบางชนิดซึ่งเป็นที่นิยมของคนในชุมชนนั้นๆ อีกด้วย โดยมักจะผลิตสินค้าที่เป็นความชำนาญเฉพาะอย่างของคนในชุมชนออกมาวางจำหน่ายให้ลูกค้าที่อยู่ในตลาดได้ซื้อหากันอยู่เสมอๆ เช่น ชุมชนบ้านหม้อก็มักจะผลิตเครื่องปั้นดินเผาต่างๆ อาทิ หม้อ ไห กระถาง คนโท ออกมาจำหน่ายให้กับลูกค้าภายในย่านนั้นอยู่เป็นประจำจนเรียกกันติดปากว่าตลาดบ้านหม้อ หรือย่านตลาดเสาชิงช้าก็มักจะผลิตเครื่องประดับต่างๆ ที่ทำด้วยทองออกมาวางขายอยู่เสมอ เช่น กำไล สร้อยคอ แหวน ต่างหู จนเรียกกันติดปากว่าทองเสาชิงช้า ตามตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานครนั้นก็มักจะมีชุมชนผู้ผลิตอยู่หลายแห่งด้วยกัน เช่น บ้านหม้อ บ้านดินสอ บ้านบาตร บ้านพานถม บ้านดินสอ และบ้านดอกไม้ เป็นต้น

การทำหน้าที่ในการเป็นศูนย์กลางในการซื้อขายและแลกเปลี่ยนสินค้าต่างๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศนี้ก็จะทำให้เกิดการแพร่หลายของการใช้เงินตราในท้องตลาดด้วย เมื่อมีพ่อค้าและลูกค้าต่างๆ ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาค้าขายในตลาดกันมากขึ้นก็มักจะนิยมใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้านี้ระหว่างกัน เพราะเป็นสื่อกลางที่มีความสะดวกกว่าการแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้า โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 นั้น ได้มีพ่อค้าชาวต่างชาติจากประเทศตะวันตกเดินทางเข้ามาค้าขายภายในกรุงเทพมหานครเพิ่มมากขึ้น พ่อค้าเหล่านี้ได้ใช้เงินเป็นทั้งเงินบาทและเงินเหรียญจากนอกประเทศเข้ามาซื้อขายสินค้าภายในตลาดกันมากขึ้น เมื่อได้มีการใช้เงินกันมากในท้องตลาดมากกว่าเดิมก็ทำให้เงินตราเริ่มแพร่หลายไปในส่วนต่างๆ ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศด้วย ทำให้ต้องมีการผลิตเงินเพิ่มขึ้นเพื่อให้พ่อค้ากับความต้องการของท้องตลาด และในที่สุดเมื่อมีการใช้เงินตรากันอย่างแพร่หลายแล้ว ระบบเศรษฐกิจของประเทศก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตามงานวิจัยชิ้นนี้ก็ยังคงมีประเด็นที่น่าสนใจศึกษาเพิ่มเติมซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอีกหลายประเด็นด้วยกัน อาทิ การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราซึ่งเกิดขึ้นจากการค้าขายต่างๆ ในตลาด เพราะเมื่อมีตลาดก็จะทำให้มีการค้าขายเกิดขึ้น และเมื่อมีการค้าขายสินค้าต่างๆ ก็จะทำให้มีการใช้เงินตราอย่างแพร่หลายมากขึ้นเช่นกัน เป็นผลทำให้ธุรกิจทางการเงินเข้ามามีบทบาทสำคัญที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันกับการค้าขายภายในตลาด เกิดธนาคารพาณิชย์ต่างๆ บริษัทประกันภัย และโรงรับจำนำ เป็นต้น ซึ่งธุรกิจเหล่านี้ก็จะมีเกี่ยวข้องกับพ่อค้าและลูกค้าต่างๆ ในตลาดโดยตรง พ่อค้าจำนวนมากทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติก็นิยมมากู้เงินเพื่อลงทุนประกอบธุรกิจการค้าของตน หรือใช้บริการบริษัทประกันภัยต่างๆ ในการเดินเรือและตั้งห้างร้านค้าขาย ส่วนลูกค้าประชาชนทั่วไปก็จะเริ่มหันมาใช้บริการจากโรงรับจำนำด้วย โดยเฉพาะในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ธุรกิจต่างๆ เหล่านี้ได้เริ่มเจริญเติบโตมากขึ้น ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นได้อีกอย่างหนึ่งว่าการค้าขายภายในตลาดกรุงเทพมหานคร ได้ขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วด้วยเช่นกัน

ประเด็นที่น่าสนใจต่อมาอีกประเด็นหนึ่งก็คือ ผลกระทบทางสังคมที่ตามมาจากการขยายตัวของตลาดต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร เมื่อตลาดในกรุงเทพมหานครทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าขายหลักของประเทศก็ย่อมทำให้เกิดการขยายตัวของแหล่งชุมชนต่างๆ ภายในตัวเมืองกรุงเทพมหานครด้วย เพราะเมื่อมีตลาดหลักค้าขายเป็นประจำก็ทำให้ผู้คนเริ่มเข้ามาอยู่อาศัยตามตลาดและแหล่งชุมชนต่างๆ ภายในตัวเมืองมากยิ่งขึ้น เช่น ย่านเสาชิงช้า ย่านสำเพ็ง ย่านท่าเตียน ย่านบางรัก ย่านบางลำพู เป็นต้น ซึ่งย่านชุมชนเหล่านี้ต่างก็เริ่มขยายตัวมาจากการเป็นชุมชนทางการค้าแทบทั้งสิ้น เมื่อมีผู้คนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติเข้ามาอาศัยอยู่เพิ่มขึ้นก็จะทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนต่างๆ ภายในเมืองหลวงอย่างรวดเร็ว แหล่งชุมชนบางแห่งก็มีทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น แต่ชุมชนบางแห่งก็ได้กลายเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและประกอบอาชีพต่างๆ ของชาวต่างชาติไป เช่น เขาวราช บางรัก และพาหุรัด เป็นต้น และได้เริ่มมีบทบาทที่สำคัญทางการค้าขายมากยิ่งขึ้นเช่นกัน

ประเด็นสำคัญทั้งสองประเด็นเป็นเพียงการยกตัวอย่างให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกันกับบทบาททางการค้าขายโดยตรงเท่านั้น และยังคงมีประเด็นอื่นๆ อีกเช่นกันซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้ยังไม่ได้กล่าวถึงอย่างละเอียดมากนัก เช่น การลำเลียงขนส่งสินค้า การก่อตั้งห้างร้านและบริษัทต่างๆ เป็นต้น ซึ่งประเด็นต่างๆ ดังกล่าวนี้อย่างคงเป็นประเด็นที่น่าสนใจศึกษาเพิ่มเติมต่อไป

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ขออนุญาตปลูกสร้างเก็บผลประโยชน์ในที่ ต. คลองผดุง. (ร.ศ. 125-126).

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 106/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.
(ไมโครฟิล์ม).

เกิดเพลิงไหม้ที่ตึกแถว ตำบลสี่กั๊กเสาชิงช้า. (ร.ศ. 125). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่,
เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.

ขยายตึกแถวที่ต้องเพลิงไหม้ ตำบลถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 125-127). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มี
เลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

ขุนประกาศอักษรกิจ ต้องหาว่าเป็นหนี้ห้างบิกริม. (ร.ศ. 124). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่
71/195, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงยุติธรรม. (ไมโครฟิล์ม).

แขกบัตฮาวาซิง แขกบุคดาซิง ซื้อที่ดินกับตึก ตำบลถนนพาหุรัดของกรมสรรพสาตร. (ร.ศ. 128).
หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 172/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.
(ไมโครฟิล์ม).

แขกอาหะหมัดอิชไมด์ นานา ในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินกับตึกตำบลถนนพาหุรัดของกรมขุนสรรพ
สาตร. (ร.ศ. 128). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 174/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวง
พระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ความเห็นเรื่องเลียบ่อนเบี้ย. (ร.ศ. 119). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 5/67, เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

คำกราบบังคมทูลของกรมขุนสมมติอมรพันธ์. (จ.ศ. 127). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่
21/241, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

คำกราบบังคมทูลของกรมพระสมมติอมรพันธ์. (ร.ศ. 114). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9/16,
เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

คำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยายมราช. (ร.ศ. 129). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 40/1, เอกสาร
รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

คำกราบบังคมทูลของเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์. (ร.ศ. 110). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่
9/1, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

กินถนนบำรุงเมืองและเพื่องนคร. (ร.ศ. 112-114). หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 10, เอกสารรัช
กาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

คินถนนบำรุงเมืองและเพ็ญนคร. (ร.ศ. 112). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/254, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

จัดซื้อที่มุมสี่แยกคลองผดุงและมหานาคต่อกัน. (ร.ศ. 121). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 216/64, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

จีนเขียวของฮ้วน คนในบังคับอังกฤษขอรับโฉนดสำหรับที่ดินตำบลบางลำพูล่าง แขวงกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 112). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/254, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

จีนแดงฮั่ว ในบังคับอังกฤษขอรับโฉนดที่ดินตำบลลำเพ็ง. (ร.ศ. 129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 191/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

จีนในบังคับอังกฤษ 9 คน เข้าตึกเข้าตัว ติดตำบลสามเพ็งร้องว่าจะให้ค่าเช่าแก่ใคร. (ร.ศ. 114). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 143/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ซ่อมสะพานต่างๆ ในกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 119-124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/309, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

ซื้อที่ดินลาดปากน้ำโพของอำแดงจู และจีนฮวย. (ร.ศ. 127-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 153/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ซื้อที่หลวงพินิจวิเทศ ตำบลบางรัก. (ร.ศ. 117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 258/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

ตึกถนนบำรุงเมือง และเพ็ญนคร. (ร.ศ. 111-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 254, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ตึกหน้า(หน้า) วัดราชบูรณะ. (ร.ศ. 122-120). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/106, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

ทำตึกแถวที่หน้าบ้านพระยาวิริยดิศชัย. (ร.ศ. 127-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 207/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ทำถนนเดินเท้า แลเรื่องเจ้าของที่ดินจะทำตึกในที่เพลิงไหม้เป็นแบบต่างๆ กัน. (ร.ศ. 122-125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 20/309, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).

ที่จีนเชียงที่ตลาดเมืองกาญจนบุรี. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 210/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

- ที่พัน หลังศึกแถวถนนพารุค. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 11/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- บริษัท บางกอกแมนูแฟกเจอริง จะรับเนื้อสัตว์ต่างๆ เข้ามาขายในกรุงเทพมหานคร. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 11/86, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).
- บัญชีรายงานการค้าขายกรุงสยาม ศก.118. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 2/280, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).
- พระคลังข้างที่ซื้อที่ดินกับตึกตำบลถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- พระคลังข้างที่ซื้อที่ดินแถวโรงแถว ของอำแดงจำเริญตำบลถนนเจริญกรุงเชื่อมถนนโยธา. (ร.ศ. 129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 201/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- พระจินดาจักรีรัตน์จะขายที่บ้านริมถนนยาวราช. (ร.ศ. 124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 81/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุวารีตนราชกุมารี ขอพระราชทานที่ดินลาดทำเตียนเป็นสิทธิ. (ร.ศ. 114). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 414/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- พระราชทานที่เป็นสิทธิแก่เจ้าพระยาวิไลไกร. (ร.ศ. 112-115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 13ก 10/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- พระราชทานที่เป็นสิทธิแก่พระนางเจ้าสุชุมล สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และพระราชทานที่ดินน้อยแก่พระองค์เจ้าทิพยาลงกาเปลี่ยนฯ. (ร.ศ. 117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 303/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- พระราชบัญญัติธนบัตร. (ร.ศ. 121). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 7/162, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 42.4/38, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (ร.ศ. 119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 42.5/38, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- พระอรรคชายาเธอพระองค์เจ้าสาย. (ร.ศ. 123-124). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 21ก10/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

- เพลิงไหม้ตลาดสาขิงช้า. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงนครบาล.
- เพลิงไหม้ตำบลนำวัดสัมพันธวงศ์. (ร.ศ. 125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัช
กาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- เพลิงไหม้ที่ตำบลตลาดน้อย. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5
กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- เพลิงไหม้ที่ตำบลถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัช
กาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- มิสเตอร์แบคแมนต์ ขอให้ซ่อมแซมตึกตำบลถนนบำรุงเมืองซึ่งเป็นห้างขายของ. (ร.ศ. 109-111).
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/132, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.
(ไมโครฟิล์ม).
- มิสเตอร์วัดชั้น กนอังกฤษขอซื้อที่ดินตำบลคลองหลวงสาทรฝั่งใต้. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เลขที่ 154/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- มิสเตอร์ เอ คับลิว สมิด กนในบังคับอังกฤษขอซื้อที่ดินตำบลคลองข่อยที่ 23. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เลขที่ 139/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.
(ไมโครฟิล์ม).
- มีผู้บังคับขายสิ่งของบนถนนเดินเท้าที่หน้าตลาดตำบลบางรัก. (ร.ศ. 123-124). หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- ยกโรงบ่อนตำบลจำปา เมืองสุพรรณบุรีมาไว้ในพระคลังข้างที่. (ร.ศ. 124). หอจดหมายเหตุแห่ง
ชาติ. เลขที่ 74/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- ยอดสำมะโนครัวมณฑลกรุงเทพฯ. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 30/9, เอกสาร
รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).
- รายงานสินค้าประเทศสยาม แลนานาประเทศ. (ร.ศ. 115-118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่
192, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงต่างประเทศ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องการตัดถนนสายต่างๆ. (ร.ศ. 108-111). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 1/90, เอกสารรัชกาลที่
5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องเงินเบี้ยทองแดง และเงินเหรียญนอก (กรมกระสาปน์สิทธิการ). (ร.ศ. 109-111). หอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ. เลขที่ 4/86, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องจะซื้อที่รายเงินแดง ถนนเยาวราช แลที่พระพิศณุเทพที่เชิงสะพานวัดชนะสงคราม. (ร.ศ.
118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 250/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหา
สมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

- เรื่องคัดถนนท้ายวัง และเรื่องทำตลาดท่าเตียน. (ร.ศ. 127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 26/309, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องคัดถนนในระหว่างวัดราชบูรณะ แลท่าสะพานลงแม่น้ำ. (ร.ศ. 114-117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 27/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องคัดถนนยาวราช. (ร.ศ. 111-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 4/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องตึกถนนบำรุงเมือง. (ร.ศ. 122). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 32/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องที่ดินโพธิ์ที่ถูกทำตึกหน้าวัดราชบูรณ. (ร.ศ. 116-117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 334/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องพวกมิชชันนารีอเมริกัน ขออนุญาตทำสะพานข้ามคลองสาทร. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 42/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องล่อ หลอเกล้าฯ ถวายฎีกาเรื่องตึกแถวถนนบำรุงเมืองของพระยาเพชรพิชัย, หนู. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 37/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องสะพานเฉลิม 42-43-44-45-46. (ร.ศ. 113-117). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 5/92, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงโยธาธิการ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องสิ่งของต่างๆ ห้างเบลตัน. (ร.ศ. 108-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 11/21, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องหลวงอภัยพิทักษ์ขอขายโรงแถว และตลาดคลองมหานาค และขอจำนำที่บ้าน. (ร.ศ. 117-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 187/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- เรื่องให้มีใบบอกไปยังเมืองเกาะหมากให้พ่อค้าเมืองสุพรรณเรือเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ. (จ.ศ. 1174). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 20, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2.
- เรื่องให้ส่งตัวจีนแขงเข้าไปตีราคาสินค้าในกรุงเทพฯ. (จ.ศ. 1175). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 12, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2.
- ลัดดาชิง แยกในบังคับอังกฤษขอซื้อที่ดินตำบลพาหุรัด. (ร.ศ. 125). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 85/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- เลื่อนฤทธิ์ จะขายที่บ้านตำบลถนนยาวราช. (ร.ศ. 124-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 69/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

- สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์. (ร.ศ. 122-127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9ก10/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- สร้างตึก ตำบลหลังตึกแถวถนนเพ็ญนครนิมิตราชบพิตร. (ร.ศ. 110). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 9/80, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- สังฆนัครใหม่ และทำลายชนนัครเก่า. (ร.ศ. 120-129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 6/31, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยานครชัยศรี. (จ.ศ. 1207). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 276, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2.
- สารตราเจ้าพระยาจักรีนำตั้งเงินทองเป็นกำนันตลาด. (จ.ศ. 1208). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3.
- สารตราเจ้าพระยาจักรีนำตั้งเงินหัวเป็นกำนันตลาด. (จ.ศ. 1209). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 45, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3.
- สารตราแต่งตั้งกำนันตลาดหัวเมืองฝ่ายเหนือ 5 เมือง. (จ.ศ. 1204). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 46, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3.
- สารตราแต่งตั้งอ้าแดงจัน กำนันตลาดสระบุรี. (จ.ศ. 1205). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 57, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3.
- สารตราแต่งตั้งอ้าแดงรอด กำนันตลาดนครสวรรค์. (จ.ศ. 1207). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 274/1, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3.
- สารตราแต่งตั้งอ้าแดงสาต กำนันตลาดกำแพงเพชร. (จ.ศ. 1208). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 19, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3.
- สำรวจภาษีโรงร้าน ตึก แพ สก 126 ทั้งกรุงเทพฯ แลหัวเมือง. (ร.ศ. 126). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล.
- หม่อมเจ้าจันทร เป็นพระองค์เจ้าจันทร ขอพระราชทานที่บ้านเป็นสิทธิ. (ร.ศ. 115). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 311/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- หยิวน แยกในบังคับอังกฤษ ขอปลูกตึกริมคลองผดุง 4 แยกมหานาค. (ร.ศ. 118-119). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 341/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).
- หลวงศรีราชอักษร เรื่องขอพระราชทานที่หลังตึกแถวถนนเจริญกรุง. (ร.ศ. 120). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 37/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

หนังสือจีนนายเรือคุมท่าเภารรทุกสินค้าไปจำหน่ายเมืองจีน นอกข้าวสำเภาและสินค้า. (จ.ศ. 1175). หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 15, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2.

หนังสือซื้อขายที่แลตีก แลรับเงินค่าเช่าจากกรมหมื่นสรรพสาตร. (ร.ศ. 118). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 353/56, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ห้องแถวหน้าวัดสัมพันธวงษ์. (ร.ศ. 123). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

ห้างบีกิริม. (ร.ศ. 112). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 7/300, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ห้างแบดแมน. (ร.ศ. 127-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 6/300, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

ห้างเอช อัปดุลราฮิม แลอาคัม แยกในบังคับอังกฤษกับส่วนล่าซื้อที่แลตีก ของพระยานรฤทธิ์ราชทัณฑ์ ตำบลถนนเฟื่องนคร. (ร.ศ. 123-127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 20/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

อาหมัดอิหม์รียานานา แยกในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินแลตีกถนนพาหุรัด. (ร.ศ. 124-128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 27/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

อามะงั้วกรยาจีนเชียง ในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินกับตึกพาหุรัดของกรมขุนสรรพสาตร. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 173/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

อามะงั้วขออนุญาตปลูกโรงแถว 2 ชั้น ตำบลริมถนนแลคลองผดุง. (ร.ศ. 126-127). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ไม่มีเลขที่, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล. (ไมโครฟิล์ม).

อามะงั้วกรยาจีนวังศิขัน ในบังคับอังกฤษซื้อที่ดินกับตึกตำบลถนนพาหุรัดของกรมขุนสรรพสาตร. (ร.ศ. 128). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 171/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ. (ไมโครฟิล์ม).

อินกรยาพรอาทิตย์เทศ หม่อมหลวงไชย หม่อมหลวงชนิด ว่าที่นายร้อยตรีหม่อมหลวงศิริพันธ์ หม่อมหลวงนาริรัตน์ หม่อมหลวงราย หม่อมหลวงเล็ก ทูลเกล้าฯ ถวายขายที่บ้านแลตีกตำบลริมถนนหลวงข้างคลองตลาดเสาชิงช้า. (ร.ศ. 129). หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เลขที่ 37/48, เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงพระคลังข้างที่. (ไมโครฟิล์ม).

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- กรมศิลปากร. (2535). รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2539). รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2540). รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2541). รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3. (2506). กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของกรุงสุภา.
- ครอว์ฟอร์ด, จอห์น. (2515). เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. กรุงเทพฯ: สยามสมาคม.
- ทำให้การขุดหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง. (2534). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เคอร์ติส, ลิลเลียน จอห์นสัน. (2543). ขาวลาวทางตอนเหนือของประเทศสยาม ตอน 1. แปลโดย ชรัตน์ สิงหเดชากุล. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- แซรวาส, นิโกลาส์. (2506). ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
- นีล, เฟรเดอริก อาร์เธอร์. (2525). ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทศวรรษของชาวต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2383-2384. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- บอค, คาร์ล. (2529). ท้องถิ่นสยาม ยุคพระพุทธเจ้าหลวง. แปลโดย เสฐียร พันธงชัย. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- เบอร์นี, เฮนรี. (2516). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2. แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2518). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 1. แปลโดย สาวิตรี สุวรรณสถิตย์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2540). เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 2 ตอน 4. แปลโดย ลินจง สุวรรณโกสิน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เบาว์ริง, จอห์น, เซอร์. (2532). บันทึกประจำวันของเซอร์จอห์นเบาว์ริง. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- แบร์ดลีย์, วิลเลียม แอล. (2529). สยามแต่ปางก่อน. แปลโดย ศรีเทพ แวหวงษ์ และ ศรีลักษณ์ สง่าเมือง. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา.

โบว์วอร์, ก๊อง เคอ. (2529). การเดินทางรอบโลก ตอน ประเทศสยาม. แปลโดย วรสุลีสรี ส่งเจริญ.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8. (2487). พระนคร: เติมเมล์.

ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404. (2511). พระนคร: กรมศิลปากร.

ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411. (2511). พระนคร: กรมศิลปากร.

ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2513). กรุงเทพฯ: สำนัก
นายกรัฐมนตรี.

ปาลเลกัวซ์. (2506). เล่าเรื่องเมืองไทย. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: ก้าวหน้า.

แม็กซ์เวล, ซอมเมอร์วิลล์. (2544). สยามริมฝั่งเจ้าพระยา. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ลาตูแบร์, เคอ. (2505). จดหมายเหตุลาตูแบร์ เล่ม 1. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: องค์
การค้าของกรุงสภา.

วิภาควรรณ, พระ. (2533). บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม. แปลโดย สุมาลี วีระวงศ์.

กรุงเทพฯ: กรมแผนที่ทหาร.

สมิธ, เฮอเบิร์ต วาริงตัน. (2544ก). ห้าปีในสยาม เล่ม 1. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2544ข). บันทึกการเดินทางสู่แม่น้ำโขงตอนบนในประเทศไทย. แปลโดย พรพรรณ ทอง
ตัน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สารบัญ เล่ม 2. (2541). นนทบุรี : ดันฉบับ.

แฮร์ริส, เทาเซนต์. (2515). บันทึกรายวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส. แปลโดย นันทนา วรเนติวงศ์.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

2. เอกสารชั้นรอง

2.1 หนังสือพงศาวดาร

กรมศิลปากร. (2511). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23 (ภาคที่ 39-40) จดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศสใน
แผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น. พระนคร: องค์การค้าของกรุงสภา.

_____. (2511). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 (ภาคที่ 65-66) พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและ
จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี. พระนคร: องค์การค้าของกรุงสภา.

_____. (2512). ประชุมพงศาวดาร เล่ม 34 (ภาคที่ 61-62) พงศาวดารเงินยางเชียงแสน ว่า
ด้วยเรื่องพุทธฝรั่งเศสสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. พระนคร: องค์การค้าของกรุงสภา.

กรมศิลปากร. (2545). พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ และประชุม

พงศาวดาร ภาคที่ 63 เรื่องกรุงเก่า. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5.

พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

_____. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

2.2 หนังสือทั่วไป

กรมศิลปากร. (2525). จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2539). นานาสาระประวัติศาสตร์จากเอกสารต่างประเทศ. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

เกียรติ จิวะกุล; และคนอื่นๆ. (2525). ตลาดในกรุงเทพมหานคร: การขยายตัวและพัฒนาการ.

กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการปฏิบัติการกิจโครงการวิจัยวิวัฒนาการของศิลปะและวัฒนธรรมไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.

เกื้อกูล ชินยงอนันต์. (2520). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

ขจร สุขพานิช. (2519). ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย.

คุชแมน, เจนนิเฟอร์ เวนย์. (2528). การค้าทางเรือสำเภาจีนสยาม ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น. แปลโดย ขาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

_____. (2543). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชัย เรื่องศิลป์. (2519). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 3.

กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ.

_____. (2525). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2453 ด้านเศรษฐกิจ. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

ญาคา ประภาพันธุ์. (2524). ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

ทองดอ กล้วยไม้ ณ อุษยา. (2537). พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายและแผนกรุงเทพมหานคร.

เทพหุ ทัพทอง. (2546). ย้อนรอยกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น.

- นายมี. (2494). นิราศดลาง. พรนคร: ราชฎรเจริญ
- _____. (2504). นิราศสุพรรณ. พรนคร: พระจันทร
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2527). ปากไก่อะไบริเรือ รวบรวมเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
ต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- บางกอกกรีกอเคอ เล่ม 1-2. (2534). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นดิง.
- ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2325-2394 เล่ม 1. (2525).
กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี.
- ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงปี พ.ศ. 2484. (2527). ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน
เศรษฐ. บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ปิยะฉัตร ปิตะววรรณ. (2526). ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453. กรุงเทพฯ:
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ปิยนาด บุนนาค; และคนอื่นๆ. (2525). คลองในกรุงเทพฯ : ความเป็นมาการเปลี่ยนแปลงและผล
กระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525). กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการปฏิบัติ
ภารกิจโครงการวิจัยวิวัฒนาการของศิลปะและวัฒนธรรมไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตน-
โกสินทร์.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และ คริส เบเคอร์. (2539). เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ:
ครีส์วิน.
- ผุสดี ทิพทัส. (2525). บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนแปลงในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-
2525). กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการปฏิบัติภารกิจโครงการวิจัยวิวัฒนาการของศิลปะและ
วัฒนธรรมไทยในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.
- วิจิตรมาตรา, ชุน. (2512). ประวัติการค้าไทย. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2525). กรุงเทพฯ เมื่อ 70 ปีก่อน. กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์.
- _____. (2520). เด็กคลองบางหลวง เล่ม 1. กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์.
- _____. (2542). กรุงเทพฯ เมื่อวานนี้. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สารคดี.
- เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ. (2530). แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดย นิ้ง ทองโสพิศ. กรุงเทพฯ: กรม
ศิลปากร.
- ศูนย์ข้อมูลเมืองโบราณ. (2535). ตลาดบก ย่านชุมชนแห่งนครสยาม. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- _____. (2537). ตลาดน้ำ ย่านชุมชนริมน้ำในสังคมสยาม. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

- สกินเนอร์, จี วิลเลียม. (2529). **สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์**. แปลโดย
ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- สืบแสง พรหมบุญ. (2525). **ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย**. กรุงเทพฯ: มูล
นิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- สุนทรภู่และนายมี. (2504). **วรรณกรรมบางเรื่องของสุนทรภู่และนายมี**. พระนคร: กรมศิลปากร
- สุนทรภู่. (2494). **นิราศเมืองเพชร**. พระนคร: ราชบุรินทร์เจริญ
- สุนทรภู่. (2500). **นิราศของสุนทรภู่**. พระนคร: กรมศิลปากร
- สุนทร อัสสไวย์. (2530). **ประวัติคลองรังสิต : การพัฒนาที่ดินและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.
2431-2457**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์
และมนุษยศาสตร์.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. (2525). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน
มหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2310-2394)**. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- อัญชลี สุสายัณห์. (2546). **ไพร่สมัย ร. 5 ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อ
สังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะ
กรรมการการวิจัยแห่งชาติ.
- อินแกรม, เจมส์ ซี. (2521). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยระหว่างปี ค.ศ. 1850-1970**. แปลโดย
สุวิทย์ พิกขาว. นครสวรรค์: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยนครสวรรค์.
- อิชิอิ โยเนะ โอะ และ โยชิโกะวะ โทชิฮารุ. (2530). **ความสัมพันธ์ไทย-ญี่ปุ่น 600 ปี**. แปลโดย
พลับพลึง คงชนะ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- เอนก นาวิกมูล. (2539). **ตำนานห้างร้าน**. กรุงเทพฯ: คันอ้อ.

2.3 บทความจากวารสารและหนังสือพิมพ์

- เทพชู ทับทอง. (2536, มกราคม-มีนาคม). ตลาดท่าเตียน .ใน **วารสารความรู้คือประทีป**. 2(1): 2.
บางกอกไทมส์. (1892, 6 สิงหาคม-1910, 5 พฤศจิกายน). (ไมโครฟิล์ม).
- ปราณี กล้าส้ม. (2535, กรกฎาคม-ธันวาคม). บ้านบาตร : แหล่งหัตถกรรมในเมืองหลวง. **วารสาร
เมืองโบราณ**. 18(3-4): 55-62.
- _____. (2537, มกราคม). บ้านญวนสามเสน. **วารสารสารคดี**. 7(83): 137-141.
- _____. (2537, กรกฎาคม-กันยายน). วันวานที่ย่านบางลำพู. **วารสารเมืองโบราณ**. 20(3): 125-
132.
- _____. (2544, มกราคม-มีนาคม). เมื่อวันวานที่ย่านถนนดินสอ. ใน **วารสารเมืองโบราณ**.
2(1): 123-131.

- ปราณี กล้าส้ม. (2544, กรกฎาคม-กันยายน). ปากคลองตลาดเมื่อกาลก่อน. ใน วารสารเมืองโบราณ. 27(3): 97-105.
- ปิยนาด นูนาค. (2536, เมษายน-มิถุนายน). ลำเพ็ง ความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลง (พ.ศ.2325-พ.ศ.2475). ใน วารสารราชบัณฑิตยสถาน. 18(3): 63-81.
- _____. (2536, กรกฎาคม-กันยายน). ลำเพ็ง : ความเป็นมาและการเปลี่ยนแปลง (พ.ศ. 2325-2475). วารสารราชบัณฑิตยสถาน. 2(4): 28-50.
- วิมาลา ศิริพงษ์. (2539, มกราคม-มีนาคม). จากสามเพ็งสู่วานิช 1 ประสพการณ์ (ส่วนตัว) ในการสัมผัสลำเพ็ง. ใน วารสารเมืองโบราณ. 22(1): 43-56.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2542, พฤศจิกายน). ปัญหาฝืนในเมืองไทยก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง. ใน วารสารสังคมศาสตร์. หน้า 110-129.
- สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2536, มกราคม-เมษายน). การค้ากับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ใน วารสารสุโขทัยธรรมาธิราช. 6(1): 5-19.
- _____. (2537, พฤษภาคม-สิงหาคม). การพิจารณาเมืองหลวงของไทยในแง่ภูมิศาสตร์ : กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา กรุงเทพมหานคร และกรุงเทพฯ. วารสารสุโขทัยธรรมาธิราช. 7(2): 91-103.
- _____. (2537, พฤษภาคม-สิงหาคม). ภาพชีวิตเศรษฐกิจไทยจากนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. สุโขทัยธรรมาธิราช. 7(2): 36-57.
- _____. (2537, กันยายน-ธันวาคม). การเกษตรเพื่อการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. ใน วารสารสุโขทัยธรรมาธิราช. 7(3): 79-91.
- _____. (2538, กันยายน-ธันวาคม). การค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. สุโขทัยธรรมาธิราช. 8(3): 108-116.
- สุจิตต์ วงศ์เทศ. (2538, พฤษภาคม). ในตลาดมีหาบเร่และแผงลอย. ใน วารสารศิลปวัฒนธรรม. 16(7): 49-56.
- อดิศร หมวกพิมาย. (2541). กรมท่ากับการค้าต่างประเทศที่มีผลต่อระบบเศรษฐกิจ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2310-2398. วารสารรวมบทความประวัติศาสตร์. 17: 9-54.

2.4 วิทยานิพนธ์และปริญญานิพนธ์

- กนิษฐา ไทเดชะวัฒน์. (2534). บทบาทของขุนนางไทยเชื้อสายจีนในประเทศไทยสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2367-2453). ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.

- กิตติ ดันไทย. (2520). *คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-2453)*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. (2523). *สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325-2398*. ปรินูญานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. อัดสำเนา.
- ชลลดา โดพัฒนา. (2533). *ทาสกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2488*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ชลลดา วัฒนศิริ. (2529). *พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศไทย พ.ศ. 2433-2475*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- นันทนัช ชีวรดิธรรม. (2540). *ผลกระทบของสนธิสัญญาเบอร์นี พ.ศ. 2369 ต่อเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- บุญรอด (แก้วกัญหา)ชลาธิราช. (2525). *การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2394*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์. (2511). *การศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.
- พูนเกษ จันทกานนท์. (2528). *ประวัติความเป็นมาและการขยายตัวทางการค้าของชาวจีนในกรุงเทพมหานครระหว่าง พ.ศ. 2398-2475*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ไพรัตน์ จันทรัชิต. (2528). *ความคิดใหม่ทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394)*. ปรินูญานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- รัตนวดี แก้วไชโย. (2527). *การศึกษารายจ่ายพระราชทรัพย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325-2394)*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- วงเดือน นาราสังข์. (2519). *การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394)*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

- วรารณ ทินานนท์. (2522). **การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ศรศักดิ์ ชูสวัสดิ์. (2524). **ผูกปี : การจัดเก็บค่าแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สยามพร ทองสารี. (2526). **ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) : ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้พระนคร**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- สนั่น รัตนโสภะ. (2538). **วิวัฒนาการบริษัทต่างชาติในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-พ.ศ. 2484)**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สาวิตรี ทัพพะสุต. (2527). **ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453**. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุพจน์ เข็มใจ. (2527). **การศึกษาวิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระหว่าง พ.ศ.2325-2393**. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.
- สุนันท์ ไชยเมธ. (2324). **สภาพเศรษฐกิจและสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. ถ่ายเอกสาร.

2.5 หนังสือภาษาต่างประเทศ

- Bowring, Sir John. (1969). **The Kingdom and People of Siam Vol 1**. London: Oxford University Press.
- Bradley, D. B. (1868). **Bangkok Calander**. Bangkok: American Missionary Association.
- Chatchai Panananon. (1982). **Siamese "Slavery" : The Institution and its Abolition**. Michigan: The Degree of Doctor of Philosophy (History) in The University of Michigan.
- Chatthip Nartsupha and Suthy Prasartset. (1981). **The Political Economy of Siam, 1855-1910**. Bangkok: Thammasat University press.

- Dilok Nabarath, Prince. (1908). **Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn**. Bangkok: White Lotus.
- Finlayson, George. (1826). **The Mission to Siam and Hue the Capital of Cochin China in the Year 1821-1822**. London: John Murray, Albemarle-Street.
- Graham, W.A.. (1912). **Siam : A Handbook of Practical, Commercial , and Political Information**. London: The De La More Press.
- Hailstones, Thomas J. and Dodd, J. Harver. (1965). **Economics :An Analysis of Principles and Policies**. Philippine: South-Western Publishing Company.
- Ingram, Jame C.. (1955). **Economic Change in Thailand Since 1850**. California: Stamford University Press.
- Sompop Manarungsan. (1989). **Economic Development of Thailand 1850-1950**. Bangkok : Institute of Asian Studies.
- Wen, Klaos. (1994). **The Restoration of Thailand Under Rama I 1782-1809**. Tucson: University of Arisona Press.
- Wright, Arnold. (1908). **Twentieth Century Impressions of Siam**. London: Lloyd's Greater Britain Publishing Company.
- Wyatt, David K. (1944). **Stadies in Thai History**. Thailand: Silkworm Books.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
สนธิสัญญาเบอร์นี

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีประเทศอังกฤษ แล ประเทศสยาม คฤศต์ศักราช 1826

สมเด็จพระบรมนารถบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ถิ่นเกล้า ถิ่น
กระหม่อมพระราชวังบวรสถานมงคล มีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้ท่านอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ฝ่าย
ในกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา พร้อมกันทำหนังสือสัญญากับกะปิตันหันตริบารนีทูตอังกฤษอัน ณ
ระบันฮิดอินเดียนคมปนีผู้ครองอินเดียของอังกฤษอยู่ในบังคับกิงอันปาตีแมนอังกฤษ กับเรตอันระ
บันลอคอำหัดสิทเจ้าเมืองมังกะลา แลขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายกรุงอังกฤษ พร้อมกันแต่งให้กะปิตันหันตริ
บารนีเป็นทูตแทนตัวมาทำหนังสือสัญญาด้วยท่านอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา
ไทยกับชาติอังกฤษได้เป็นนหามิตรไมตรีไว้ความสัจผูกใครด้วยน้ำใจอันซื่อตรงสุจริตต่อกันทั้ง
สองฝ่าย ไทยอังกฤษทำหนังสือสัญญาร่วมกันสองฉบับ ให้ไว้ ณ กรุงไทยฉบับหนึ่ง ให้หัวเมือง
ใหญ่น้อยซึ่งขึ้นแก่กรุงอังกฤษรู้จักทั่ว ปิดตราหลวงท่านอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ณ
กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาลงในหนังสือสัญญาทั้งสองฉบับเป็นสำคัญ ปิดตราเรตอันระบันลอคอำ
หัดสิทเจ้าเมืองมังกะลาตราขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายกรุงอังกฤษลงในหนังสือสัญญาทั้งสองฉบับเป็นสำคัญ

ข้อ 1 ว่า อังกฤษกับไทยเป็นมิตรรักใคร่โดยความสัจสุจริตซื่อตรงต่อกัน ไทยมิได้คิดร้ายที่
จะเบียดเบียนทำสิ่งไรต่ออังกฤษฯ มิได้คิดร้ายที่จะเบียดเบียนทำสิ่งไรต่อไทย แต่บรรดาบ้านเมือง
ซึ่งขึ้นแก่อังกฤษทั้งสิ้น ไทยไม่ไปเบียดเบียนพรบพุ่งชิงเอาบ้านเมืองเขตรแดนอังกฤษ แต่บรรดา
บ้านเมืองซึ่งขึ้นแก่ไทยทั้งสิ้นอังกฤษไม่ไปเบียดเบียนพรบพุ่งชิงเอาบ้านเมืองเขตรแดนไทยฯ จะจัด
แจงเขตรแดนไทยตามอย่างธรรมเนียมประการใดตามแต่ใจไทย

ข้อ 2 ถ้าบ้านเมืองใดซึ่งขึ้นแก่อังกฤษ จะทำสิ่งใดให้เหลือเกินต่อเมืองไทยฯ ไม่ไปทำ
อันตรายแก่บ้านเมือง จะบอกแก่อังกฤษก่อน อังกฤษจะว่ากล่าวให้โดยสัจโดยจริง ถ้าผิดอังกฤษจะ
ทำโทษตามความผิด ถ้าบ้านเมืองใดซึ่งขึ้นแก่ไทยจะทำสิ่งใดให้เหลือเกินต่ออังกฤษฯ ไม่ไปทำ
อันตรายแก่บ้านเมือง จะบอกกล่าวแก่เมืองไทยก่อน ไทยจะว่ากล่าวให้โดยสัจโดยจริง ถ้าผิดไทย
จะทำโทษให้ตามความผิด ถ้าบ้านเมืองไทยซึ่งอยู่ใกล้เมืองอังกฤษจะยกกองทัพเรือไป ถ้าเจ้าเมือง
อังกฤษถามว่าจะไปไหน เจ้าเมืองไทยจะต้องบอกแก่เจ้าเมืองอังกฤษถ้าบ้านเมืองอังกฤษซึ่งอยู่ใกล้
เมืองไทยจะยกกองทัพเรือไป ถ้าเจ้าเมืองไทยถามว่าจะไปไหน เจ้าเมืองอังกฤษจะต้องบอกแก่เจ้า
เมืองไทย

ข้อ 3 ถ้าบ้านเมืองของไทยของอังกฤษ ฝ่ายทิศวันขึ้นฝ่ายทิศวันตก ทิศลมว่าทิศลม
สำเนาที่อยู่ใกล้ต่อแดนกัน ถ้าอังกฤษสงสัยด้วยเขตรแดนยังไม่รู้แน่ ก็ให้เจ้าเมืองฝ่ายข้างอังกฤษมี
หนังสือ แต่งคนแลชาวด่านมาไต่ถามเจ้าเมืองฝ่ายไทยที่อยู่ใกล้กัน เจ้าเมืองฝ่ายไทยจะแต่งกรรมการ

แลชาวค่านพร้อมด้วยคนเจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษไปกำหนดครีที่แดนต่อกันให้รู้เปนแน่ทั้งสองข้างโดยทางไมตรี ถ้าเจ้าเมืองฝ่ายไทยสงสัยด้วยเขตรแดนยังไม่รู้แน่ก็ให้เจ้าเมืองฝ่ายข้างไทยมีหนังสือแต่งคนแลชาวค่านมาไต่ถามเจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษที่อยู่ใกล้กัน เจ้าเมืองฝ่ายอังกฤษจะแต่งกรรมการแลชาวค่าน พร้อมด้วยคนเจ้าเมืองฝ่ายไทยไปกำหนดครีที่แดนต่อกัน ให้รู้แน่ทั้งสองข้างโดยทางไมตรี

ข้อ 4 ถ้าคนของไทยหนีไปอยู่ในแดนอังกฤษ ไทยไม่ไปล่วงเกินเข้าไปจับกุมคนในแดนอังกฤษ ไทยจะไปว่ากล่าวขอแต่โดยดี อังกฤษจะยอมให้ก็ได้ ไม่ยอมก็ได้ ถ้าคนอังกฤษหนีไปอยู่ในแดนไทย อังกฤษไม่ล่วงเกินเข้าไปจับกุมคนในแดนไทย อังกฤษจะไปว่ากล่าวขอแต่โดยดี ไทยจะยอมให้ก็ได้ ไม่ยอมให้ก็ได้

ข้อ 5 อังกฤษกับไทยได้ทำหนังสือสัญญาเปนไมตรีสุจริตต่อกันแล้ว ถ้าลูกค้าฝ่ายข้างอังกฤษไปมาค้าขาย ณ เมืองไทยที่เมืองมีสินค้ามาก สลอบกำปั่นเรือสำเภาจะไปมาค้าขายได้โดยสะดวก ถ้าลูกค้าฝ่ายข้างไทยจะไปมาค้าขายได้ ไทยจะทะนุบำรุงให้ซื้อขายโดยสะดวก ถ้าลูกค้าฝ่ายข้างไทยไปมาค้าขาย ณ เมืองอังกฤษได้ เรือสำเภาสลอบกำปั่นจะไปมาค้าขายได้ อังกฤษจะทะนุบำรุงให้ซื้อขายโดยสะดวก ไทยจะไปเมืองอังกฤษๆ จะไปเมืองไทย ให้ทำตามอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ถ้าไม่รู้อย่างธรรมเนียม ให้ขุนนางไทยให้ขุนนางอังกฤษบอกอย่างธรรมเนียม ให้พวกไทยที่ไปเมืองอังกฤษต้องทำตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมเมืองอังกฤษทุกสิ่ง พวกอังกฤษไปเมืองไทยต้องทำตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมเมืองไทยทุกสิ่ง

ข้อ 6 ถ้าลูกค้าฝ่ายเมืองไทยก็ดีเมืองอังกฤษก็ดี จะไปค้าขาย ณ เมืองมังกะลาแลหัวเมืองขึ้นแก่อังกฤษ จะไปซื้อขาย ณ กรุงไทยแลหัวเมืองขึ้นแก่กรุงไทย ให้ลูกค้าเสียค่าธรรมเนียมในการค้าขาย ให้ตามอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ให้ลูกค้าแลไพร่พลเมืองได้ซื้อได้ขายเองในเมืองนั้น ถ้าลูกค้าไทยถ้าลูกค้าอังกฤษจะมีคดีข้อความสิ่งใดๆ ก็ดี ให้ฟ้องร้องต่อขุนนางเจ้าเมืองกรมการฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษ ขุนนางเจ้าเมืองกรมการจะชำระตัดสินให้ตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองทั้งสองฝ่าย ถ้าลูกค้าไทยถ้าลูกค้าอังกฤษก็ดี ซื้อขายไม่สืบสวนว่าคนชั่วคนดี ซื้อขายปะปนคนชั่วพาเอาสิ่งของหลบหนีไป แลเจ้าเมืองกรมการจะสืบสวนเอาตัวมาชำระให้โดยสุจริต ถ้ามีเงินมีของใช้ให้ก็ได้ ถ้าไม่มีเงินมีของให้แลมิได้ตัวผู้หนี ก็เพราะลูกค้าทำผิดเอง

ข้อ 7 ถ้าลูกค้าฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษก็ดี จะไปซื้อขาย ณ เมืองอังกฤษแลเมืองไทยจะขอตั้งห้างตั้งเรือน จะขออาไศรยเช่าที่โรงเรือนใส่สินค้า ถ้าขุนนางไทยขุนนางอังกฤษแลเจ้าเมืองกรมการไม่ยอมให้ก็อยู่ไม่ได้ ถ้ายอมให้จึงให้ลูกค้าขึ้นอยู่ตามสัญญาว่ากล่าวกัน แลให้ขุนนางไทยแลให้ขุนนางอังกฤษเจ้าเมืองกรมการช่วยดูแลเอาใจใส่ อย่าให้ไพร่บ้านพลเมืองทำข่มเหงแก่ลูกค้าอย่าให้ลูกค้าทำข่มเหงแก่ไพร่พลเมือง ถ้าลูกค้าอังกฤษพวกอังกฤษ ลูกค้าไทยพวกไทยที่ไม่เกี่ยวข้อง จะขนเอาสิ่งของลงเรือสำเภาสลอบกำปั่นลากลับไปบ้านเมืองเมื่อใด ก็ให้ได้กลับไปโดยสะดวก

ข้อ 8 ถ้าลูกค้าจะไปค้าขายบ้านเมืองใดฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษก็ดี ถ้าสลับกำปั่นเรือแลสำเนาของอังกฤษของไทยก็ดี จะเป็นอันตราสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ขุนนางไทยแลขุนนางอังกฤษจะช่วยทำนุบำรุงกว่าจะเสร็จ ถ้าสลับกำปั่นเรือสำเนาของไทยก็ดีตกลงที่บ้านใดเมืองใด ไทยอังกฤษเก็บได้สิ่งของในสลับในกำปั่นเรือสำเนาที่แตกมากน้อยเท่าใด ให้ขุนนางอังกฤษให้ขุนนางไทยชำระได้เรียงเอาสิ่งของคืนให้แก่เจ้าของ ถ้าเจ้าของตายก็ให้คืนให้แก่พวกพ้อง ให้เจ้าของแลพวกพ้องแทนคุณผู้เก็บได้ตามสมควร ถ้าพวกไทยพวกอังกฤษไปเมืองอังกฤษไปเมืองไทยตาม สิ่งของพวกไทยพวกอังกฤษมีอยู่มากน้อยเท่าใด ให้คืนให้พวกพ้องของอังกฤษของไทย ถ้าพวกพ้องไทยถ้าพวกพ้องอังกฤษไม่มีที่เมืองนั้นอยู่เมืองอื่นมาได้ จะแต่งคนถือหนังสือมารับเอาสิ่งของ ก็ให้ส่งสิ่งของให้แก่ผู้ถือหนังสือให้คืน

ข้อ 9 ถ้าลูกค้าข้างอังกฤษจะใคร่มาค้าขาย ณ เมืองของไทยที่ยังไม่เคยไปมาค้าขาย ให้ลูกค้าเข้าหาพระยาผู้ครองเมืองก่อน ถ้าเมืองไหนไม่มีสินค้าพระยาผู้ครองเมืองก็จะบอกว่าสลับกำปั่นจะมาค้าขายหาสินค้าไม่ ถ้าเมืองไหนมีสินค้าพอจะรับกำปั่นได้ พระยาผู้ครองเมืองก็จะให้สลับให้กำปั่นมาค้าขาย

ข้อ 10 อังกฤษไทยสัญญาต่อกัน การค้าขายซึ่งจะมีต่อกัน โดยสะดวกในเมืองอังกฤษ เมืองเกาะหมาก เมืองมลากา เมืองสิงหะโปรา แลเมืองของไทย เมืองพทลุง เมืองสงขลา เมืองตานี เมืองถลาง เมืองไทร และหัวเมืองอื่นๆ ลูกค้าจีน ลูกค้าแขกเมืองอังกฤษ ให้ได้ค้าขายทางบกทางคลองโดยสะดวก ถ้าลูกค้าจีนลูกค้าแขกเมืองมฤท เมืองทวาย เมืองคนาว เมืองยะ ซึ่งขึ้นกับอังกฤษ จะเข้ามาค้าขาย ณ เมืองไทย อังกฤษจะมีหนังสือเข้ามาเป็นสำคัญ ให้ได้ค้าขาย ทางบกทางน้ำโดยสะดวก แล้วจะห้ามไม่ให้ลูกค้าเอาฝิ่นซึ่ง เป็นของต้องห้ามเข้ามาค้าขาย ณ เมืองไทยเป็นอันขาด ถ้าลูกค้าจีนเอาฝิ่นเข้ามาขายเมืองใด ให้พระยาผู้ครองเมืองเก็บริบเอาฝิ่นเผาไฟเสียให้สิ้น

ข้อ 11 ถ้าอังกฤษจะมีหนังสือมาถึงผู้ใด ณ เมืองไทยก็ดี ณ เมืองอื่นๆ ก็ดี ให้ผู้นั้นเปิดหนังสือ มิให้ผู้อื่นเปิดหนังสือออกดู ถ้าไทยจะมีหนังสือไปถึงผู้ใด ณ เมืองอังกฤษก็ดี ณ เมืองอื่นๆ ก็ดี ให้ผู้นั้นเปิดหนังสือ มิให้ผู้อื่นเปิดหนังสือออกดู

ข้อ 12 เมืองไทยไม่ไปขัดขวางทางการค้าขาย ณ เมืองตรังกะนู เมืองกลันตัน ให้ลูกค้าพวกอังกฤษได้ไปมาค้าขายโดยคลองสะดวกข้างน่าเหมือนแต่ก่อน อังกฤษไม่ไปเบียดเบียนพรบกวนเมืองตรังกะนู กลันตันด้วยการสิ่งใด

ข้อ 13 ไทยสัญญาต่ออังกฤษว่าไทยให้อยู่รักษาเมืองไทร แลไพร่พลเมืองๆ ไทรแลคนเมืองเกาะหมาก เมืองไทรจะได้ไปมาค้าขายอย่างเดิม แลโคกระบือแลเปิดไถ่แลปลาเข้าเปลือกเข้าสารซึ่งเป็นเสบียงอาหารไพร่เมืองๆ เกาะหมาก แลกำปั่นในเมืองเกาะหมากต้องการจะซื้อแต่เมืองไทรไทยไม่เรียกภาษี แลปากน้ำคลองใดๆ ที่เมืองไทร ไทยไม่ตั้งส่วยทด ไทยเรียกเอาจังกอบภาษีตามควร ไทยสัญญาว่าเจ้าพระยานครกลับออกไปแต่กรุง จะปล่อยครอบครัวทาสว่าคนของพระ

ยาไพรคนเก่าให้กลับคืนไปตามชอบใจ อังกฤษไม่ไปรบกวณเมืองไพร แลไม่ให้พระยาไพรคนเก่า กับบ่าวไพร่ของพระยาไพรคนเก่าไปรบกวณทำอันตรายถึงหนึ่งสิ่งใด ณ เมืองไพรแลเมืองอื่นๆ ซึ่ง ขึ้นกับเมืองไพร แลอังกฤษสัญญาว่าจะจัดแจงให้พระยาไพรคนเก่าไปเมืองอยู่เมืองอื่น ไม่ให้พระ ยาไพรคนเก่าอยู่ที่เมืองเกาะหมาก เมืองไพร เมืองเปหระ เมืองสลาหงอ เมืองพม่า ถ้าอังกฤษไม่ ให้พระยาไพรคนเก่าไปอยู่เมืองอื่นตามสัญญา ก็ให้ไทยเรียกเอาภาษีเข้าเปลือกเข้าสารที่เมืองไพร เหมือนเมื่อก่อน อังกฤษสัญญาว่าไทยว่าแจกว่าเงิน ซึ่งอยู่ ณ เมือง เกาะหมาก จะมาอยู่ ณ เมือง ไพร อังกฤษไม่ห้าม

ข้อ 14 ไทยกับอังกฤษสัญญาต่อกันว่า ให้พระยาเปหระครองเมืองเปหระตามใจพระยาเป หระ ถ้าพระยาเปหระจะถวายดอกไม้ทองดอกไม้เงิน ณ กรุงตามแต่ก่อน ก็งามใจพระยาเปหระ อังกฤษไม่ห้ามปราม เจ้าพระยานครจะใช้ไทยใช้แขกใช้จีนคนฝ่ายไทยลงไปเมืองเปหระโดยดี 40 คน 50 คน ถ้าพระยาเปหระจะใช้ศรีศวันกรมการฝ่ายเมืองเปหระมาหาเจ้าพระยานคร อังกฤษไม่ ห้าม ไทยอังกฤษไม่ยกกองทัพไปเบียดเบียนรบกวณ ณ เมืองเปหระ อังกฤษไม่ให้เมืองสลาหงอ มารบกวณเมืองเปหระ ไทยก็ไม่ไปรบกวณเมืองสลาหงอ การซึ่งสัญญาเมืองไพรเมืองเปหระ 2 ข้อ นี้ ต่อเมื่อเจ้าพระยานครกลับออกไปแต่กรุง จึงจะได้จัดแจงตามสัญญา

แลความสัญญา 14 ข้อนี้ให้ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษ ทุกหัวเมืองใหญ่หัว เมืองน้อยทั้งสิ้นด้วยกันหังเอาถ้อยคำสัญญานี้เถิด แลหนังสือสัญญานี้ท่านอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ณ กรุงเทพฯ กับกะปัดันหันตริบาระนี ซึ่งเรศอันบันลอคอำหัดสิทธิเจ้าเมืองมังกะลาใช้เป็นทูตเข้ามา แทนตัวเจ้าเมืองมังกะลา พร้อมกันทำ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา นำพระที่นั่งเจ้ากรมหมื่นสุริ นทรักษ์ เป็นอักษรไทยอักษรมาลาญอักษรอังกฤษ ทำเสร็จ ณ วันอังคาร เดือนเจ็ด แรมค่ำหนึ่ง ศักราชไทย 1188 ปีจออัฐศก ศักราชฝรั่ง 1826 ปีเดือนยุน 20 วัน ปิดตราท่านอัครมหาเสนาบดี แลปิดตรากะปัดันหันตริบาระนี เอาออกไปปิดตราเจ้าเมืองมังกะลา ฉบับหนึ่งปิดตราหลวง ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เจ้าพระยานครเอาออกไปไว้ ณ เมืองไพร กะปัดันหันตริบาระนี กำหนดใน 7 เดือน ณ เดือนยี่ ปีจอศกจะกลับมาให้ถึงเมืองเกาะหมาก แล้วจะเอาหนังสือสัญญามา เปลี่ยนต่อพระปริรัก ณ เมืองไพร ไทยกับอังกฤษก็จะเปนไมตรีกันสืบต่อไปไม่รู้สิ้นไม่รู้สุดชั่วฟ้า แลดิน

(ตราหลวงพระอัยราพต)

(ตราพระราชสีห์)

(ตราพระคชสีห์)

(ตราบัวแก้ว)

(ตราพระนันทการ)

(ตราพระพิรุณ)

(ตราพระยายมจีสิงห์)

(ตราบาระนี)

สนธิสัญญาเบอร์นี

ท่านอัครมหาเสนาธิบดี กับ กะปิตันหัตถิรบานี ทำหนังสือสัญญาทางไมตรี 14 ข้อแล้ว จึงทำหนังสือสัญญา สดุด กำปิ่น อังกฤษจะเข้ามาค้าขาย ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยาต่อไป

ข้อ 1 ว่า สดุด กำปิ่น ฝรั่งเศสซึ่งเป็นพวกอังกฤษจะเข้ามาค้าขาย ณ กรุงไทย ต้องทำตามกตหมายอย่างธรรมเนียม ณ กรุงไทยทุกสิ่ง แล้วลูกค้าเข้ามา ณ กรุงห้ามมิให้ลูกค้าซื้อเข้าเป็นสินค้าออกไป แลลูกค้าเอาเป็นกระสุนดินดำเข้ามาค้าขายห้ามมิให้ขายแก่ลูกค้าในกรุง ให้ขายในหลวง ถ้าในหลวงไม่ต้องการก็ให้ลูกค้าเอาเป็นกระสุนดินดำกลับคืนออกไป แต่สินค้าออกจากเป็นกระสุนดินดำเข้าเปลือก สาร ณ กรุงไทย จะให้ลูกค้าพวกอังกฤษ แลลูกค้า ณ กรุงได้ซื้อขายเองในกรุง โดยคลองสะดวก แลลูกค้าผู้เข้ามาค้าขายจะเสียค่าธรรมเนียมให้รวมเสร็จ ด้วยกันตามปาก สดุด กำปิ่น เลกใหญ่ ถ้ามีสินค้าเข้ามาขายให้เรียกเอาวาละ 1700 บาท ถ้าไม่มีสินค้าเข้ามาขายให้เรียกเอาวาละ 1500 บาท ไม่เรียก จังกอบ ภาษี ค่าธรรมเนียมแต่ผู้ซื้อขายกับพวกอังกฤษ

ข้อ 2 สดุดกำปิ่นลูกค้าพวกอังกฤษมาถึงนอกหลังเต่าให้ทอด สดุด กำปิ่น ยืนนอกหลังเต่าก่อน นาย สดุด กำปิ่น ต้องใช้คนเอาบัญชีรายสิ่งของสินค้าแลบัญชีคนปืนใหญ่กระสุนดินดำเข้ามาแจ้งแก่เจ้าเมืองปากน้ำฯ จะให้คนนำร่องกับลำนเอากตหมายอย่างธรรมเนียมออกไปให้นายสดุดกำปิ่น แล้วคนนำร่องจะนำ สดุด กำปิ่น ข้ามหลังเต่าเข้ามา สดุดกำปิ่นต้องทอดสมอยู่ที่ใดตามที่ลำนบอกให้

ข้อ 3 กรมการเจ้าพนักงานลงไปตรวจ สดุด กำปิ่น ให้สิ้นเชิง แลเอาปืนใหญ่กระสุนดินดำขึ้นไว้ ณ เมืองปากน้ำ แล้วเจ้าเมืองปากน้ำจึงปล่อยให้ สดุด กำปิ่น ขึ้นมา ณ กรุง

ข้อ 4 สดุดกำปิ่นขึ้นมาทอด ณ กรุงแล้ว เจ้าพนักงานลงไปตรวจในลำ สดุด กำปิ่น กำบาญชีเปิดวางสิ่งของสินค้ามีมากน้อยเท่าใด แล้ววัดปาก สดุด กำปิ่น เสร็จแล้ว จึงให้ลูกค้าซื้อขายตามสัญญาไว้ในข้อหนึ่งนั้น ถ้า สดุด กำปิ่น จะบันทุกสินค้ากลับไปบันทุกเดมลำข้ามหลังเต่าไม่ได้ ต้องเช่าเรือลำเลียงเอาสิ่งของออกไปส่ง เจ้าพนักงานด่านทางไม่เรียกค่าธรรมเนียมที่เรือลำเลียงอีก

ข้อ 5 ถ้าสดุดกำปิ่นแลเรือลำเลียงบันทุกสิ่งของเสร็จ ก็ให้เรียกนาย สดุด กำปิ่น ขอเบิกกล่องต่อเจ้าพระยาพระคลัง ถ้าไม่มีความสิ่งใดเกี่ยวข้องกับเจ้าพระยาพระคลังก็ให้เบิกกล่องโดยเร็ว ถ้า สดุด กำปิ่น ล่องลงไปถึงเมืองปากน้ำต้องทอดคอยู่หน้าด่านที่เคยทอด กรมการเจ้าพนักงานลงไปตรวจใน สดุด กำปิ่น เสร็จแล้ว จึงรับเอาปืนใหญ่กระสุนดินดำลงสดุดกำปิ่นไป

ข้อ 6 ลูกค้าแขกฝรั่งเศสซึ่งเป็นพวกอังกฤษที่เข้ามาค้าขาย ณ กรุง นาย สดุด กำปิ่น คนงานกะลาญเรือทั้งสิ้น ต้องทำตามกตหมายอย่างธรรมเนียมสำหรับกรุงไทยแลคำสัญญานี้ทุกประการ ถ้าลูกค้าทั้งปวงมิทำตามสัญญานี้ แลทำข่มเหงแก่ไพร่บ้านพลเมืองแลเปนโจรผู้ร้ายเลวมากตายแลเหยียบฆ่าเหลือเกินต่อขุนนางเจ้าพนักงาน ผู้ใหญ่ น้อย เปนข้อใหญ่แก่สิ่งใด หนึ่ง เจ้า

พนักงานตำรับทำโทษแก่ผู้กระทำผิดจะทำโทษ ถ้าโทษฆ่าคนตายเจ้าพนักงานชำระเห็นว่าทำโดย
ใจร้าย จะเอาโทษถึงตาย ถ้าโทษอื่นเป็นนายกำปั่นคันหน แลถูกคำให้ปรับไหม ถ้าเป็นผู้ต้องหาให้
เขียนจำตามกคหมาย ณ กรุงไทย ถ้าพวกอังกฤษจะเข้ามาค้าขาย ณ กรุง เจ้าเมืองกล่าวจะห้ามปราม
มิให้อังกฤษพุดจาหายาบช้า ณ กรุง ถ้าคน ณ กรุงทำข่มเหงแก่พวกอังกฤษ ก็เอาโทษตามความ
ผิดเหมือนกัน

แลคำสัญญา 6 ข้อนี้ ให้เจ้าพนักงาน ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา แลถูกคำพวก
อังกฤษ ทำตามจงทุกประการ

ที่ประทับราชลัญจกร ประทับตรารูปหนังสือเปอเซีย(ลงลายมือชื่อ)

รูปท้าวสามตัวยืนในโรง ของไรค์ออนเนเรเบอลลอคค อามเฮอซันด์

ข้อฟ้าโบราณสามมุข อามเฮอซันด์ เจ้าเมืองมังกล่า

หนังสือสัญญานี้ ไรค์ออนเนเรเบอลคอเวอนอเยนอราลได้
ยอมเปนตกลงใช้ได้

ตราประทับรูปราชสีห์ ที่ในค่ายเมืองจาตราเมื่อวันที่ 17 เดือน แขนวารี คฤศศักราช 1827 ตรง
เจ้าพระยาจักรี กับวัน 4 ฯ 2 ค่ำ ปีจออัฐศก จุลศักราช 1188

ประทับตรารูปคชสีห์ ตามคำสั่งของคอเวอนอเยนอราล

เจ้าพระยาอัครมหาเสนา

ประทับตรารูปบัวแก้ว ประทับตรารูปหนังสือเปอเซีย ของเฮสเดอติ

เจ้าพระยาพระคลัง

(ลงลายมือชื่อ)

แอนดรูสเดอติถึง

สิเกรตารีของคอ

เวอเมนต์ที่ตามคอเว

เยนอราลอยู่ในที่นั้น

ประทับตรารูปเทพยดา ประทับตรารูปหนังสือเปอเซีย ของแคมเบอร์มิร์

เจ้าพระนาธิการ

เจ้าพระยาธรรมมา

(ลงลายมือชื่อ)

แคมเบอร์มิร์

แม่ทัพใหญ่อัครมหา

เสนาแลอุปราช

ประทับตรารูปพระพิรุณ ประทับตรารูปหนังสือเปอเซีย ของ เย. เอส.
ทรงเครื่องขึ้นหลังนาค ฮาริงตัน
ราช
เจ้าพระยาพลเทพ

(ลงลายมือชื่อ)
ยอนเฮอเบ็คฮาริงตัน
เสนาบดี

ประทับตรารูปมณีสิงห์ ประทับตรารูปหนังสือเปอเซีย ของ คับลยู. บี.
เจ้าพระยาขมราช เปลี

(ลงลายมือชื่อ)
วิลเลียมบัคเตอร์
เปลีเสนาบดี

ตามคำสั่งไวซเปซิเดนส์ในที่ประชุม

ได้ประทับตราภาพรูป ประทับตรารูปหนังสือเปอเซีย ของสวินตัน
ถึงสิ่งที่ยืนถือได้ ของ
ซิลตอินเดียก่าปนี

(ลงลายมือชื่อ)
ยอชสวินตัน
สิเกรตารีใหญ่ของ
คอเวอเนอเยเนอราล

ประทับตราครั้งรูปอักษร (ลงลายมือชื่อ)
อังกฤษ ของเบอร์นี

เฮนรีเบอร์นีกับตัน
ดูกของไรค์ออนเนอ
เรเนอราลอินเดียของ
อังกฤษมายังกรุง
สยาม

ภาคผนวก ข
สนธิสัญญาบาบริง

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีประเทศอังกฤษ แด่ ประเทศสยาม

ศุภมัศ จุลศักราช 1217 ปีเถาะสัปตศก ความเจริญงานงมมีแก่บ้านเมืองเทอญ

ครั้งนี้มีทูตอังกฤษมาแต่พระนางซึ่งเปนใหญ่ เปนเจ้าราชอาณัติอันผสมกัน คือ ทวีป
ปรีเตียนใหญ่ แลทวีปไอยิแลน แลที่อื่นๆ อันขึ้นแก่ราชอาณัติกรนั้น เข้ามาขอทำหนังสือ
สัญญาทางพระราชไมตรี แลการค้าขายกับกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร
นิกรอดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราชบรมนาถบพิตร พระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร
มโหฬารคุณอดุลยเดช สรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุฬจักรพรรดิราชสังกาศ บวรธรรมิกราชาบพิตร
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สองพระองค์ทรงเห็นชอบกับคำริห์พระนางเปนเจ้าใหญ่ในทวีปปรีเตียน
ใหญ่แลไอยิแลน ร่วมพระราชประสงค์ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี กับพระเจ้าแผ่นดิน
อังกฤษเมืองปรีเตียนอิริลันด์ เพื่อจะให้ผลประโยชน์แก่ราษฎรอยู่ได้บังคับไทยลคนอยู่ในบังคับ
อังกฤษ จัดแจงการทำมาหากินค้าขายให้มีประโยชน์เรียบร้อย เพราะเหตุฉะนี้ จึงได้ตั้งพระไทยจะ
ทำหนังสือสัญญาไมตรีการค้าขาย จึงได้ตั้งเสนาบดีให้มีอำนาจทั้งสองฝ่ายๆ พระเจ้าแผ่นดินเมือง
ปรีเตียนไอยิแลนตั้งเชอชอนโบวริงเปนขุนนางผู้ใหญ่ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตรพระจอม
เกล้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ พร้อมกันกับความคิดพระราชวง
ษานวงค์แลข้าทูลถองรู้ดีพระบาททั้งปวง มอความพระราชดำริห์แลพระราชประสงค์ ให้พระ
เจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทมาประชุมแทนพระราชวงษานวงษ์ แล้วโปรดเกล้าโปรด
กระหม่อมให้สมเด็จพระยาบรมมหาปสุวรังษ์ วุฒมนตรีนายก สยามคิลกโลกานุपालนารถ สกล
ราชวรณาจักราธเบนทร ปรเมนทรมหาราชาณุกุลสรรพกิจมุลมเสวรสเซฐามาตยาธิบดี ตรีสรณ
คณาธดา อดุลยเดชานุภาพบพิตร ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีอำนาจบังคับบัญชาได้
สิทธิ์ขาดทั่วทั้งพระราชอาณัติกร กับสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ นรเนตรนารถราชสุริยวงษ
สกลพงษ์ปติฐานุมาตยาธิบดีไตรสรณศรีรัตนธาดา สกลมหารัษชาติเบนทร ปรเมนทรมหาราชโร
ปการ มโหฬารเดชานุภาพบพิตรซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีอำนาจบังคับบัญชาทั่วทั้งพระ
นครกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ สมินตพงษ์พิสุทธิ์ มหานุยุรัตนโนคม ผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหม ผู้
สำเร็จราชการ บังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลปากใต้ฝ่ายตะวันตก กับเจ้าพระยา ผู้ช่วยสำเร็จราช
การกรมท่า เปนผู้สำเร็จราชการบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายตะวันออก ทั้ง 5 เปนประธาน ฝ่ายเสนาบดี

ไทยก็ได้ส่งพระราชลัญจกร ฝ่ายขุนนางอังกฤษได้ส่งหนังสือเจ้าวิคตอเรีย ซึ่งให้เข้ามาทำหนังสือสัญญา กับไทยเห็นถูกต้องพร้อมกันทั้งสองฝ่าย ได้ตกลงกันตามข้อสัญญาที่เขียนไว้สืบต่อไปข้างหน้า

ข้อ 1 ว่า ตั้งแต่บัดนี้ไปพระเจ้าแผ่นดินกรุงบริติชไอร์แลนด์กับพระเจ้าแผ่นดินที่จะสืบวงศ์ต่อไปภายหน้า กับด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสองพระองค์ ทั้งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทย ที่จะสืบพระราชอิสริยยศต่อไปภายหน้า ให้มีไมตรีรักใคร่กันราบคาบไปชั่วฟ้าแลดิน แต่บรรดาคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร เสนาบดีฝ่ายไทยก็จะช่วยบำรุงรักษา ให้อยู่เป็นสุขสบาย ให้ได้ค้าขายโดยสะดวก มิให้ผู้นั้นผู้ใดฝ่ายไทยคุมเหงเบียดเบียน แต่บรรดาคนที่อยู่ในบังคับไทยที่จะไปอยู่ในแดนอังกฤษ ขุนนางอังกฤษก็จะช่วยบำรุงรักษาให้อยู่เป็นสุขสบาย ให้ได้ค้าขายโดยสะดวก มิให้ผู้นั้นผู้ใดฝ่ายอังกฤษคุมเหงเบียดเบียน

ข้อ 2 ว่า แต่บรรดาการงานของคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษ ซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ก็ต้องฟังบังคับบัญชาของกงสุลที่เข้ามาตั้งอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร กงสุลจะได้ทำตามหนังสือสัญญานี้ แลข้อหนังสือสัญญาเก่าที่มีได้ยกเลิกทุกประการ แล้วจะได้บังคับบัญชาคนในบังคับอังกฤษให้ทำตามด้วย แลกงสุลจะรักษากฎหมายการค้าขาย แลกฎหมายที่จะห้ามปรามมิให้คนที่อยู่ในบังคับอังกฤษทำผิดล่วงเกินกฎหมายของอังกฤษกับไทย ที่มีอยู่แล้วและมีต่อไปภายหน้า ถ้าคนอยู่ในบังคับอังกฤษ จะเกิดวิวาทกันขึ้นกับคนอยู่ในบังคับไทย กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทย จะปฤษาชำระตัดสิน คนอยู่ในบังคับไทยทำผิด ไทยจะทำโทษตามกฎหมายเมืองไทย ถ้าคนอยู่ในบังคับไทยทำผิด ไทยจะทำโทษตามกฎหมายเมืองไทย ถ้าคนอยู่ได้บังคับอังกฤษเป็นความกันเอง ไทยก็ไม่เอาเป็นธุระ แลไทยกับอังกฤษยอมกันว่ากงสุลซึ่งจะเข้ามาตั้งอยู่ ณ กรุงเทพมหานครนั้นยังไม่ตั้ง ต่อเมื่อทำหนังสือสัญญาดังกล่าวกันแล้ว กำปั่นอังกฤษเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพมหานคร ใช้ธงอังกฤษมีหนังสือสำหรับลำเป็นสำคัญครบ 10 ลำ หนังสือสัญญาประทับตราเข้ามาถึงเปลี่ยนกันแล้ว กงสุลจึงตั้งได้

ข้อ 3 ว่า คนซึ่งอยู่ในบังคับไทย จะเป็นลูกจ้างอยู่กับคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ถ้าคนไทยที่มีได้เป็นลูกจ้างก็ดี ทำผิดกฎหมายเมืองไทยจะหนีไปอาไศรยอยู่กับคนในบังคับอังกฤษ ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ถ้ามีพยานว่าทำผิดหนีอยู่กับคนในบังคับอังกฤษจริง กงสุลจะจับตัวส่งให้แก่เจ้าพนักงานฝ่ายไทย ถ้าคนอยู่ในบังคับอังกฤษที่เข้ามาตั้งบ้านเรือน แลเข้ามาอาไศรยค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ ทำผิดหนีไปอยู่กับคนในบังคับไทย ถ้ามีพยานว่าทำผิดหนีไปอยู่กับคนในบังคับไทยจริง กงสุลจะขอตัวเอาตัว เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะจับตัวส่งให้ ถ้าพวกคนจีนคนใดว่าเป็นคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ไม่มีสำคัญสิ่งใดเป็นพยานว่า เป็นคนอยู่ในบังคับอังกฤษ กงสุลก็ไม่รับเอาเป็นธุระ

ข้อ 4 ว่า คนอยู่ในบังคับอังกฤษจะมาค้าขายตามหัวเมืองชายทะเลซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพฯ ก็ค้าได้โดยสะดวก แต่จะอาไศรยอยู่ได้ทีเดียวก็แต่ในกรุงเทพฯ ตามในจังหวัดซึ่งกำหนดไว้ในหนังสือสัญญา ประการหนึ่งคนอยู่ในบังคับอังกฤษ จะมาเช่าที่ปลูกโรงปลูกปลูกเรือนปลูกคอกและซื้อเรือนซื้อโรงซื้อคอก พันกำแพงออกไปในกำหนด 200 เส้น คือสี่ไมล์ อังกฤษเช่าได้แต่จะซื้อที่ซื้อไม่ได้ ถ้าอยู่ถึง 10 ปีแล้ว จึงซื้อได้ ถ้าอยู่ยังไม่ถึง 10 ปี ท่านเสนาบดีจะโปรดให้ซื้อก็ซื้อได้ แลที่นอกกำหนด 200 เส้นนั้น คนอยู่ในบังคับอังกฤษจะซื้อจะเช่าที่เรือนที่สวนที่ไร่ที่นา ตั้งแต่กำแพงเมืองออกไปเดินด้วยกำลังเรือแจวเรือพาย ทาง 24 ชั่วโมง จะซื้อจะเช่าเมื่อไรก็ซื้อได้เช่าได้ แต่เมื่อคนอยู่ในบังคับอังกฤษจะซื้อที่ซื้อเรือนจะต้องบอกกงสุลๆ จะได้บอกเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานกับกงสุลเห็นว่าคนที่ซื้อที่นั้นเป็นคนจะทำมาหากินโดยจริง เจ้าพนักงานกับกงสุลจะช่วยว่ากล่าวให้ซื้อตามราคาสมควร แล้วจะได้ดูแลปลูกที่วัดที่ทำหนังสือประทับตราเจ้าพนักงานไว้ให้เป็นสำคัญ แล้วจะได้ฝากฝังเจ้าเมืองกรมการให้ช่วยดูแลทำนุบำรุงด้วย แลให้ผู้ที่ไปอยู่นั้นฟังบังคับบัญชาเจ้าเมืองกรมการตามยุติธรรม ค่าธรรมเนียมที่ทำไมทำสวน ราษฎรบ้านนั้นเมืองนั้นต้องเสียอย่างไร ก็ให้เสียตามชาวบ้านนั้นเมืองนั้น ถ้าในกำหนดสามปีแล้วผู้ที่ซื้อที่ไม่มีทุนรอน ฤฯ แะเชื่อนเสียมิได้ตั้งการปลูกสร้าง เสนาบดีจะคืนเงินค่าที่ให้ จะคัดคืนคืนเอาที่นั้นเสีย

ข้อ 5 ว่า คนอยู่ในบังคับอังกฤษที่เข้ามาอยู่อาไศรยอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ต้องไปบอกแก่กงสุลให้จดชื่อไว้ ถ้าคนเหล่านี้จะออกไปทะเล ฤฯ จะไปเที่ยวเกินกำหนดทาง 24 ชั่วโมงตามสัญญาไว้ ที่จะทำให้คนในบังคับอังกฤษอยู่กงสุลจะไปขอหนังสือเบิกช่องเจ้าพนักงานฝ่ายไทยให้ไป ถ้าคนในบังคับอังกฤษจะกลับออกไปจากกรุงเทพฯ ถ้าขุนนางเจ้าพนักงานฝ่ายไทยบอกแก่กงสุลว่ามีเหตุควรจะห้ามมิให้ออกไป กงสุลก็จะมิให้ออกไป ถ้าคนอยู่ในบังคับอังกฤษไปเที่ยวในระหว่างทาง 24 ชั่วโมง กงสุลจะเขียนเป็นหนังสือไทยให้ไป ว่าคนนั้นซื้ออย่างนั้นรูปอย่างนั้นมีรู้อย่างนั้น และจะต้องให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยประทับตราหนังสือให้ไปเป็นสำคัญด้วย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยดูหนังสือแล้วให้คืนหนังสือให้ปล่อยตัวไปโดยเร็ว ถ้าไม่มีหนังสือกงสุลประทับตราเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไปสำหรับตัวสงสัยว่าเป็นคนหนีก็ให้ยึดเอาตัวไว้ แล้วให้นำบอกความแก่กงสุลให้รู้

ข้อ 6 ว่า คนซึ่งอยู่ในบังคับอังกฤษจะเข้ามาเที่ยว แลจะเข้ามาอาไศรยอยู่ ณ กรุงเทพฯ จะถือศาสนาใดก็ได้ ไทยก็ไม่ห้ามปราม เมื่อจะสร้างวัดขึ้นจะทำได้ก็แต่ในที่เสนาบดีจะโปรดให้ ถ้าคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพฯ จะจ้างคนซึ่งอยู่ในได้บังคับไทยมาเป็นลูกจ้าง เสนาบดีฝ่ายไทยจะห้ามไม่ห้ามปราม ถ้าคนที่มีมุลนายจะมารับจ้างอยู่กับคนอยู่ในบังคับอังกฤษ มุลนายไม่รู้ มุลนายจะเอาตัวไปก็เอาไปได้ ถ้าคนในบังคับอังกฤษไปจ้างคนในได้บังคับไทยเป็นลูกจ้าง ไม่ได้ทำสัญญากับมุลนายเขา ภายหลังถ้าเกี่ยวข้องกับสิ่งหนึ่งสิ่งใด เสนาบดีฝ่ายไทยไม่ชำระให้

ข้อ 7 ว่า ถ้าปิ่นรบจะเข้ามาทอดหน้าด่านเมืองสมุทรปราการ เข้ามาทอดได้ แต่จะขึ้นมา ณ กรุงเทพฯ ไม่ได้ เมื่อถ้าปิ่นรบชำระจะต้องเข้าอยู่ เสนาบดีเจ้าเมืองกรมการเห็นว่าชำระจริงจะยอมให้เอามาเข้าอยู่ ถ้าจะมีขุนนางถือหนังสือพระเจ้าแผ่นดินกรุงบริเตนให้มาด้วยถ้าปิ่นรบเข้ามา ณ กรุงเทพฯ จะให้ขึ้นมาแต่ลำเดียว ต้องให้ขึ้นมาทอด อยู่ได้ป้อมป้อมปึงจามิตร ป้อมปึงปึงจามิตร อย่าให้ขึ้นมาพันป้อมเว้นไว้แต่เสนาบดีจะโปรดให้ขึ้นมาพันป้อมจึงขึ้นมาได้ ถ้าไม่มีเรือรบอังกฤษ อยู่ในกรุงเทพฯ คนอยู่ในบังคับอังกฤษจะวิวาทกันขึ้น กงสุลจะไประงับ ไทยจะให้ทหารไปช่วย กงสุลระงับภอระงับได้

ข้อ 8 ว่า ค่าธรรมเนียมปากเรือที่เคยเรียกแต่ลูกค้าอังกฤษตามสัญญาเก่าซึ่งทำไว้ในคฤศต ศักราช 1826 ปีนั้น จะยอมเลิกเสียตั้งแต่หนังสือสัญญานี้ได้ใช้ พันนั้นไปจะต้องเสียแต่ภาษีสิ่งของ ขาเข้าขาออก สินค้าเข้าจะต้องเสียภาษี 100 ละสาม จะเสียเงินของอาจะเสียเป็นเงินคิรราคาตาม ราคาท้องถิ่น ทุคแต่ใจเจ้าของจะเสีย ถ้าของเสียภาษี 100 ละสามแล้วของจำหน่ายไม่ได้จะเหลือ กลับออกไปมากน้อยเพียงใด ต้องคิดภาษีสิ่งของที่เหลือคืนให้แก่เจ้าของให้ครบ ถ้าราคาสิ่งของไม่ ตกลงกันต้องไปบอกกงสุลๆ จะเรียกพ่อค้าคนหนึ่งอาสองคน เจ้าพนักงานฝ่ายไทยก็จะเรียกพ่อค้า คนหนึ่งอาสองคนช่วยคิรราคาพอสมควร ถ้าลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษจะบันทุกเอาฝิ่นเข้ามา ณ กรุงเทพฯ ไม่ต้องเสียภาษี แต่ต้องขายฝิ่นให้แก่เจ้าภาษี ถ้าเจ้าภาษีไม่ซื้อเอาฝิ่นไว้ ให้บันทุกกลับ ออกไปไม่ต้องเสียอะไร ถ้าลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษ เอาฝิ่นไปลักลอบขายทำผิดสัญญาข้อนี้ ให้ริบ เอาฝิ่นเสียให้สิ้น แลของที่เป็นสินค้าจะบันทุกออกไปนั้น ตั้งแต่ของสิ่งนั้นเกิดมาจนได้เป็นสินค้า บันทุกถ้าปิ่นออกไป ให้เสียภาษีแต่ชั้นเดียว ของสิ่งใดที่เป็นสินค้าในกรุงเทพฯ จะเรียกเป็นสม พักขร อาจะเรียกเป็นภาษีปากภาษีในกรุงเทพฯ ภาษีปากเรืออย่างไรก็ให้เอาแต่ชั้นเดียว ภาษีสินค้า ในกรุงเทพฯ ทุกสิ่งจะเรียกภาษีในกรุงเทพฯ อาจะเรียกภาษีปากเรืออย่างไร ได้กำหนดแจ้งในพิกัด อยู่กับหนังสือสัญญาแล้วได้ยอมกัน เป็นชัดแล้วว่าของสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่ต้องเสียภาษีข้างในแล้วเมื่อ ลงเรือไม่ต้องเสีย พวกลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษจะซื้อสินค้ายอมให้ซื้อ แต่ผู้ทำผู้ปลุกเลขของที่เขา ขายนั่น ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งจะซื้อยอมให้ขาย มิให้ผู้ใดผู้หนึ่งขัดขวางห้ามปรามภาษีที่กำหนดในพิกัด สัญญานี้ สินค้าที่บันทุกเรือไทยเรือจีนที่เคยเสียแล้ว ฝ่ายไทยจะยอมลดภาษีให้เรือไทยเรือจีนแล ชาตินอื่นๆ ก็จะยอมลดให้ลูกค้าซึ่งอยู่ในบังคับอังกฤษเหมือนกัน ลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษจะเข้ามา ต่อเรือ ณ กรุงฯ เสนาบดียอมให้ต่อแล้วก็ได้ แลเข้าปลาเกลือของสามสิ่งนี้ที่ในกรุงฯ ไม่บริบูรณ์ มีหมายประกาศห้ามไม่ให้ออกไปก็ได้ เงินทองเลขของสำหรับตัวเข้าออกไม่ต้องเสียภาษี

ข้อ 9 ว่า ความในกฎหมายซึ่งคิดในสัญญานี้ กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยพร้อมกันจะ ต้องรักษา แลจะต้องบังคับให้คนทั้งปวงกระทำตามกฎหมาย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยกับกงสุลจะคิด จัดแจงเพิ่มเติมกฎหมาย หวังจะรักษาหนังสือสัญญาให้เจริญก็ทำได้ เงินที่ปรับไหมเลขของที่ริบ

เพราะทำผิดสัญญานี้ ต้องส่งเงินของในแผ่นดินก่อน เมื่อกงสุลจะเข้ามาตั้งอยู่ ณ กรุงฯ เจ้าของเรือแลกับต้นนายเรือจะว่าด้วยการค้าขายกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยก็ได้

ข้อ 10 ว่า ถ้าฝ่ายไทยยอมให้ตั้งใดๆ แก่ชาติอื่นๆ นอกจากหนังสือสัญญานี้ ก็จะต้องยอมให้อังกฤษ แลคนในบังคับอังกฤษเหมือนกัน

ข้อ 11 ว่า เมื่อพ้น 10 ปี ตั้งแต่ประทับตราเปลี่ยนหนังสือสัญญานี้แล้ว ถ้าฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษจะขอเปลี่ยนข้อใดๆ ในหนังสือสัญญานี้ แลข้อใดๆ ในหนังสือสัญญาเก่า ซึ่งทำไว้ในพุทธศักราช 1826 ปีซึ่งมิได้ยกเลิกนั้น แลข้อใดๆ ในกฎหมายค้าขายแลพิภคภาณีย์ ที่ติดอยู่กับหนังสือสัญญานี้ แลกฎหมายที่จะทำต่อไปภายหน้า เมื่อได้บอกให้รู้ก่อนปีหนึ่งแล้วจะตั้งขุนนางฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมได้ ตามแต่เห็นควรเห็นชอบด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ข้อ 12 ว่า หนังสือสัญญานี้ทำไว้เป็นอักษรไทยฉบับหนึ่ง เป็นอักษรอังกฤษฉบับหนึ่งข้อความต้องกัน เมื่อหนังสือสัญญาประทับตราเข้ามาเปลี่ยนกันแล้วใช้ได้ เมื่อ ณ วันที่ 6 เดือนเอปรีล พุทธศักราช 1856 ปี คติเป็นไทย ณ วันอาทิตย์ เดือนห้า ขึ้นค่ำหนึ่ง จุลศักราช 1218 ปีมะโรงอัฐศก ผู้สำเร็จราชการฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษทำหนังสือสัญญานี้ เขียนเป็น 4 ฉบับ ลงชื่อประทับตราด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทำไว้ในกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา ณ วันพุธ เดือนหก ขึ้นสองค่ำ ปีเถาะสัปตศก

(ลงชื่อประทับตรา) เซอชอนโบวริง ราชทูตอังกฤษ

(ลงชื่อประทับตรา) ท่านผู้สำเร็จราชการฝ่ายไทย ห้าดวง

กฎหมายอย่างพ่อค้าอังกฤษซึ่งมาค้าขายในกรุงเทพฯ ต้องใช้

ข้อ 1 ว่า กับต้นนายกำปั่นซึ่งเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเทพฯ เมื่อเข้ามาถึงนอกคันคองจะทอดสมอ ใช้คนเข้ามาบอกแก่เจ้าพนักงาน ว่าจะเอากำปั่นเลยเข้ามาเมืองสมุทรปราการก็ได้ตามใจชอบแล้วจะต้องมาบอกแก่เจ้าพนักงานที่ด่านเมืองสมุทรปราการว่าเรือมาแต่เมืองใด มีลูกเรือกี่คน มีปืนกี่กระบอก ทอดสมอที่เมืองสมุทรปราการแล้ว ต้องมอบปืนใหญ่แลกระสุนดินดำแก่ขุนนางเจ้าพนักงานฝ่ายไทยที่เมืองสมุทรปราการแล้ว ต้องมีขุนนางกรมการฝ่ายไทยกำกับเรือขึ้นมาจากกรุงเทพฯ

ข้อ 2 ว่า ถ้ากำปั่นเลยเกินด่านสมุทรปราการขึ้นมา มิได้เอาปืนแลดินดำขึ้นไว้ที่เมืองสมุทรปราการตามกฎหมายนี้ ต้องเอากำปั่นกลับลงไปเอาปืนแลดินดำขึ้นไว้เสียที่เมืองสมุทรปราการแล้วต้องปรับไหม เงินแปดร้อยบาทด้วยไม่ฟังกฎหมายนี้ ถ้าเอาปืนใหญ่แลดินดำขึ้นไว้ที่เมืองสมุทรปราการแล้ว ต้องปล่อยตัวให้เรือขึ้นมาค้าขายที่กรุงเทพฯ

ข้อ 3 ว่า ถ้ากำปั่นลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษขึ้นมาทอดสมอที่กรุงเทพฯ แล้ว ถ้าไม่ได้เปนวันอาทิตย์กับต้นนายกำปั่นต้องเอหนังสือสำหรับลำ แลบาญชีสิ่งของซึ่งมีเข้ามาในลำกำปั่น ต้องมอบให้แก่กงสุล 24 ชั่วโมง กงสุลจะได้เอาบาญชีไปให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยที่ได้เรียกภาษี แล้วเจ้าพนักงานคนนั้นต้องให้หนังสือสำหรับเบิกระวางในเวลานั้น ถ้ากับต้นนายเรือมิได้ส่งหนังสือแลบาญชีสิ่งของใน 24 ชั่วโมงนั้น ฤๅส่งบาญชีไม่ครบจำนวนสิ่งของในลำเรือ จะต้องปรับไหมเงิน 400 บาท แต่ว่ายอมให้กับต้นนายเรือแก้บาญชีสิ่งของที่หลงลืมในระหว่าง 24 ชั่วโมง ตั้งแต่ได้ส่งหนังสือถึงกงสุลนั้นไม่ปรับไหมเอาเงิน

ข้อ 4 ว่า ถ้ากำปั่นอังกฤษเบิกระวางขนสินค้าก่อนยังมิได้หนังสือเบิกระวาง แลลักลอบขายสิ่งของในกรุงเทพฯ ก็ดี นอกคันคองก็ดี จะต้องปรับไหมเงิน 800 บาท แลสิ่งของที่ลักขายนั้นต้องริบเอาให้หมด

ข้อ 5 ว่า เมื่อกำปั่นอังกฤษขนของออกแล้ว บันทุกของที่ออกไปเสร็จแล้วเสียภาษีให้เสร็จแล้ว ได้ให้บาญชีแก่กงสุลครบสิ่งของแล้ว ถ้ามิได้เก็บของสิ่งใดๆ ต้องมีเบิกล่องอักษรไทยส่งให้กงสุลๆ คืนหนังสือสำหรับลำให้กับต้นนายเรือ ปล่อยเรือให้ล่องไปเมืองสมุทรปราการ ต้องมีพนักงานกำกับเรือลงไปจนถึงเมืองสมุทรปราการ ถ้าเจ้าพนักงานเมืองสมุทรปราการไปตรวจดูที่กำปั่นแล้ว ปืนแลดินดำที่เอาขึ้นไว้ส่งให้กับต้นนายเรือไป

ข้อ 6 ว่า ฝ่ายราชทูตอังกฤษซึ่งเข้ามาทำหนังสือสัญญาครั้งนี้ ราชทูตหาญู้จักภาษาไทยไม่เสนาบดีฝ่ายไทยยอมให้อาหนังสืออักษรอังกฤษในหนังสือสัญญาไมตรีแลกฎหมาย แลค้าขายแลพิศดซึ่งติดอยู่กับหนังสือสัญญานั้นเปนแน่

(ลงชื่อประทับตรา) เซอยอนโบวริง ราชทูตอังกฤษ

(ลงชื่อประทับตรา) ท่านผู้สำเร็จราชการฝ่ายไทย ห้าดวง

พิกัดภาณีนอกแลในที่จะเรียกเอาตามหนังสือนี้

ข้อ 1 เปนพิกัดสินค้าภาษีชั้นในไม่ต้องเสียเลย เสียแต่เมื่อบันทุกลงเรือ เสียอย่างนี้

ที่ 1 งาช้าง	หาบละ 10 บาท
ที่ 2 รง	หาบละ 6 บาท
ที่ 3 นอราต	หาบละ 50 บาท
ที่ 4 กระวาน	หาบละ 14 บาท
ที่ 5 เร่ว	หาบละ 6 บาท
ที่ 6 หอยแมลงภู่	หาบละ 1 บาท
ที่ 7 ขนนกกระทง	หาบละ 10 สลึง
ที่ 8 หมากแห้ง	หาบละ 1 บาท
ที่ 9 กรักชี	หาบละ 2 สลึง
ที่ 10 หูลาตาม	หาบละ 6 บาท
ที่ 11 หูปลาค้าง	หาบละ 2 สลึง
ที่ 12 ผลกระเบา	หาบละ 2 สลึง
ที่ 13 หางนกยูง	ร้อยละ 10 บาท
ที่ 14 กระดุกโคกระบือ	หาบละ 3 ไพ
ที่ 15 หนังแรด	หาบละ 2 สลึง
ที่ 16 หนังเต่า	หาบละ 1 สลึง
ที่ 17 ออกเต่า	หาบละ 1 บาท
ที่ 18 กระดองเต่าบ่น้ำ	หาบละ 1 บาท
ที่ 19 ปลิงทะเล	หาบละ 3 บาท
ที่ 20 กระเพาะปลา	หาบละ 3 บาท
ที่ 21 รังนกขน	สิบเอาสอง
ที่ 22 ปีกนกกระเด็น	ร้อยละ 6 บาท
ที่ 23 สีเสียด	หาบละ 2 สลึง
ที่ 24 เมจี้	หาบละ 2 สลึง
ที่ 25 พงทลาย	หาบละ 3 สลึง
ที่ 26 ถ้ำยาน	หาบละ 4 บาท
ที่ 27 เปลือกหางไหล	หาบละ 2 สลึง
ที่ 28 เนื้อไม้	หาบละ 2 บาท
ที่ 29 หนังกระเบน	หาบละ 3 บาท

ที่ 30 เขากวางแก่	ร้อยละ 8 บาท
ที่ 31 เขากวางอ่อน	สิบเอหาหนึ่ง
ที่ 32 หนังกวาง	ร้อยละ 8 บาท
ที่ 33 หนังทราย	ร้อยละ 3 บาท
ที่ 34 เอ็นเนื้อ	หาบละ 4 บาท
ที่ 35 หนังโคกระบือ	หาบละ 1 บาท
ที่ 36 กระดุกช้าง	หาบละ 1 บาท
ที่ 37 กระดุกเสือ	หาบละ 5 บาท
ที่ 38 เขากกระบือ	หาบละ 1 สลึง
ที่ 39 หนังช้าง	หาบละ 1 สลึง
ที่ 40 หนังเสือ	ผืนละ 1 สลึง
ที่ 41 เกสัดลิ้น	หาบละ 4 บาท
ที่ 42 ครั่ง	หาบละ 5 สลึง
ที่ 43 ป่านใบ	หาบละ 6 สลึง
ที่ 44 ปลาแห้ง	หาบละ 6 สลึง
ที่ 45 ปลาใบไม้	หาบละ 1 บาท
ที่ 46 ผาง	หาบละสองสลึงเพียง
ที่ 47 เนื้อเค็มแห้ง	หาบละ 2 บาท
ที่ 48 เปลือกโปลง	หาบละ 2 สลึง
ที่ 49 ไม้แดง	หาบละ 5 สลึง
ที่ 50 ไม้คำ	หาบละ 5 สลึง
ที่ 51 เข้าสาร	เกวียนละ 4 บาท

ข้อ 2 เป็นของที่เสียภาษีชั้นในตามพิกัดนี้ ภาษีนั้นจะเรียกมากขึ้นไปไม่ได้ เมื่อบันทุก
กำปั่นไปไม่ต้องเสีย

ที่ 52 น้ำตาลทรายขาว	หาบละ 5 สลึง
ที่ 53 น้ำตาลทรายแดง	หาบละสลึงหนึ่ง
ที่ 54 ฝ้ายเม็ด ฝ้ายบด	สิบลดหนึ่ง
ที่ 55 พริกไทย	หาบละ 1 บาท
ที่ 56 ปลาทุ	หมื่นละ 1 บาท
ที่ 57 ถั่วทุอย่าง	12 เอหาหนึ่ง
ที่ 58 กุ้งแห้ง	12 เอหาหนึ่ง

ที่ 59 งาเมล็ด	12 เอาหนึ่ง
ที่ 60 ไหมลาว	12 เอาหนึ่ง
ที่ 61 จี๊ฝั้ง	15 เอาหนึ่ง
ที่ 62 ใบเนื้อ	หาวละ 1 บาท
ที่ 63 เกลือ	เกวียนละ 6 บาท
ที่ 64 ยาสูบ	พันละ 6 สลึง

ข้อ 3 แด่บรรดาสิ่งของทั้งปวง นอกจากพิภคที่เขียนไว้ในหนังสือที่เสียนอนอยู่ในบ้านในเมืองเท่าไรให้เรียกยื่นอยู่แต่เท่านั้น อย่าให้เรียกเพิ่มทวีขึ้นไป แล้วอย่าให้เรียกภาษีเป็น 2 ชั้น เมื่อลงบันทึกรื้อไม่ต้องเสียภาษีอีก

(ลงชื่อประทับตรา) เชอชวนโบวริง ราชทูตอังกฤษ

(ลงชื่อประทับตรา) ท่านผู้สำเร็จราชการฝ่ายไทย ห้าดวง

ภาคผนวก ก
รายชื่อห้างร้านและสินค้าที่วางจำหน่าย

ชื่อห้างร้าน	ที่ตั้ง	ประเภทของสินค้าที่จำหน่าย
ห้างแบคแมน	ถ. บำรุงเมือง	เสื้อผ้าเครื่องแต่งกายและสินค้านำเข้าอื่นๆ
ห้างปีกริม แอน คอมปะนี	ถ. เจริญกรุง	เครื่องมือเครื่องใช้จากต่างประเทศ
ห้างห้างย. ร. อันเดร	ถ. เพ็ญนคร	เครื่องประดับจากต่างประเทศ
ห้างขอนแก่นซัมสัน	ถ. เจริญกรุง	เสื้อผ้าเครื่องแต่งกายจากต่างประเทศ
ห้างเอส. เอ. บี.	ถ. เจริญกรุง	เครื่องประดับและเครื่องใช้ไฟฟ้า
ห้างแกรลิต แอนด์ โก	ถ. ตะนาว	เครื่องประดับต่างๆ
ห้างแอล. ซี. วิกินดี	ถ. เพ็ญนคร	เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย
ห้างคีเซียวแอนชั่นซ์	ถ. บำรุงเมือง	เครื่องแต่งกายและเครื่องประดับ
ห้างเคอ แอน โก	ถ. เพ็ญนคร	เครื่องใช้ต่างๆ และสินค้านำเข้า
ห้างวินด์เซอร์	ถ. เจริญกรุง	สินค้านำเข้าจากต่างประเทศ
ห้างมาแลบ ยูเลี่ยน แอนด์ กัมปาลี	ถ. ตะนาว	เครื่องประดับและเครื่องแต่งกาย
ห้างฟอล์ก แอนด์ ไบเค็ก	ถ. เจริญกรุง	สินค้านำเข้าต่างๆ จากเยอรมนี
ห้างสิทธิกันท์	ถ. ตะนาว	เครื่องแต่งกายและสินค้าอื่นๆ
ห้างสันติโกชน์	ถ. ตะนาว	ผลไม้อาหารแห้ง ยารักษาโรค และอื่นๆ
ห้างทองหลวงสุวรรณกิจชำนาญ	ถ. บำรุงเมือง	เครื่องประดับ
ห้างขายยาวัชรจันทร์	ถ. เจริญกรุง	ยารักษาโรคและของใช้สตรี
ห้างแรมเซเวกฟิลด์ แอนด์ กัมปาลี	ถ. ตะนาว	เสื้อผ้าเครื่องแต่งกายจากต่างประเทศ
ห้างเอส. ทิสแมน แอน โก	ถ. เพ็ญนคร	เครื่องประดับและสินค้าต่างๆ จากอังกฤษ
ห้างบัคเลอร์	ถ. ตะนาว	รถยนต์นำเข้าจากต่างประเทศ
ห้างชิปายาโนบุโลส	ถ. ตะนาว	บุหรีและสินค้าต่างๆ
ห้างเอเอ็ม ออบุกุไฟค์ม	ถ. เพ็ญนคร	เครื่องแต่งกายข้าราชการ
ห้างยี่หั่วฮวบโอหลง	ถ. เขาวราช	เครื่องเหล็กและเครื่องกระป๋อง
ห้างวอดิช แอน กัมปาลี	ถ. เจริญกรุง	เครื่องมือและรองเท้า
ห้างบอมเบเบอมา	ถ. เพ็ญนคร	รถสองล้อ รถม้า
ห้างห้างสึลาสยาม	ถ. เจริญกรุง	กระเบื้อง

ชื่อห้างร้าน	ที่ตั้ง	ประเภทของสินค้าที่จำหน่าย
ห้างอลิซฟารมาซี	ถ. เจริญกรุง	ยาต่างๆ
ห้างของลีเซง และกำปะนี	ถ. เยาวราช	อาหารกระป๋องเครื่องใช้และสินค้าต่างๆ
ห้างบี กลูเซอร์ แอนด์ กำปะนี	ถ. เจริญกรุง	สินค้าจากต่างประเทศ
ห้างยิลอคอปูโล	ถ. พาหุรัด	บุหรีต่างๆ
ห้างเย ฟิร์ด มานด์	ถ. พาหุรัด	เครื่องประดับและของใช้ต่างๆ
ห้างยอนลิตเตอิล แอน โก	ถ. เจริญกรุง	สุรา ยารักษาโรค เครื่องกระป๋อง
ห้างดี เย กี เมอร์	ถ. พาหุรัด	สินค้านำเข้าจากยุโรป
ห้างหยอดฟ็อกซ์ แอน โก	ถ. บำรุงเมือง	นาฬิกาและยารักษาโรค
ห้างของลีเซง	ถ. เยาวราช	ขนมต่างๆ
ห้างหมอเฮริ	ถ. เจริญกรุง	ยาบำรุงและยารักษาโรค
ห้างง่วนฮวด	ถ. ทรงวาด	ผ้าต่างๆและสินค้านำเข้า
ห้างบอเน โอกำปะนี	ถ. เจริญกรุง	รถมอเตอร์คาร์
ห้างตันธาโกชน	ถ. เจริญกรุง	บุหรี น้ำหอม เครื่องกระป๋องต่างๆ
ห้างขายยาบางกอกคิสเปนซารี	ถ. เจริญกรุง	แว่นตาและยารักษาดวงตา
ห้างสมิท	ถ. เจริญกรุง	นาฬิกาต่างๆ
ห้างเคียม ฮัว เฮ็ง	ถ. เยาวราช	น้ำโซดาและน้ำหวานต่างๆ
ห้างบางกอกมาน	ถ. เจริญกรุง	น้ำโซดาและน้ำหวานต่างๆ
ห้างบริติช คิสเปนซารี	ถ. เจริญกรุง	ยาบำรุงและยารักษาโรค
ห้างคีเซียว แอนด์ซันส์	ถ. ทรงวาด	กระเป๋ เสื้อผ้า และของนำเข้าต่างๆ
ห้างบางกอกแมนูแฟกเจอร์	ถ. เจริญกรุง	อาหารแช่แข็งนำเข้าจากต่างประเทศ
ห้างแบร์ลีเอต	ถ. เจริญกรุง	รถยนต์ต่างๆ
ห้างโคคาท แอนด์โก	ถ. บำรุงเมือง	ผ้าต่างๆ
ห้างแอนเดอเซน แอนกำปะนี	ถ. เจริญกรุง	น้ำแข็ง
ห้างอาซิบอล แมกกลิน	ถ. เจริญกรุง	ยารักษาโรค
ห้างลิลีย์ ฮาร์เกรียเวอ แอนด์โก	ถ. เพ็ญนคร	แว่นตา น้ำหอม ยารักษาโรค
ห้างเกอร์ แอน กำปะนี	ถ. บำรุงเมือง	สินค้านำเข้าจากต่างประเทศ
ห้างแกรซียาราเทอร์ แอนกำปะนี	ถ. เจริญกรุง	สินค้านำเข้าต่างๆ
ห้างอิงกลิชฟารมาซี	ถ. เจริญกรุง	ยารักษาโรคต่างๆ

ชื่อห้างร้าน	ที่ตั้ง	ประเภทของสินค้าที่จำหน่าย
ห้างชาวเรศ	ถ. เจริญกรุง	น้ำมันและยารักษาโรค
ห้างเฮอมีศ	ถ. เจริญกรุง	บุหรีและอาหารต่างๆ
ห้างบางกอกไทมส์	ถ. เจริญกรุง	กระดาษและก๊าดต่างๆ
ห้างอาร์แลนด์ แอนกัมปะนี	ถ. เจริญกรุง	ถ่ายรูปต่างๆ
ห้างเคอร์ แอน กัมปะนี	ถ. บำรุงเมือง	เครื่องเรือน
ห้างเย เอ็ศ บริยซ์	ถ. พาหุรัด	สินค้านำเข้าจากต่างประเทศ
ห้างไคว่นฮวด แอนกัมปะนี	ถ. ทรงวาด	บุหรีและสินค้าอื่นๆ
ห้างเคี่ยมฮัวเอง	ถ. เยาวราช	เครื่องเย็บผ้า ไขไฟ ยารักษาโรค
ห้างถ่ายรูปโรเบ็ค แลน	ถ. เจริญกรุง	ถ่ายรูปต่างๆ
ห้างแซมมิว แอล วินเตอร์	ถ. เจริญกรุง	รองเท้าจากต่างประเทศ
ห้างวินเตอร์	ถ. เจริญกรุง	รองเท้าต่างๆ
ห้างเอช ที ซา ที	ถ. เจริญกรุง	เครื่องประดับและสินค้านำเข้า
ห้างเอ็มเมสโปรวิ เซ็นซ์	ถ. เพ็ญนคร	อาหารต่างๆ
ห้างรัตนโกสินทร์	ถ. เจริญกรุง	พรมและม่านต่างๆ
ห้างนายเลิศ	ถ. เจริญกรุง	น้ำมันปรุงอาหาร
ห้างกินเดอร์	ถ. เจริญกรุง	บุหรินำเข้าจากต่างประเทศ
ห้างมิชเพ็ช แอนกัมปะนี	ถ. บำรุงเมือง	สุราและวิกกี
ห้างซไวเซอร์ และกัมปะนี	ถ. เจริญกรุง	แพรและเสื้อผ้า
ห้างสมิต แพช แอน กัมปะนี	ถ. เจริญกรุง	ผู้นำเข้าจากต่างประเทศ
ห้างฮับดุลราฮิม	ถ. พาหุรัด	เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย
ห้างไวตอาเวเลตลอร์ แอนกัมปะนี	ถ. เจริญกรุง	เครื่องสำอางและสินค้านำเข้าต่างๆ
ห้างถ่ายรูปเจริญกรุง	ถ. เจริญกรุง	ถ่ายรูปภาพต่างๆ
ห้างบริกดิช คิสเปนซารี	ถ. เพ็ญนคร	ยารักษาโรคต่างๆ

ที่มา : บางกอกไทมส์. (1988, มกราคม-1910, ตุลาคม). (ไมโครฟิล์ม).

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นายสมคน แผลงฤทธิ์
วันเดือนปีเกิด	25 สิงหาคม พ.ศ. 2520
สถานที่เกิด	อำเภอ ศรีสะเกษ จังหวัด สุโขทัย
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	5/79 ไอส์แลนด์แมนชั่น ซ. รามอินทรา 99 ถ.รามอินทรา แขวง คันนายาว เขต คันนายาว กรุงเทพมหานคร 10230
ตำแหน่งหน้าที่การงาน	กำลังศึกษาต่อ
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2537	มัธยมศึกษาตอนปลาย จาก โรงเรียนสุโขทัยวิทยาคม
พ.ศ. 2541	ศศ.บ. (ประวัติศาสตร์) จาก มหาวิทยาลัยทักษิณ
พ.ศ. 2548	ศศ.บ. (ประวัติศาสตร์) จาก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร